

ФРАНСУА
МОРИАК

ГАДЮЧНИК

ДОРОГА
В НІКУДИ

Вершини
світового
письменства

ВЕРШИНИ
С ВІТОВОГО
П ПИСЬМЕНСТВА

Том 35

ФРАНСУА МОРІАК

ГАДЮЧНИК
ДОРОГА В НІКУДИ

РОМАНИ

З французької переклав
Дмитро Паламарчук

Київ
Видавництво художньої літератури «Дніпро»

1980

И(Фр)
М79

LE NŒUD DE VIPÈRES
LES CHEMINS DE LA MER

Передмова Т. Якимович

В книгу вошли социально-психологические романы известного французского писателя Франсуа Мориака (1885—1970) — «Клубок змей» и «Дорога в никуда». В центре творческого внимания художника — уродливость человеческих взаимоотношений в буржуазной семье, разложение которой отражает кризис собственнической морали всего буржуазного общества.

М $\frac{70304-155}{M205(04)-80}$ 155.80. 4703000000

© Видавництво «Дніпро», 1980 р.

ВАГАННЯ, ГНІВ І ПІДПІ ФРАНСУА МОРІАКА

Чужий, жорстокий світ, патологічні почуття, вчинки, уявлення... Розумна, вольова жінка занепадає своє життя, не знайшовши іншого шляху до особистої свободи, пізніше спроба вбивства («Тереза Дескейру», «Кінець ночі»). Сім'я — гадюче кубло, де панують підступність, невситима жадоба грошей, убивча ненависть («Гадючник»). Хвора, вразлива дитина стає жертвою невдоволеного честолюбства й нелюдської жорстокості рідної матері («Мавпеня»). Кохання, дружба, поезія, високі поривання — ефемерні поняття, що не витримують випробування суворої буденності («Дорога в нікуди»). Такий світ романів Франсуа Моріака... Але вони збуджують інтерес, глибоко хвилюють. І не тільки тому, що автор, блискучий стиліст, майстерно розгортає перед нами напружену інтригу. Сила його творів насамперед у тому, що з їхніх сторінок промовляє чесний і мужній письменник, який ділиться з читачем своїм гнівом і своїм болем, своїм розумінням істини. І хоч це розуміння багато в чому не відповідає нашому, не можна не оцінити щирих шукань талановитого художника.

Французька прогресивна преса, висловлюючи сум з приводу смерті Франсуа Моріака, що сталася у вересні 1970 року, відзначала властиву йому «палку завзятість серця», непримиренність у критиці пороків буржуазії, до якої він сам належав.

За своїм походженням, вихованням, за основою свого громадсько-філософського світогляду Моріак належав до касты «привілейованих». Як висловився про письменника один з дослідників його життя і творчості, «він через усе життя проїхав вагоном першого класу».

Франсуа Моріак народився 11 жовтня 1885 року в місті Бордо у заможній буржуазній родині. Дуже рано втративши батька, що був людиною вільнодумною, Франсуа дістав від матері-католички суворе релігійне виховання, закріплене в бордоському коледжі, де учителями були «отці» з конгрегації Пресвятої Діви. Суперниками католицизму, що впливав на уяву хлопця не так догмою катехізису, як містичними чарами християнських легенд, були живий дух природи рідного краю і книжки. Поряд з релігійними творами — Расін, Паскаль, Ламартін, Мюссе, Віньї, а в період дальшого навчання в ліцеї та на філологічному факультеті в Бордо — Верлен, Бодлер, Рембо.

1906 року молодий Моріак приїздить до Парижа, вступає до

так званої Еколь де Шарт (школи істориків-архівістів), але швидко залишає її, щоб цілком присвятити себе літературі. Звичайно, насамперед поезії. Моріак і досі вагався між католицьким аскетизмом та життєствердними пантеїстичними поглядами. Але як письменник він одразу приєднався до групи «християнських поетів», що на початку ХХ ст. набула популярності у певних колах французької інтелігенції.

Вірші Моріака 1909—1911 років, хоча й досить свіжі за формою, лишалися в полові тепличних переживань ранньої юності, молитовних екстазів. «Я входив до літератури, наче херувим... граючи на маленькому органі»,— говорив сам письменник.

Успіхом своєї ранньої лірики Моріак завдячував схвальній рецензії впливового тоді письменника і публіциста правого табору Моріса Барреса. Молодий поет спочатку щиро захоплювався Барресом як обдарованим літератором, проповідником культу сильної особи й потреби самопізнання. Моріака приваблювали Барресові симпатії до католицизму, його погляди на французьку провінцію як на середовище, яке вирощує цілісні, незаймані натури. Проте шовіністичних і расистських концепцій Барреса Моріак не поділяв.

Ще 1913 року вийшов друком його перший роман «Дитя в кайданах»—досить бліда, але вже характерна для творчості цього письменника розповідь про моральні терзання молодого провінціала, який, заблукавши в нетрях столиці, болісно дошукуюється сенсу буття. Авторіві ще бракувало тоді й життєвого досвіду, й твердості переконань.

Під час першої світової війни Моріак працював у Червоному Хресті, побував на фронті, тяжко захворів, потім жив у своєму маєтку Малагар і в Парижі. Автобіографічні нотатки 1914—1918 років свідчать, що поряд із релігійними та літературними проблемами цього «побожного естета» щиро хвилювали навколишні події: настрої армії, розмови «людей з окопів», а особливо воєнні поразки Франції, загроза падіння Парижа, складна міжнародна ситуація. Як писав Моріак, його думки билися тоді в черепі, наче пульс хворого на лихоманку.

На жаль, ці інтереси не знаходили підтримки в безпосередньому оточенні молодого письменника. В епілозі до «Нових мемуарів інтимного життя», опублікованих 1965 року, Моріак скаже: «Я був сином буржуа, одним із них, плив у тому фарватері, що є моїм природним середовищем... покликаний був поетично перетворювати спадщину купців та землевласників». Літературні зв'язки тієї пори — Андре Жід, Жан Кокто, Марсель Пруст — теж не підносили його духу. У своїх думках про «загальноєвропейську» долю він спробував був знову звернутися до Барреса, шукаючи в нього якоїсь вирішальної доктрини «ключового слова». Але Барресові

рецепти його вже не задовольняли. Знову лишився «бог», приставище пайбільш звичне і, як гадав Моріак, гуманне.

20—30-і роки — надзвичайно плідний період в діяльності Моріака-романіста. Вже «Поцілунок для прокаженого» (1922) привів йому загальне визнання на батьківщині. «Пустелю кохання» (1925) було відзначено Великою премією роману Французької Академії. Англійські переклади відкрили Моріака читачам Великобританії й Сполучених Штатів, які зустріли його твори з захопленням. Віднині письменника ніколи вже не зраджував успіх.

Здебільшого похмурі романи Моріака, їх бентежні герої, жах перед світом насильства, злі й бруду — все це відповідало смакам значної частини повоєнної публіки, а особливо буржуазної молоді. Моріак добре розумів ці смаки. Пізніше він високо оцінить твори найталановитішого з літераторів «втраченого покоління» — американця Хемінгуея. Але в грудні 1922 року автор «Поцілунку для прокаженого» ще записав у «Щоденнику»: «Знову перечитуючи Рембо, я відкрив: нещасні повоєнні діти — то ж він сам, розбитий на друзки». На думку Моріака, трагічне й горде несприйняття брудної дійсності у Рембо далеке від духовної розслабленості тих, хто сьогодні претендує на роль його спадкоємців.

Моріак вважає, що має піти іншим шляхом. Він надто активний духовно, щоб віддатися безпросвітному розпачеві. Його підтримує релігія та ще те, що він вважає за головний обов'язок письменника, — пошук життєвої правди. Талант Моріака мужнів, зростає майстерність його письма. 1927 року з'являється один з найсильніших його творів — «Тереза Дескейру», де глибина психологічного аналізу ґрунтується на бальзаківській zasadі — «пристрасть — почуття соціальне», а трагедію жінки-отруйниці інтерпретовано як вирок моральним злочинам буржуазного світу.

Християнський ліберал Моріак у 30-і роки відверто засудив фашизм в особі генерала Франко. В обстановці боротьби за Народний фронт у Франції він написав свої найсильніші соціально-викривальні романи: «Гадючник» (1932) і «Дорога в нікуди» (1939). 1933 року Моріака було обрано членом Французької Академії. Але це офіційне визнання не приглушило невдоволення з боку крайніх правих елементів письменником, що насмілювався підняти руку на свій клас.

Як свідчать інші твори Моріака 30-х років («Таємниця Фроптеваків» — 1933; «Кінець ночі» — 1935), він і не думав поривати з ідеологією свого класу. Моріак ні тоді, ні пізніше не зрікався католицьких вірувань, не поділяв ідей класової боротьби і тим більше соціальної революції. Разом з тим його «Гадючник» — зразок нищівної критики власницької моралі, як «Домбі і сип»

Діккенса в епоху революції 1848 року,— був корисний справі антикапіталістичної боротьби.

З прогресивними діячами французької літератури 1930-х років Моріака об'єктивно зближувало неприйняття фашистської доктрини, негативне ставлення до декадентських течій, вірність принципам критичного реалізму. Однак його так і не захопив потужний революційно-демократичний рух, що згуртував у ту пору багатьох талановитих митців слова. Письменника міцно тримали в полоні соціальні та релігійні забобони. Його дуже старанно «опікували» войовничі представники політичної та інтелектуальної реакції: спочатку Баррес, потім Монтерлан, а з 20-го року Моріак був зв'язаний з органом консервативних літераторів «Нувель Ревю Франсез», з яким гостро полемізував журнал Народного фронту «Коммюн».

Поворот у творчій долі Франсуа Моріака стався в роки другої світової війни, що збудила в ньому громадянина. Як висловився колись Герцен про Віктора Гюго з приводу його участі в боротьбі проти реакційного путчу 1851 року, письменник підвівся нарешті «на весь свій зріст». «Жар серця», що палкою пристрасстю освітлював його кращі викривальні романи, спонукав його тепер до патріотичної, антифашистської діяльності. Моріак брав безпосередню участь у русі «інтелектуального Опору» проти гітлерівських окупантів. Друкувався в підпільній пресі. Його запальна публіцистична книга «Чорний зошит» мала великий резонанс у Франції та за її межами. Моріак гнівно виступає проти колабораціоністів від літератури і, зокрема, проти «Нувель Ревю Франсез», що став профашистським органом. Він закликає до створення широкого фронту всіх національно-патріотичних сил — голлістів, синдикалістів, комуністів — для боротьби з ворогом. Колишній противник будь-якого насильства, Моріак кличе тепер співвітчизників до зброї. На противагу звірячому фашистському теророві, людиноненавистництву, письменник висуває принципи виховання гуманізму, обстоювання прав людської гідності. Декого з французів охопив розпач. «Ми знаємо це принизливе почуття,— писав Моріак.— Захистимо людину від наруги. Ми віримо в силу і всепереможну мужність людини».

Моріак був захоплений подвигом французького народу в боротьбі з окупантами. Він констатував, що «один лише клас — клас робітників — у своїй масі залишився вірним сплюндрованій Франції».

В дні перемоги Моріак вітав Червону Армію, «червону від крові, яку вона пролила, рятуючи Європу». Про це писала «Юманіте» в некролозі на смерть письменника 2.IX.1970 року.

Протягом 50—60-х років Моріак не кидає пера публіциста, палко реагуючи на події сучасності. «Смерть — єдина з моїх пригод, якої я вже не зможу коментувати»,— говорив він напівжартома. Розбуджена трагедією війни, громадянська совість письменника спонукала його до обговорення найпекучіших суспільно-політичних проблем.

Друкуючись у буржуазній періодиці («Експрес», «Фігаро» тощо), Моріак припускався не лише суперечливих, а часом і хибних політичних тверджень. Але передова французька громадськість високо цінила його виступи проти імперіалістичної воячини, проти розбійницької авантюристичної політики французького уряду в Алжирі, а прогресивна преса називала його першим журналістом доби.

В повенні роки менше виходить художньої продукції Моріака. Крім романів, це кілька п'єс, мемуари, кіносценарій. Великий інтерес читачів і критики збудила повість «Мавпеня» (1951). Далі йшли романи «Галігаї» (1952) і «Ягня» (1954). В 1952 році Моріаку було присуджено Нобелівську премію. Після опублікування роману «Ягня» у творчості письменника настала довга перерва.

Та ось письменник знову підніс голову. І як високо! Останній роман Моріака «Старосвітський хлопчак» (1969) чи не найдосконаліший твір усього його життя.

Майже в кожній зарубіжній науковій розвідці про Моріака його визначають як «католицького романіста». Сам письменник заперечував проти нав'язуваної йому ролі. Він мав себе лише за «католика, що пише романи». А це не одне й те саме.

Моріак і справді з дитинства й до останнього подиху залишався віруючим християнином. Й оскільки це відчутно позначалося на його творах, то варто з'ясувати об'єктивну міру й характер цього впливу.

Моріак не був пов'язаний з жодною католицькою організацією. Публіцистику друкував переважно не в клерикальній пресі. Його статті часом викликали гучні скандали. Церковні ортодокси навіть погрожували автору, який викривав святенництво й фарисейство духівництва, розправою.

Навіть спеціальні праці письменника — «Есе релігійної психології» (1920), «Страждання й щастя християнина» (1929), «Бог і Мамона» та ін. — не мали, по суті, богословського характеру, а його художні твори цілком позбавлені містичних настроїв.

Моріак найменше схильний був до сліпого наслідування філософії й моралі християнства. Палкий прихильник Блеза Паскаля, він черпав у мислителя-янсеніста XVII ст. складну й тонку аргументацію для своєї віри. Використовуючи тези Паскаля: «Людина

без бога ніщо», «Блаженство людини з богом»,— Моріак надавав їм своєрідного, певною мірою гуманістичного відтінку. Йому імпонувала увага автора «Думок» до людських пристрастей, зокрема до кохання. Він робить своїм кредо думки Паскаля: «Людина повинна знайти у самій собі красу, якої шукає зовні», «Церква — у нас самих».

Тема критики офіційної релігії і шкідливої святенницької моралі проходить крізь усю творчість письменника. Найповніше втілення ця тема дістає в написаному в роки другої світової війни великому романі «Фарисейка» (1941). Для його героїні, Бріжіти Піан, що своїм деспотизмом нагадує горьківську Вассу Железнову, християнська добродійність служить знаряддям зміцнення особистої влади. Багата людина, відома філантропка, вона занепащає долі довірливих бідняків (Пюїборо, Октавія), безжально припинює свого чоловіка, перетворює релігійне виховання своїх дітей на пастку для юних душ.

Не поділяє Моріак і засад пасивного християнського милосердя «доброго пастиря» — абата Калю. Головний принцип громадянської етики самого письменника: віра не зобов'язує людину покірно терпіти нищість і злочини навколо себе.

Незважаючи на велику популярність автора «Гадючника», «Дороги в нікуди», «Старосвітського хлопчачка», «Терези Дескейру», його місце в літературному процесі Франції ХХ ст. і досі не цілком визначено. Дехто із зарубіжних дослідників заперечує, що його творчість належить до «сучасної літератури», зосереджує свою увагу на вишукуванні у його творах різноманітних впливів і ремінісценцій. Насправді ж Моріак — письменник широкої історико-літературної ерудиції, з нахилом до естетичного теоретизування — ішов своїм власним шляхом, свідомо спираючись на все краще, на його погляд, що було в досвіді минулого, й на приклади сучасного йому красного письменства.

Прибічник реалістичного методу, Моріак наполягав на необхідності кожному справжньому художникові мати «власний стиль, що якнайкраще відповідає би його особистості». Відстоюючи реалізм, Моріак виступає проти точного копіювання дійсності, яке, на його думку, не можна вважати літературою. «Союз художника з життям» передбачає творче осмислення фактів і явищ, драматизацію буденних конфліктів, укрупнення почуттів, загострення ситуацій.

Цікаві міркування Моріака про обов'язки романіста «нової генерації». Романіст нових часів, писав Моріак, не має права йти второваними шляхами класиків ХІХ ст. чи задовольнятися прикладом Джойса, В'єрджинії Вулф або Пруста. Його мета — досягти цілковитої гармонії в аналізі інтимних почуттів індивіда і того,

що зв'язує людину з іншими людьми, з суспільством, з навколишнім світом. Моріак, звичайно, не володіє матеріалістичним розумінням проблеми, трактує її по-своєму. Та цінне вже те, що він шукає контактів між романом психологічним і соціальним. На противагу авторам «нового роману», він не мислить людину ізольовано від суспільства, не накидає митцям улюбленої тези модерністів — тези «відчуженості». Не менш важлива запропонована Моріаком, теж цілком антимодерністська, концепція літературного персонажа. Герої роману повинні своєю внутрішньою значущістю, змістовністю життєвої долі впливати на читача, збуджувати в нього зустрічну реакцію. «Вони повинні втілювати певну думку, відтворювати важливий випадок, ілюструвати соціальні закони, нести в собі гуманістичні ідеї, які можуть правити за приклад».

Моріак любив нагадувати про свій нерозривний зв'язок з південно-західною околицею Франції, країною ланд, сосен і моря, з департаментом Жіронди, з Бордо, з соціальним середовищем, з якого походив. Головний творчий принцип його «особистого стилю» — писати лише про бачене, аналізувати лише добре відоме.

Персонажі письменника часом нав'язні реальними особами, членами його власної родини або, як Тереза Дескейру, побаченою під час судового процесу жінкою, яку обвинувачували в отруєнні, і т. ін. Звичайно, їхні риси зазнавали творчого переосмислення, художньої сублимації, часом штучної емоціональної гіпертрофії, сюжетної сенсаційності, яку так полюблив письменник. «Правда життя», «людська правда» відроджувалася в нього не в «репродукції», а в «транспозиції», перетворенні (так це сформулював сам Моріак).

Ніхто не взявся б заперечувати ролі релігії в Моріаковому «мікрокосмі». Одну з своїх теоретичних праць — «Письменник та його персонажі» — Моріак завершує такою думкою: поринаючи в гушавину суперечливих людських пристрастей, щоб створити на цій підставі значущі образи, митець повинен триматися якоїсь провідної ідеї. Він повинен бути впевненим у слушності своїх міркувань, спиратися на «скелю непорушних принципів», якою гадає Моріак-романіст — може бути лише бог.

Однак нав'язна католицьким міфом ідея метафізичної кари, що чатує на людину, обтяжену «первородним гріхом», закономірно поступається в допитливого художника-реаліста ідеї життєвої обумовленості людських трагедій. Так, скажімо, його Тереза Дескейру не вірить у свою злочинність, бо злочинним є насамперед той світ, що намагався вбити її живу душу, зламати волю, висушити думку. «Я метафізик, який працює з конкретним», — запевняв Моріак.

Не будши документалістом, не працюючи виключно на підставі фактографічних записів пам'яті, Моріак все-таки звужував свою художню панораму, обмеживши її одним краєм — колом родинно-соціальних і релігійно-психологічних проблем провінційної буржуазії. Він був дуже здивований, коли 1950 року, готуючи до друку перше видання своїх вибраних творів, дізнався, що декому вони здалися одноманітними, не позбавленими тематичних, стильових і образних повторень.

«Світ Моріяка» дехто з буржуазних критиків намагається осягнути трьома словами: провінція, сім'я, віра. Та, зазирнувши за поверхню тем, мотивів, сюжетів, образів, бачиш за ними вічну для власницького суспільства проблему Мамони, згубної влади грошей.

Зажерливість, користолюбство — як моральна смерть, як суспільна проказа — продиктували сотні найсильніших викривальних творів світової літератури від «Плутоса» Арістофана й «Горщика» Плавта до монумента «Людської комедії» і далі. «Гадючник» Моріяка — одна з міцних ланок цієї критичної світової епопеї. Як ми знаємо, роман написаний уже зрілим художником.

Але ця тема вабила його й раніше. Вона виразно прозвучала ще в складних і незвичайних стосунках Жана Полуейра та Ноемі Д'Артіай з першого значного роману письменника «Поцілунок для прокаженого». Вона стоїть за тяжкою психологічною драмою Марії Кросс і доктора Куррежа в удостовній премії Французької Академії «Пустелі кохання». Двоє хороших непересічних людей, що могли б бути щасливими, зраджують своє почуття заради респектабельного стаповища та багатства, разом з коханням поховавши все, на що здатні були колись їхній розум і їхні серця.

XX століття — доба великих «родинних епопей»: «Сім'я Тібо» Роже Мартена дю Гара, «Сага про Форсайтів» Джона Голсуорсі, «Будденброки» Томаса Манна... Невеликий за обсягом роман Моріяка «Гадючник» посідає між ними особливе місце. Він неповторний силою болісної критики, незмірно наснаженим лаконізмом викладу, емоційним напруженням передачі життєвого трагізму. Хтось сказав про публіцистику Моріяка: вона пече словами. Це не менше стосується й згаданого роману.

Тема сім'ї для Моріяка має особливе значення. Його мемуари й щоденники допомагають зрозуміти, якої ваги він надавав їй у власному моральному й інтелектуальному формуванні.

У «замкненому світі» Моріякової художньої прози сім'я — арена дії всіх людських почуттів і конфліктів. Вона для нього, здавалося б, «святая святых» існуючого ладу, який в очах Моріяка є нездоланим. Скільки ж відваги потрібно було романістові, щоб, поборовши особисті симпатії, показати справжню суть пересічної

буржуазної родини у всій її жалюгідній, ганебній типовості. Типовості, підкресленій тим, що мотиви «Гадючника» настільки звучать і в ранніх, і в пізніших творах Моріака. Роман позначений історичною і соціальною конкретністю. Не нігілістичне, «універсальне» заперечення людяності взагалі скеровувало перо автора, а цілеспрямована ненависть до норм власницької моралі його часу.

Сюжет «Гадючника» — боротьба за спадщину. Моріак цілком конкретно визначає всі перипетії цієї безчесної «хатньої» війни. Дружина, яка безоглядно обстоює інтереси «своїх» дітей проти чоловіка — їхнього батька. Діти й онуки, що в безмежному егоїзмі вважають уже своєю власністю батькові гроші, бажають йому смерті. Злочинна змова родичів проти глави сім'ї, якого хочуть віддати під опіку, «пограбувати ще живого». Взаємна ненависть, конкуренція, вульгарні пристрасті під респектабельною поверхнею буржуазного буття. Як сказав колись Моріак: «Родина виховує злочинців».

Однак сила Моріака не в констатації фактів, а в способі передачі моральних конфліктів внутрішнього життя героя.

Автора «Гадючника» називають «портретистом людської душі». Це так, але майстерність портрета залежить не лише від таланту, а й від світогляду письменника. Моріакові шкодила католицька тенденційність, яка часто впливала на вирішення ним сюжетних і психологічних колізій. Іноді, щоправда, ця тенденційність виглядає досить природно, як, наприклад, у ранньому «Поцілункові для прокаженого». Немудра, забобонна вдова — провінціалочка Ноємі — зрікається свого єдиного справжнього кохання заради вірності нелюбому небіжчикові. І не тому, що новий шлюб позбавив би її спадщини. «...Хіба така перешкода могла б спинити Ноємі, якби нею не керував інший закон, вищий від усякого інстинкту. Такій маленькій, їй судилося стати великою... вірність померлому буде її скромним ореолом...» — писав Моріак.

Проте в «Гадючнику», одному з найбільш гнівних викривальних творів письменника, релігійне навернення старого адвоката-атеїста виглядає вже досить штучно. Поза цим психологічний аналіз у цьому романі Франсуа Моріака привертає увагу своєю глибиною і своєрідністю. В соціальному підкресленні думок, відчуттів, поведінки дійових осіб, як і в кінцевій, викривальній меті твору, Моріак близький до Бальзака. Стосунки героя з родиною нагадують ситуацію: Горіо і його дочки. Автор «Горіо», безперечно, вищий у суспільно-історичному осмисленні теми. Від інтимної драми старого вермішельника фабульні відгалуження ведуть у світ аристократії і на суспільне дно, узагальнюючи проблему. Перед нами великої пізнавальної сили фрагмент історії понаполеонівської Франції. А Моріак замикається в своєму улюбленому провінційному кутку

і в межах одного класу. Зате романістові ХХ ст. пощастило подолати Бальзакову ілюзію про «доброчесного буржуа».

Однією з тем «Горію» є трагедія нескорисливої батьківської любові, У Моріака герой — не жертва, а учасник двоюбою хижаків. І він, і його дружина Іза в свій час потрапили в пастку сімейних грошових розрахунків. Кожен по-своєму, вони пережили болючу драму вкраденого кохання, огрубіли серцем — і тоді втратили взаєморозуміння.

У центрі роману — герой-оповідач. Це багатогранний і виправдано суперечливий образ. Син заможної селянки, здібний, цнотливий, не позбавлений в молодості «передових» ідей, взявши за дружину дівчину із середовища місцевої комерційної знаті, він починає «плисти за водою», діяти згідно з моральними «законами доби», домагається успіху, стає мільйонером. Безсоромна гонитва його дітей за спадщиною, їхня нікчемність викликають у нього ненависть, жадобу помсти. Та, оглянувшись на власне життя, він бачить у ньому той-таки «невситимий егоїзм», гонитву за грішми й землею, ганебні пристрасті, що роблять його схожим на його «супротивника». Звідси — почуття гіркої самотності, відрази до самого себе. Трагізм роману набуває узагальненого соціального змісту.

Епістолярна форма роману, написаного у вигляді послання-сповіді, адресованого героєм його дружині, перетворює текст на своєрідний «потік свідомості», фіксацію плину роздумів оповідача. Однак у Моріака цей структурний прийом (на противагу його інтуїтивістському різновиду, характерному для модерністської традиції) лише допомагає авторові виразніше сформулювати свою соціально-філософську концепцію.

Самобутній талант Моріака, властиве йому кипіння внутрішніх суперечностей, нахил до «гарячкової» драматизації сюжетних колізій аж ніяк не руйнували романної техніки, усталеної «Людською комедією». Письменник лишався вірним основам критичного реалізму, не поділяв цинічної асоціальності модерністів свого часу. Тема відчуження людини, що стала філософсько-естетичною епідемією літератури Заходу 50—60-х років, представлена і у Моріака. Але, всупереч абстрактно-метафізичним уявленням екзистенціалістів та їм подібних, вона виникає в нього з конкретних соціальних, фінансових та естетичних стосунків людей, з їх морально-психологічної несумісності.

Моріак ніколи не вірив у можливість революційної перебудови суспільства, в якому він жив. Для вдумливої людини, сучасника Жовтневої революції і переможної ходи соціалізму по земній кулі, — це, безперечно, ознака ідейної короткозорості, буржуазної обмеженості. А втім, письменник-гуманіст не вірив і в панування

повсюдного зла. У своїх творах він прагнув звернути увагу читача й на паростки добра, які час від часу пробиваються і в світі наживи та фарисейства.

Виявляється, «жорстокий Моріак» міг бути іноді чуйним і ніжним. А надто коли йшлося про дитинство і юність.

Тема дитинства посідає в нього, мабуть, не менш важливе місце, ніж у автора «Девіда Копперфілда». Але письменник ХХ ст. показує внутрішній світ дітей позбавленим тієї чудової чистоти, наївності й безпосередності, яка властива Діккенсовим маленьким героям навіть у години найтяжчих життєвих випробувань. Юні створіння, що знемагають за ґратами буржуазних сімей, хоче сказати Моріак, уже змалечку пригнічені нестерпним тягарем матеріальних розрахунків і фанатичних забобонів, які поглинають життя дорослих. Досить згадати малого Луї — пасерба Бріжіти Піан («Фарисейка»), — розумного, спостережливого, доброго, але надто вразливого й нестійкого, якому неспла опиратися залізній владі мачухи. В цьому ж романі починається життєва історія одного з Моріакових юних «бунтарів» — Жана де Мірбеля. Шкільний товариш Луї, свавільний і сміливий Жан, обожнює свою вродливу молододу матір, графиню де Мірбель, і палко, по-хлоп'ячому закохується в чотирнадцятирічну пасербицю Бріжіти — Мішель. Але життя гасить прекраснодушні пориви Жана і остаточно нівечить його складний характер. Ні солдатська муштра дядька-полковника, якому доручено його виховання, ні смиренні турботи доброго абата Калю не імпонують вільнолюбній натурі хлопця. Криза настає тієї ночі, коли він стає свідком ганебної любовної пригоди своєї матері й сам втрачає душевну чистоту. Тяжка хвороба, катастрофа всіх моральних вірувань. Жан мріє знайти спокій біля «відданого серденька» Мішель і нарешті одружується з нею. Та запізно для щастя. Між юним подружжям пролягла прірва розчарувань і взаємних образ, а також підступних наклепів «матері церкви». — Бріжіти Піан.

Критика вітала появу останнього великого роману Моріака — «Старовітський хлопчак» (1969), що виявився і кульмінацією, і фіналом творчого шляху письменника. Останній роман Моріака якийсь новий, широкоформатний порівняно з попередніми. Порушені, здавалося б, ті самі, що й завжди, питання. А тим часом усе тут вагоміше, масштабніше — та сама папорама, але тільки з далекими обріями. Це свого роду «Фауст» Моріака, де зібраний весь духовний досвід автора, те максимальне, на що здатна була його суспільна, етична й естетична думка.

Водночас Моріак тут повторював ту саму тему — конфлікт між «допотопним поколінням», яке обстоювало власність і релігію, з одного боку, і «блоком молодих» — з другого. Історія молодіжних

виступів у капіталістичних країнах епохи імперіалізму, а надто французька «травнева революція» 1968 року, виправдовують постійний інтерес письменника-реаліста до даної теми. Адже цей інтерес поділяли й сучасні йому видатні прозаїки Франції — Ромен Роллан, Роже Мартен дю Гар... Інша річ, як вирішує це питання Франсуа Моріак, «католик, який писав романи».

Очевидна двоїстість Моріакової концепції. На противагу модерністській естетиці, письменник зображує своїх персонажів у конкретному часі й просторі. Наділяє їх типологічними соціальними ознаками, викриває шкідливий вплив ортодоксального католицизму й усього комплексу буржуазного способу життя на молоде покоління. Доводить історичну обумовленість і правомірність опору, який чинить своєму оточенню мисляча молодь. Тонко, пропикливо, співчутливо аналізує характер і зміст її антивласницьких і творчих шукань.

Але, як щиро визнавав Франсуа Моріак,— він сам ніколи не міг позбутися своїх класових і релігійних ознак. Не позбавлені їх і його молоді герої. Письменник не насмілився глибоко зазирнути в майбутнє, побачити живі молоді сили, які в сучасному вирощують зерна прийдешнього. Заважала вузькість змалюваного Моріаком суспільного кола, необізнаність письменника з народним середовищем, де тим часом визривала нова революційна парость. Лише зрідка, як явище виняткове, зустрічаємо в творах Моріяка образи молодих людей, цілком вільних від гіпнозу золота й християнських ілюзій,— як от життєрадісний, безтурботний Люк («Гадючник») або Домініка з роману «Ягня».

В центрі уваги письменника — трагедія прекраснодушних поривів юності, її прагнень до науки, творчості, прогресивної громадської діяльності, що здебільшого приречені на поразку. Причому Моріакові ясно, що ця поразка не тільки наслідок шкідливого виховання дітей в окремих родинх: вона зумовлена усталеною системою, моральними законами капіталізму. Доказом цього може служити порівняння одного з найсильніших романів Моріяка «Дорога в пікуди» з написаним на п'ять років раніше романом «Таємниця Фронтенаків». Відмінність емоційної атмосфери цих творів ще більше підкреслює об'єктивну тотожність у вирішенні проблеми молоді в капіталістичному суспільстві.

У книзі, написаній 1933 року, показано «ідеальну» родину бордоських буржуа. Бланш Фронтенак — молода вдова, яка самовіддано присвятила себе вихованню п'яťох дітей. Її шуряк Ксав'є віддає дітям померлого брата свою частину майна. Релігійне виховання сприяє чистоті сімейних звичаїв, взаєморозумінню, братерській піжності між трьома молодими Фронтенаками, душевній чуйності у родинних стосунках, допомагає подолати спокуси, які

трапляються на шляху юнаків. Але ідилічному, здавалося б, сімейству Фроптенаків також не дано вийти за рамки стосунків у буржуазній родині. Бо, як сказав дуже подібний до П'єра Костадо («Дорога в нікуди») середульший син побожної Бланш, поет Ів: «У цій родині теж не знають, що таке щастя». Сувора католицька дисципліна духу і, як завжди, матеріальні інтереси родини змушують старшого брата — розумного, доброго Жана-Луї — відмовитися від кар'єри професора філософії, про яку він мріяв, і взятися до господарських справ. Молодший — Жозе — втікає від домашнього «любовного гніту» до іноземного легіону. Іва насилу рятує від самогубства.

Написана 1939 року сімейна хроніка «Дорога в нікуди» — твір, виношений думкою художника в умовах «політичного» десятиліття 30-х років, набагато складніший і досконаліший. В цьому романі не можна не помітити настроїв тієї частини французьких літераторів, які, хоч і не брали безпосередньої участі в діяльності Народного фронту, все-таки певним чином відгукнулися на визвольні ідеї.

Оригінальна назва роману — «Les chemins de la mer» — «Дороги до моря». Епіграф, який згодом повторюється в тексті як провідна думка твору, вносить деякі уточнення в розуміння його ідеї, характеристики персонажів, самої назви: «Життя більшості людей — мертва дорога, що веде в нікуди. А деякі з дитинства знають, що йдуть вони до незнамого моря. Ось уже їх дивує гіркота вітру, ось уже й присмак солі в них на губах — це аж поки перейдуть вони через останню дюну, а тоді розбурхана стихія шмагне їх піском і піною. І їм лишається або поринути в цю безодню, або вертати назад».

Напружена і водночас підкреслено буденна сюжетна ситуація з глибоким ліричним підтекстом. Майстерна зав'язка, яка дає поштовх до розгортання подальших подій та еволюції характерів.

Багата вдова Леоні Костадо, дізнавшись про ганебну любовну інтригу й близьке банкрутство нотаріуса Оскара Револю, пізно ввечері приходять до його дружини й своєї приятельки, яка ні про що не здогадується. Напустивши на себе фальшиве співчуття, Леоні всілякими хитрощами й настирливістю вириває у вкрай розгубленої жінки підпис на передачу дітям Костадо чотирьохсот тисяч франків, які начебто привласнив собі Оскар. Далі довгий ланцюг життєвих катастроф, що їх переживають обидві сім'ї. Застрелився Оскар. Люсьєна Револю з дітьми переїхала у свій занедбаний сільський маєток — єдине, що лишилося після розорення. Робер Костадо відмовився від своєї нареченої Розі Револю, яка з вишуканої світської красуні перетворилася на скромну, недбало одягнену продавщицю з книгарні. Обривається прекрасна

дружба молодших членів обох сімей: юного поета П'єра Костадо і палкого прихильника його таланту, надто вразливого меншого брата Розі — Дені. Помирають обидві матері і старший обожнюваний син Люсьєни Револу — хворий і бездіяльний Жюльєн. Дені, самотній, позбавлений моральної підтримки любові сестри, поглинутої власним горем, наляканий загрозою матеріальних злигоднів, одружується з вульгарною дочкою спиртного управителя маєтку і сам потроху опускається до її рівня. П'єр Костадо, тепер багатий і незалежний, веде богемне життя в Парижі, стає справжнім гульвісою, а потім, усвідомивши своє моральне падіння, з розпачу, так само як Жозе з «Таємниці Фронтенаків», добровільно йде на військову службу в колоніях.

«Дорога в нікуди» — твір чи не найбільш позначений «гіркими вітрами» особистих Моріакових спогадів і роздумів. Адже не випадково П'єру Костадо в романі приписано вірші, які окремим виданням уже під власним ім'ям пізніше публікував сам Моріак. Це поема «Аттіс і Кібела», яка стала «гімном» молодого покоління Костадо і Револу, життєлюбного «блоку молодих», що прагне вивільнитися від брудного ярма грошей і мертвотної буденності.

Порівняно невеликий за обсягом роман Моріака ідейно насажений силою гнівної критики капіталістичного стереотипу життя й особливою схвильованістю за долю молодого покоління. Моріак написав свій суворий і водночас поетичний твір, ні на крок не відступивши від правди життя, як він її розумів, не припустившись найменшого компромісу в своїх оцінках. І в 1939, і в 1969 роках він нездатний був повірити в можливість перемоги «моральної революції» в надрах капіталістичного світу, про яку говорив у останньому томі своєї сімейної «саги» Ерве Базен («Крик сови» — 1972). Моріакові бракувало життєствердної віри в людину, яку має Е. Базен, прогресивний літератор наших днів.

Та все ж Моріака цікавили не ті, для кого «життя — мертва дорога, що веде в нікуди», як Леоні, Люсьєн, Жюльєн, навіть Робер. Філософську увагу й творчий запал романіста привертають молоді мрійники, юні борці, які вже ковтули морської піни, хоч і не всі наважилися поринути в невідому глибочинь. Важко переоцінити Моріакове психологічне розкриття трагедії молодих душ, делікатний, глибоко проникливий показ двоюмо між захопленням пантеїстичною алегорією безсмертної сили кохання і жорстокими реаліями буденного життя. Дені страждає, розуміючи, що зрадив свої колишні ідеали, свою ніжну, чисту й мужню сестру. Зрозумілі й муки П'єра, що сам заплутав свій шлях. І хоч письменник засуджує за це свого героя, а проте віддає юному поетові своє щире співчуття. Йому довіряє Моріак міркування

про вибір життєвого шляху, про відповідальність художника перед народом, довіряє свої вірування й вагання.

Молодий Костадо, здавалося б, міцніший духом, ніж Дені, і, безперечно, благородніший, ніж Робер. Він ненавидить гроші й засуджує свою матір, яка обібрала приголомшену горем подругу та її дітей. Він благає Робера не кидати Розу, яку сам кохає чистою юнацькою любов'ю. Та швидко виявляється, що чесний юнак, обдарований поет — лише «беззахисне дитя» перед владою дорослих, перед гнітом власницьких і релігійних традицій. «Я ненавиджу гроші за те, що від них залежу»,— думає вражений підліток, дізнавшись про вчинок Леоні.

Після розділу батьківського майна П'єр кілька разів збирався порвати зі своїм класом, зректися багатства, навчитися якогось ремесла, стати одним з тих, хто заробляє на хліб тяжкою працею. Але на допомогу «традиціям» завжди приходили, здавалося б, об'єктивні, а насправді підказані вихованням багатого панича, мислення інтелігента-індивідуаліста докази: чи має він право нехтувати своїм талантом? Чи не більше користі він може принести робітникам своїми віршами, ніж тим, що стане поруч з ними біля верстата? Розуміючи, що він нещирий із самим собою, П'єр пробував шукати розради й допомоги у філософських роздумах, в релігії, в молитві і прийшов до висновку, який підказували йому ідеалістичне розуміння дійсності й поради церкви: на заваді прогресу стоїть насамперед порочність людської природи... «Навіщо говорити про якісь реформи, революцію? Все це ні до чого: голод і жадоба справедливості зіткнулися з іншою жадобою, з іншим голодом — із ницою хтивістю. Спершу треба взятися за те, що криється в самій людській природі, за ці пекучі болячки»,— думав П'єр, а можливо, й сам Моріак.

Розпач, розгубленість, тяжка внутрішня боротьба мало не довели П'єра до божевілля. Напади релігійного екстазу змінювалися у нього періодами безтямного «розкошування» життям. А далі ралтовий від'їзд до Африки. Плутаний шлях, яким ішов юний мрійник, зрештою привів його до «мертвого моря». Але цей шлях не був позбавлений хай невдалих, та все ж палких і щирих пошуків добра й Краси.

В книзі є й інший персонаж, який з ще більшою певністю дозволяє говорити про павіяні роками Народного фронту сподівання письменника на можливість морального оздоровлення кращої частини молоді буржуазної інтелігенції. Це, здавалося б, тендітна, випечена, а насправді мужня й незалежна Роза Револю. Після смерті батька вона сміливо взяла на себе відповідальність за всю родину, зуміла перебороти своє невдале кохання до нікчемного

Робера Костадо. Роза вийшла до «незаного моря», назустріч реальному життю, і воно не злякало її. «Ні, вона вже не стоятиме осторонь від інших,— пише Моріак.— І ця думка не лише не засмучувала її, а виводила із заціпеніння, штовхала вперед...»

П'єр Костадо, Роза Револю й інші улюблені герої Моріака розкривають сьогоднішньому радянському читачеві ту величезну різницю, що існує між аморфними «антигероями» модерністів і духовно наснаженими образами, створеними художником-реалістом.

Тетяна ЯКИМОВИЧ

Г А Д Ю Ч Н И К

...Тобі добре відомо, боже, що ми не розуміємо самих себе і не знаємо, чого хочемо, і самі лише безмежно віддаляємося від того, чого прагнемо.

*Свята Тереза Авільська*¹

Цей ворог своєї сім'ї, це серце, несамовите з жадоби й ненависті,— сама нищість! І все-таки я хочу, щоб ви хоч трошки в душі пожаліли і не так зневажали його. За весь свій невеселий вік не бачив він за вбогими пристрастями світла, а воно сяяло так близько, що іноді проміння торкалося й обпікало його. Так, винні тут пристрасті... Але передусім люди, не вельми щирі християни. Він став для них і мучеником, і катом. Як любимо ми осуджувати грішника, цим відвертаючи його від правди, котрій уже не засяяти через нас!

Ні, не золоту поклонявся цей скнара, не помсти прагнув цей шаленець. У чому він справді кохався, ви дізнаєтесь, коли знайдете в собі силу й мужність вислухати цю людину аж до останнього її визнання, перерваного смертю...

---

¹ Свята Тереза Авільська (1515—1582) — іспанська черниця, авторка численних містичних творів, серед них «Шлях до самовдосконалення», «Цитадель душі» тощо.

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Уявляю твій подив, коли ти знайдеш цього листа в моєму сейфі, на стосі цінних паперів! Мабуть, краще було б довірити його нотаріусу, — він віддав би його після моєї смерті — або сховати до шухляди мого письмового столу; звісно, діти зламають замок, перш ніж охолоне моє тіло. Адже довгі роки я подумки писав цього листа і безсонними ночами так добре уявляв, як він лежатиме на полиці в сейфі, в порожньому сейфі, де не буде нічого-сінько, крім цього акту помсти, виношуваної майже піввіку. Заспокойся! А втім, ти й так уже заспокоїлася. «Папери цілі!» Цей вигук я ніби вже зараз чую. Коли ти повернешся з банку, то ще з передпокою гукнеш дітям, не піднявши жалобної вуалі: «Папери цілі!»

А вони ж трохи були не пропали: я вже збирався докласти до цього рук. Якби я хотів, то позбавив би вас усього, крім будинку й землі. Ваше щастя — ненависть моя перегоріла. Мені довго здавалося, що ненависть — найживучіше з усіх моїх почуттів. І ось я її вже не відчуваю, принаймні тепер не відчуваю. Я постарівся, підупав на силі, і мені вже й не віриться: невже я був колись таким шаленцем, таким маніаком? Невже я довгими ночами обдумував — не те, як помститися (цю бомбу сповільненої дії вже давно наготовлено якнайстаранніше, з чого я пишався), а як я тішитимуся із своєї помсти? Мені так кортіло дожити до тієї хвилини, коли ти вернешся з банку ні з чим. Які б ви скорчили міні! Треба було лише все заздалегідь передбачити, дати тобі доручення відімкнути сейф не надто рано і не надто пізно, щоб не позбавити себе останньої радості почути, як будете ви побиватися: «Де ж цінні папери?» Навіть найстрашніші передсмертні муки, певне, не зіпсували б мені цієї втіхи. Так, я був здатний на таку підступність. Як я дійшов до цього? Я ж не такий уже ірод.

Четверта година, а зі столу в мене ще не прибрано: тая з недоїдками, по брудних тарілках лаяють мухи. Дзвоню — анітелень. Дзвінки тут, у селі, завжди зіпсо-

вані. Набравшись терпцю, чекаю, коли врешті хтось згадає про мене. В цій кімнаті я спав, коли був малий, у ній я, певно, й умру. І того самого дня, як я вмру, моя люба дочка Женев'єва зажадає, щоб кімнату віддали її дітям. Я займаю найпросторішу й найкращу кімнату в домі. Треба віддати мені належне: я хотів відступити її Женев'єві і, звичайно, відступив би, коли б не втрутився лікар Лаказ. Він сказав, що моїм бронхам шкідлива вогкість, і тому мені краще жити на горішньому поверсі. Певна річ, я перебрався б униз, але з образою в душі, тож добре, що мені перешкодили. (Все життя я жертвував собою заради рідні, і, згадуючи ці жертви, я тільки отруював собі існування, роз'ятрював свої душевні рани, чимдалі пекучіші).

Запальність і мстивість — це наші родинні риси. Я часто чув од матері, що мій тато посварився зі своїми батьками, а батьки тридцять років цуралися рідної дочки, яку вигнали з дому, і до самісінької смерті й не помирилися з нею (саме від неї пішла наша марсельська рідня, з якою ми так і не зналися). Ми, молодші, ніколи не чули про причини тих чвар, проте перейнялися від старших їхньою ненавистю; я б і сьогодні, зустрівши своїх марсельських кузенів, відвернувся б од них. Можна цуратися далеких родичів, але хіба втечеш від своєї дружини і власних дітей? Бувають, звісно, добрі, дружні родини, та як подумаєш, скільки в нас подружків, де чоловік і жінка мордують одне одного, огидні одне одному, а проте їдять за одним столом, миються з одного умивальника, сплять під одною ковдрою, — дивно стає, як мало у нас розлучень! Ненавидять одне одного, а розійтися не зважуються: так і живуть під одним дахом...

Чому це мене потягло на сповідь саме сьогодні, в день мого народження? Мені пішов шістдесят восьмий рік, але знаю про це тільки я. У Женев'єви, Юбера та їхніх дітей завжди на день народження — пиріг, свічечки, квіти... Я вже стільки років нічого не дарую тобі на день народження. І не тому, що забудькуватий, а щоб помститися. Годі!.. Останній букет, який одержав я на свій день народження, подарувала мені бідолашна мати, — вона нарвала його своїми скарлюченими пальцями: забувши про хворе серце, старенька якось добрела до розарію.

То про що я говорив? Ага, ти, звісно, здивуєшся, звідки це в мене така письменницька сверблячка, так, саме

сверблячка. Бачиш, як розмахалася рука: всі літери перекошилися на один бік, як сосни під західним вітром. Тож слухай: спершу я говорив тобі про помсту, яку довго плекав, та зараз я відмовляюся від неї. Але є в тобі щось таке, над чим мені хочеться взяти гору,— це твоя мовчазна затятість. Та зрозумій мене правильно. Знаю, ти дуже балакуча, можеш годинами розводитися з Казо про курей чи про город. Зате зі мною!.. Ох, ці трапези! Я встаю з-за столу,— голова порожня, душу гризуть турботи,— та побалакати про них нема з ким. А надто мені поважчало після справи Вільнава, коли я раптом зробився славетним адвокатом-криміналістом, як мене охрестили газети. Що більше я був схильний повеличатися, то більше ти намагалася показати мені, що я нікчема... Проте річ не в тому; мені хочеться помститися тобі за інше, за твою затяту мовчанку, коли йшлося про наше сімейне життя, про нашу цілковиту незлагодку. Скільки разів, сидячи в театрі або читаючи роман, я думав: а чи бувають у житті коханки або дружини, які влаштовують «сцени», висловлюють усе по щирості і знаходять полегкість у таких розмовах.

Сорок літ ми страждали, живучи поряд, і за весь цей час ти не сказала жодного значного слова; ти завжди уникала всяких сутичок.

Я довго вірив, що це твоя система, і все питав себе, навіщо вона тобі, аж якось мені сяйнуло: просто моє життя тебе не цікавило. Я був такий тобі байдужий, що ти уникала цих розмов — не зі страху, а просто з нудьги. У тебе тонкий нюх, ти зразу вгадувала, коли я шукав підходу до тебе, а якщо мені вдавалося тебе захопити зненацька, ти вигадувала якусь відмовку або ж, плеснувши мене по щоці й поцілувавши, кудись поспішала.

Звісно, можна сподіватися, що ти порвеш цього листа, тільки-но прочитаєш перші рядки. Та ні, ти цього не зробиш — уже кілька місяців, як я тебе цікавлю, дивую. Хоч ти й не дуже до мене придивляєшся, але чи могла ти не помітити зміни в моєму настрої? Так, я певен, цього разу ти не критимешся. Я хочу, щоб ти знала, я хочу, щоб усі: ти, твій син, твоя дочка, зять, онуки,— знали, який чоловік самотньо жив осторонь вашої тісної громадки, ким був цей змучений адвокат, якого треба було берегти, бо свого гаманця він не віддавав. Той, хто страждав десь на іншій планеті. На якій? Ти ніколи не бажала заглянути на мою планету. Заспокойся, я не

збираюся частувати тебе надгробною хвалою моїй особі — хвалою, яку я сам задалегідь написав, — або ж обвинувальною промовою проти вас. Для мене характерна одна риса, яка вражає всяку жінку, окрім тебе, а саме: безжальна ясність думки.

Зроду я не мав нахилу до самоощуканства, що допомагає жити більшості людей. Якщо я їй чинив якусь підлість, то перший був свідомий цього...

Довелося урвати писання... поки принесуть лампу і зачинять віконниці. Я дивився на покрівлю винних складів, на її черепицю, яскраву, мов квіти або пташине пір'я. Я чув, як співають дрозди на обвитій плющем тополі, як десь із гуркотом котять бочку. Мені пощастило: я чекаю смерті в єдиному куточку на світі, де все залишилося таким, як у моїх спогадах. Лише на річці торохтить двигун, а колісь рипіла водочерпалка, що її крутила ослиця. (Та ще гуркотить цей страхітливий поштовий літак, пролітаючи саме в обід і залишаючи в небі брудну смугу). Адже не багатьом випадає бачити на власні очі той світ, що його більшість людей відкриває лише в самих собі, коли їм стає мужності і терпіння згадувати. Я прикладаю руку до грудей, слухаю, як тріпоче серце. Вдивляюся в дзеркало шафи; там скраєчку лежить шприц Права¹, ампули з аміл-нітритом — усе, що треба в разі приступу. Чи ж почують мене, як покличу на поміч? Вони запевняють, що в мене «вигадана грудна жаба», але заспокоюють цим не мене, а себе, щоб їм краще спалося. Я зводжу дух. Здається, ніби хтось поклав мені руку на ліве плече й утримує його в незручному положенні, немов нагадуючи про себе. Атож, зі мною смерть чесна — не підкрадається стиха, по-злодійському. Багато років вона вже никає навколо, я чую її ходу, її подих: вона терпляча зі мною, і я не легковажаю нею, я додержуюся правил, нав'язаних мені її близькістю. Доживаю свій вік у халаті, як годиться невиліковно хворому: сиджу в кріслі з подушечками, де й моя мати чекала останньої години; як і перед нею, переді мною стоять на столику пляшечки й коробочки з ліками; я неголений, від мене тхне, я став невиліковно неприємних звичок. Але начувай-

---

¹ Шприц Права — медичний шприц малої місткості, винайдений французьким лікарем-ортопедом Шарлем-Габрієлем Права (1791—1853).

теся: після приступів я знову оживаю душею. І знову йду до адвоката Буррю, який думав, що вже й по мені: мені стає сили сидіти в підвалі банку і власноручно стригти купони.

Треба мені ще трохи пожити, щоб дописати цю сповідь і змусити тебе нарешті вислухати мене. Бо ж усі ці довгі літа, коли я ділив з тобою ложе, ти завжди казала ввечері, тільки-но я наближався до тебе: «Як мені хочеться спати! Я вже сплю, сплю...»

Ти уникала не так моїх пестоців, як моїх слів.

Нещастя наше справді пішло від цих розмов, нескінченних розмов, які так подобалися нам, молодятam. Обоє ми були ще дітьми: мені двадцять три, а тобі вісімнадцять, — і, мабуть, любов давала нам менше насолоди, ніж це щиркування. Як у дитинній дружбі, ми заприсягалися нічого не таїти одне від одного. Власне, я і не мав у чому сповідатися і мусив навіть прикрашувати свої вбогі пригоди, але я вірив, що й у тебе їх було небагато; я не уявляв собі, щоб ти до мене називала коли-небудь ім'я іншого хлопця; я не мав сумніву аж до того вечора, коли...

Було то в цій самій кімнаті, де я зараз пишу. Шпалери на стінах поміняли, але меблі червоного дерева й досі стоять там, де стояли, на столику — глек для води з опалового скла і чайний сервіз, виграний колись у лотерею. На килимі тоді лежала місячна доріжка. Південний вітер, що гуляв по ландах, доносив до нашого ліжка запах паленини.

Ти не раз згадувала про якогось Рудольфа, свого приятеля, і то завжди вночі, в кімнаті, наче цей привид повинен був стояти між нами в хвилини найінтимнішого нашого єднання. Пам'ятаєш, ти й того вечора назвала його ім'я. Але цього тобі здалося замало.

— Мені годилося б, любий, сказати тобі дещо перед нашими заручинами. В мене на душі неспокоїно, що я тобі не призналася... О, заспокойся, нічого особливого...

Я нітрохи не стурбувався і не збирався тебе розпитувати. Але ти сама пустилася в сповідь, і ця твоя відвертість спершу мене збентежила. Ні, тебе схилили до цього не докори сумління чи почуття делікатності, як ти мене запевняла, зрештою сама в це не вірячи.

Просто ти тішилася любимими спогадами, ти вже не могла мовчати. Можливо, ти й відчувала, яку небезпеку

накликаєш на наше щастя, але, мабуть, це було сильніше за тебе. Тінь того Рудольфа проти твоєї волі витала круг нашого ложа.

Не думай, що наше нещастя спричинили ревнощі. Згодом я справді став шаленим ревнивцем, але тієї ночі вісімдесят п'ятого року я не відчував нічого схожого на цю пристрасть, коли ти призналася мені, що під час канікул в Ексі заручилася з цим хлопцем.

Подумати лишень! Тільки через сорок років у мене відкрилися очі на все. Але чи прочитаєш ти мого листа? Тебе це так мало цікавить! Усе, пов'язане зі мною, наганяє на тебе нудьгу. Колись діти заважали тобі помічати мене й слухати, тепер у тебе пішли онуки... Що ж, до дідька все! Однак треба востаннє спробувати щастя: може, мертвий, я важитиму для тебе більше, ніж живий — принаймні в перші дні, — і знову зацікавлю тебе на якийсь час. Хоча б з обов'язку ти прочитаєш ці сторінки до кінця — мені так хочеться в це вірити. І я вірю.

II

Ні, слухаючи твої визнання, я не відчував ревнощів. Хіба ти могла зрозуміти, що ці визнання зламали в мені! Я був єдиним сином у матері-вдови. Ти знала її, точніше, довгі роки жила поруч, не знаючи її. Зрештою якби ти навіть зацікавилась, тобі важко було б зрозуміти, що саме єдало нас — матір і сина, — тобі, вихованій у заможній і великій міщанській родині зі своєю ієрархією та ладом. Ні, куди тобі збагнути, як може душею прикипіти до сина, свого єдиного скарбу на світі, вдова скромного чиновника, колишнього начальника одного з відділів префектури. Вона пишалася з моїх успіхів у навчанні. Для мене вони теж були єдиною втіхою. В ту пору я гадав, що ми дуже бідні. Мене в цьому переконувало наше вбоге життя й сувора ощадність, що стала для мене законом. Правда, мені не бракувало нічого. Тільки тепер я збагнув, як плекала мене мати. В Остейні вона мала ферму, звідти привозили нам дешеві харчі, і я б здивувався, якби мені сказали, що в нас вишуканий стіл. Тлусті пулярки, зайці, паштети з бекасів не здавалися мені делікатесами. Я завжди чув розмови, що ці землі нічого не варті. Справді, коли мати їх успадкувала, вони були безплідним пустирищем — там мій дід у дитинстві пас худобу. Але я не знав, що мої батьки насамперед потурбу-

валися засадити цей пустир, і я в двадцять один рік став власником двох тисяч гектарів лісу, де вже провадили поруб, постачаючи шахтам кріпильне дерево.

Мати заощаджувала також на своїх скромних прибутках. Ще коли живий був батько, «зі шкури пнучись», вони купили маєток Калез (за сорок тисяч франків, а я щині ці виноградники і за мільйон не віддам!). Ми мешкали на вулиці Сент-Катрін у власній кам'яниці на четвертому поверсі (цю кам'яницю та ще кілька садиб під забудову батькові подарували на весілля). Двічі на тиждень із села нам надсилали гостинці; мати намагалася ходити якомога рідше до різника.

Я спав і бачив себе в Еколь Нормаль¹, куди збирався вступити. У четвер і неділю² мене трохи не силоміць виганяли на вулицю «провітритися». Я зовсім не був схожий на тих дітей, що вдають, піби заіграшки стали першими учнями. Я був зубрій і пишався цим; зубрій, та й годі! Пригадую, в ліцеї я дуже неохоче вивчав Вергілія та Расіна. Але їх «проходять», і тому їх треба знати. З усіх витворів людської думки я вибирав ті, що були в програмі, лише вони важили щось для мене, і я писав про них те, що слід писати на догоду екзаменаторам, себто те, що говорилося й писалося багатьма поколіннями учнів. Ось яким я був дурнем, може, таким і залишився б, якби за два місяці до конкурсних іспитів у мене не почалося кровохаркання, що так нажахало мою матір і змусило мене все кинути.

Це була розплата за мою надмірну ретельність у дитинстві та юності. Підлітком не можна скніти до пізньої ночі над підручниками, зігнувшись у три погібелі і нехтуючи фізичні вправи.

Я тобі набрид? Страх як боюся набриднути. Але не пропускай жодного рядка. Запевняю тебе — я пишу найголовніше: наша сімейна трагедія викликана цими незначними подіями; ти їх не знала або забула про них.

А втім, ти вже бачиш по цих перших сторінках, що я не щаджу своє самолюбство. Можеш зловтішатися... Так, не заперечуй: якщо ти й думаєш коли про мене, то завжди неприязно.

Та я, либонь, несправедливий до того миршавого хлопця, яким я був, до здихлі, що повсякчас длубався в слов-

¹ Еколь Нормаль — педагогічний інститут у Парижі.

² Четвер і неділя у французьких школах — дні, вільні від занять.

никах. Коли я читаю спогади дитинства інших людей, коли бачу, який рай їм усім мариться, я тривожно запитую себе: «А я? Чому моє життя здається такою пустою? Чи я забув усе те, про що згадують інші? Може, і я зазнав колись таких самих радощів?.. Гай-гай! Я тільки й пам'ятаю це навісне зубріння, це змагання за перше місце, запекле суперництво з якимсь Енохом і якимсь Родріго. Я інстинктивно відкидав усяку приязнь. Слава моїх успіхів і навіть моя пиха прихилили до мене кілька душ. Я люто відштовхував усякого, хто до мене горнувся, я не терпів «сентиментів».

Якби я був навіть письменником, то не зміг би з мого шкільного життя добути жодної зворушливої сторінки. Стривай... щось таки було, та й те не бозна-що: я часто думав про свого батька, якого я ледве пам'ятав, і мені іноді щастило переконати себе, що він не помер, а якимсь чином пропав безвісти. Повертаючись із ліцею, я біг вулицею Сент-Катрін, просто бруківкою, серед екіпажів,—людними тротуарами незмога було йти швидко. Я летів угору сходами. Мати сиділа біля вікна, латала білизну. Батькова фотокартка висіла на своєму місці — праворуч од ліжка. Я підходив до матері, щоб вона поцілувала мене, неохоче відповідав на її запитання, і відразу ж розгортав книжки.

Коли в мене почалося кровохаркання, що перевернуло мою долю, мене перевезли до Аркашона, де я перебував у гірському будиночку похмурі місяці,— якщо нема здоров'я, то який там університет! Я гнівався на бідолашну маму, бо для неї наука була не головне, і мені здавалося, ніби її зовсім не обходить моє майбутнє. А вона щодня чекала тільки, що покаже градусник. Її печаль і її радість залежали від того, наскільки я погладшав або схуд за тиждень. Коли мені вже згодом випало спізнати, як воно ото хворіти, якщо нікого твоя хвороба не хвилює, я подумав: мене справедливо покарано за мою бездушність, за те, що я не цінував материні любові.

З першими погідними днями я «оклигав», як казала мама, я просто воскрес. Поповнішав, зміцнів. Моє тіло, що зовсім захиріло від сидіння на місці, змужніло в тому сухому лісі, порослому дроком та ялівцем, під якими притулювся Аркашон — у той час він був маленьким сільцем.

Саме тоді мати сказала мені, що нітрохи не боїться за моє майбутнє: у нас добрі статки, і з кожним роком вони зростають. Поспішати мені нема чого, тим паче, що від військової служби мене, мабуть, звільнять. Я ще в школі вражав учителів своїм красномовством. Найкраще мені вивчати право, так я, не надто надриваючись, невдовзі стану великим адвокатом, а як захочу, візьмуся до політики... Вона говорила, говорила, відкриваючи мені всі свої плани. А я слухав її, невдоволений, насторожений, неухважно дивлячись у вікно.

Я вже заглядався на дівчат. Мати спостерігала за мною з боязкою поблажливістю. Згодом, живучи у твоїх родичів, я побачив, яким гріхом вважають у релігійній родині розпусту. Моя ж мати вбачала лише одну небезпеку: як би це не зашкодило моєму здоров'ю. Упевнившись, що я не зловживаю тілесними втіхами, вона дивилася крізь пальці на мої вечірні походеньки й вимагала, щоб до півночі я був удома. Ні, не бійся, я не розповідатиму про свої тодішні амурні пригоди. Я знаю, що ти вжахнешся від таких розповідей, та й залицання мої були жалюгідні!

Але вже тоді вони обійшлися мені дорогоувато і завдавали болю. Мені було прикро, що в мені самому так мало привабливого, що й молодість мені не допомагає. Але я, здається, не такий уже страшидло. Риси обличчя в мене правильні, Жєнев'єва — викапаний мій портрет — була колись вродливою дівчинкою. Та я належу до тієї породи людей, про яких кажуть, що вони ніколи не були молодими; уявіть собі похмурого хлопця, в якому немає і сліду бадьорості й свіжості. Самим своїм виглядом я морозив людей. І що більше я це усвідомлював, то все більше ставав штивним. Я ніколи не вмів одягатися, вибрати краватку, вив'язати її. Ніколи я не вмів забутися, пореготати, попустувати. Важко уявити, щоб мене хто затягнув до веселої компанії: я вважав, що там усім заважатиму, до того ж образливий, я не терпів ніяких насмішок. Зате коли сам хотів пожартувати, то несамохіть на скакував як із мокрим рядном, а такі глузи не прощаються. Я кепкував із чогось смішного в людині, з вади, про яку годилося б мовчати. Через несміливість і гордість з жінками я розмовляв повчальним зверхнім тоном, від якого їх пересмикувало. Я нічого не тямив у їхніх убраннях. Відчуваючи, що я не подобаюся жінкам, я ще більше підкреслював у собі те, що викликало у них огиду. Юність моя була якимсь поступовим самогубством. Я навмисне

квапився не подобатися зі страху, що й так не подобаюся.

Слушно чи ні, але в усьому я винуватив матір. Мені здавалося, ніби я розплачуюся за те, що змалечку вона мене, на лихо, надто пестила, плекала, доглядала. І в ту пору я ставився до неї жорстоко й брутално. Я дорікав їй тим, що вона надмірно любила мене. Я не прощав їй того, що вона лише одна в усьому світі дарувала мені, того, що ніхто інший не дав мені спізнати. Вибач, що я знову до цього вертаюся, але в спогадах про маму я черпаю снагу, щоб терпіти свою самоту і твою байдужість до мене. Що ж, відплата справедлива. Бідолашна жінка вже давно спочиває вічним сном, спомиц про неї живе тільки в утомленому серці старого, яким я став,— вона б дуже мучилася, коли б могла передбачити, що доля помститься за неї!

Так, я був жорстокій: коли ми обідали чи вечеряли в нашій маленькій їдальні з лампою, що висіла над столом, я ледве відповідав на її несміливі розпити або гнівно спалахував з найменшого приводу, а то й зовсім без усякого приводу.

Вона не пробувала збагнути причину моєї злості і терпіла її як гнів якогось божества.

— Це хвороба,— казала вона,— тобі потрібна нервова розрядка...— І додавала, що де там їй, жінці малоосвіченій, мене зрозуміти.— Авжеж, з такими бабами, як я, хіба тобі цікаво? Хлопцеві, та ще й молодому, звісно, буде нудно...

І вона, дарма що була дуже ошадлива, ба навіть скупа, давала мені більше грошей, ніж я прохав, сама штовхала мене на витрати, привозила мені з Бордо строкаті краватки, які я не хотів носити.

Ми заприятелювали з сусідами. Я почав залицятися до їхньої дочки, хоча вона мені зовсім не подобалася,— вона тоді зимувала в Аркашоні, щоб підлікуватися; мати потерпала від страху, що я заражуся сухотами або знеславлю дівчину й муситиму одружитися з нею. Тепер я певец, що тоді завзято, хоча й марно, прагнув цієї перемоги, аби тільки донекти матері.

Ми прожили рік в Аркашоні і перебравися в Бордо. Мати купила там особняк на бульварі, але нічого не сказала, приготувала мені сюрприз. Як я здивувався, коли лакей відчинив нам двері! Мені відведено весь другий

поверх. Усе аж сяло — таке було нове. В душі мені сподобалася ця розкіш, — хоча, гадаю, нині вона здалася б мені мізерною, — але я все немилосердно висміяв і стурбувався витратами.

І тоді мати, тріумфуючи, склала мені про все звіт, хоча могла б і не звітувати (майже вся маєтність була її посагом). П'ятдесят тисяч франків ренти, не рахуючи вирубу лісу, — отож на ті часи, та ще як на провінцію, я мав неабиякі статки, і будь-який хлопець на моєму місці використав би їх, щоб вибитися в суспільні верхи міста. Честолюбства мені ніколи не бракувало, але я приховував від своїх однокурсників, як я їх ненавидів.

Майже всі вони були синами родовитих панів, вихованцями єзуїтів; я, ліцеїст і внук пастуха, не міг їм пробачити, що так ганебно заздрих їхнім вишуканим манерам, хоча, як мені здавалося, був розумніший за них. Заздрити тим, ким гордуєш, — така нікчемна пристрасть може отруїти людині все життя.

Я заздрих їм і водночас зневажав їх: а їхня пиха (чи то вона мені тільки ввижалася?) розпалювала мою злість. Така вже в мене вдача, що я й разу не спробував прихилити їх до себе, а тільки чимраз ближче сходився з їхніми супротивниками. Ненависть до релігії, що довгий час була моєю найпалкішою пристрастю, яка завдавала тобі стільки муки і навіки порізнила нас, — ця ненависть зародилася в мені на юридичному факультеті в 1879—1880-і роки, саме тоді, коли вотивалася¹ стаття сьома славетного декрету і коли вигнали єзуїтів.

Доти мене не обходили ті питання. Мати ніколи про них не розводилася, хіба що іноді казала:

— Я спокійна. Коли вже такі люди, як ми, не попадуть до царства божого, то й нікого туди не пустять.

Вона мене охрестила. Перше причастя в ліцеї здалося мені нудною формальністю; я навіть пам'ятаю його невідразно. В кожному разі, я більше не причащався. В цих матеріях я був цілковитий невіглас. Малим хлопцем, здивавши на вулиці священника, я мимоволі думав, що то якийсь карнавальник. Мене ніколи не цікавили проблеми

---

¹ 1879 року в сенат було внесено законопроект про вищу освіту. На його основі наступного року було прийнято закон, за яким єзуїтам заборонялося керувати учбовими закладами й навчати юнацтво; вони підлягали вигнанню з країни. Однак фактично цей закон не було проведено в життя, як і подібні йому закони 1830 і 1901 років.

релігії, і коли зрештою я зіткнувся з ними, то поставився до них як політик.

Я заснував студентський гурток; ми сходилися в кав'ярні «Вольтер», де я вигострював своє красномовство. У побуті сором'язливий і незграбний, виступаючи публічно, я ставав зовсім іншою людиною. Я мав шанувальників і радо ними верховодив, але в душі гордував ними, так само як і багатіями. Мене лютило, що вони наївно не приховували своїх нікчемних рушій у житті, бо ж усвідомлював, що і в мене вони такі ж самі. Сини дрібних чиновників, зубожілих буржуа, ці хлопці були розумні й честолюбні, але сповнені жовчі, вони мені лестили, хоч і не любили мене. Інколи я запрошував їх до ресторану — для них щоразу це була подія, і потім вони довго про неї згадували. Мене, проте, дратували їхні манери. Часом я не міг стриматися й жорстоко глузував з них, завжди лишаючи їм карб на серці.

А ось релігію я ненавидів щиро. Мучило мене і якесь неясне прагнення соціальної справедливості. Я змусив матір звеліти розібрати хатки-мазанки, де тулилися наші орендарі, що сиділи на самій лише мамалізі та чорному хлібі. Уперше мати спробувала сперечатися зі мною.

— Гадаєш, вони тобі подякують...

Оце і все, що я зробив. Я мучився, думаючи про те, що мене ріднить із моїми ворогами спільна нам усім жадібність до землі, до грошей. Є на світі класи маєтних і є немаєтні. Я розумію: я завжди буду з маєтними. Статки мої не менші, а може, й більші, ніж у цих бундючних панків, котрі, як мені здавалося, відверталися, вгледівши мене, але, напевне, не відмовилися б потиснути мені руку, якби я подав їй. До речі, і праві, і ліві не раз кололи мені очі на громадських зборах моїми двома тисячами гектарів лісу та виноградниками.

Вибач, що я так довго розводжуся. Без усіх цих подробиць ти не зрозумієш, чим була для такого чутливого хлопця, як я, зустріч із тобою й наше кохання. Я, селянський син, чия мати «запиналася хусткою», взяв шлюб із панною Фондодеж! Це було неймовірно, просто незбагненно...

III

Довелось відкласти перо, бо вже спочило, і я почув, як унизу розмовляють. Не те щоб ви дуже галасували. Навпаки: ви говорили тихо, і саме це мене й стурбувало.

Колись із моєї кімнати я міг підслуховувати всі ваші балачки. Але тепер ви од мене криєтеся, все перешіптуетесь. Якось ти сказала мені, що я став приглухуватий. Де там — я чую гуркіт поїзда на віадуку. Ні, ні, я не глуха тетеря. А ви зумисне стишуйте голос, не хочете, щоб я бодай слово почув. Що ви од мене приховуєте? Погано йдуть справи, чи що? Недарма круг тебе збилися всі, повисолоплювавши язика: і зять-виноторговець, і чоловік нашої онуки, що й за холодну воду не візьметься, і наш син Юбер, біржовий маклер... До речі, він же банкір, золото грече лопатою: цей хлопець приносить двадцять відсотків дивідендів!

На моє не зазіхайте — я зі своїх рук нічого не випущу. Ти ще сьогодні ввечері шептатимеш мені: «Чого б не продати сосну на вируб?» Ти нагадаєш мені, що дві Юберові дочки мешкають у батьків своїх чоловіків, бо не мають грошей, щоб купити обстановку. «У нас на горіщі звалені меблі, вони там тільки псуються. Чого б нам не дати їм на якийсь час ці речі?» Йй-богу, ти зараз проситимеш мене про це. «Вони на нас ображені і сюди вже й не потикаються... Я не маю втіхи бачити моїх онучок...»

Ось про що ви шепочетесь.

Перечитав ці рядки, написані вчора ніби в маячні. Неймовірно, що я піддався такій люті. Власне, я не листа пишу, а цілий щоденник. Веду далі. Що діяти? Закреслити написане і почати інакше? Не можу: час не стоїть. Напишеш — не зітреш. А втім, я й хотів відкрити тобі всю душу — до самого темного дна. Вже тридцять років я для тебе лише автомат, що викидає тисячофранкові кредитки, зіпсутий автомат, що працює погано: треба його без упину трусити, аж поки пощастить розкрити, вительбушити і жменями вигребти сховані там скарби.

Знову я гарячкую. Вернуся краще до того, на чому зупинився вчора: поволі доберуся до причини свого навіженства, пригадаю ту фатальну ніч... Але спершу викличу спомин про нашу першу зустріч.

У серпні вісімдесят третього я був з матір'ю в Люшоні. В готелі Сакарона за тих часів було повно крісел, канап, пуфів, опудал сарн. А липові алеї в Етіньї! Через стільки років я чую їхні пахощі, коли цвітуть липи. Вранці мене будив дрібний тупіт віслюків, дзвін калаталець, ляскання погоничевої пуги. Гірські бурчаки текли навіть вулицями. Хлопчики розносили рогаляки й молочні

буханці. Проїздили верхи провідники; я дивився, як вирушають за місто кавалькади.

Весь другий поверх займала родина Фондодежів. Їм відведено покої короля Леопольда.

— Треба ж бути такими марнотратцями! — казала мати.

Але це не заважало їм платити з запізненням (вони заорендували у нас велику ділянку — цю землю ми мали біля гавані,— щоб складати там товари).

Ми обідали за табльдотом, а вам, Фондодежам, подавали окремо. Пригадую ваш круглий стіл біля вікна. Твоя гладка бабуся ховала свою лису голову під чорним мереживом, де поблискував стеклярус. Мені все здавалося, ніби вона всміхається до мене. Я помилявся: то в неї були маленькі очиці і рот до вух, вузький, мов шпарка. Їй прислуговувала черниця з брезклим жовтим обличчям, обрамленим накрохмаленим чепцем. А твоя мати... яка вона була вродлива! Вбрана в чорне, завжди в жалобі за двома своїми померлими дітьми. Це в неї, а не в тебе спершу я закохався і нишком милувався на неї. Мене бентежили її оголена шия, плечі й руки: вона не носила ніяких коштовностей. Я збирався діяти в дусі стендалівських героїв і щоранку давав собі слово до вечора заговорити з нею або підсунути їй листа. Тебе я майже не помічав. Я вірив, що дівчата мене зовсім не цікавлять. До того ж ти мала пихату звичку ні на кого не дивитися,— в такий спосіб ти вміла віднадити будь-кого.

Якось, повернувшись із казино, я застав матір за розмовою з пані Фондодеж, облесливою, надто люб'язною від неймовірних зусиль знизитися до рівня своєї співрозмовниці. Мама, навпаки, говорила все навпростець: таких орендарів вона тримала в лабетах, в її очах Фондодежі були просто недбайливі платники. Селянка, землевласниця, вона не йняла віри торгівлі та її зрадливому щастю.

— Звісно,— сказала вона,— я вірю підписові пана Фондодежа, та бачте...

Тут я її перебив. Уперше я втрутився в ділову розмову. Пані Фондодеж дістала сподівану пільгу. Згодом я часто переконувався, що селянський інстинкт матері її не ошукав: твоє сімейство коштувало мені задорого, і коли б я потурав вам, твій син, твоя дочка, чоловік твоєї внучки одразу прогайнували б мої статки, все поглинув би їхній гендель. Їхній гендель! Контора на першому поверсі, телефон, друкарка.. А позад цієї декорації гроші летять за вітром! Але я трохи збиваюся на манівці..

Отож-бо ми познайомилися 1883 року, в Баньер-де-Люшоні.

Тепер уся ваша бундючна родина зустрічала мене усмішками. Глуха бабуся бубоніла щось собі під ніс. А з твоєю матір'ю мені випало кілька разів перемовитися після обіду; вона була якась пісна і зовсім не відповідала моїм романтичним уявленням про неї. Ти не ображайся, що я таке згадую, але її розмова була банальна, її думка оберталася в тісному колі, а мова вражала убозтвом — уже за три хвилини мені ставало нудно, і я не знав, як підтримати бесіду.

Відкинувшись від матері, я почав приглядатися до дочки. Я не одразу помітив, що нас ніби заохочують до зближення. Чи ж могло мені спасти на думку, що Фондодежі бачать у мені вигідного жениха? Мені в пам'яті запала поїздка в долину Лілей. Бабуся та її черниця сидять ззаду, а ми з тобою попереду. Найманих екіпажів у Люшоні, хвалити бога, не бракувало. Тільки Фондодежі могли додуматися взяти аж туди свою коляску.

Коні йшли ступою, круг них вилися рої мух. Обличчя в черниці лисніло, очі були приплющені — вона куняла. Бабуся обмахувалася віялом, купленим у саду Етінї, — на ньому було зображено, як матадор заколює чорного бика. Хоча стояла спека, ти натягла довгі, до ліктів, рукавички. Все на тобі було біле, навіть високі черевики. Ти сказала: «По смерті братів я дала обітницю носити лише біле». Я тоді не знав, що то таке — «носити за обітницею біле». Згодом я довідався, що в твоїй родині всі були схильні до цієї химерної побожності. Але в моїй душі діялося тоді таке, що все мені здавалося вельми поетичним. Як тобі пояснити, що ти збудила в мені? Раптом відчуті, що ти не бридкий, що ти не осоружний дівчині і, може, навіть їй до вподоби... Яким важливим у моєму житті став вечір, коли ти сказала:

— У вас такі довгі вії, аж дивно для хлопця.

Я старанно таївся з своїми передовими поглядами. Пам'ятаю, на тій прогулянці ми з тобою вийшли на узвозі з екіпажа, щоб коням легше було братися вгору; твоя бабуся й черниця заходилися перебирати чотки й завели «Богородицю», а старий візник, вишколений за довгі роки служби, покликав на передку: «Амін!» Ти, всміхаючись, скидала на мене оком. Але я залишався незворушним. Я охоче ходив з вами в неділю на пізню обідню. Служба божа не будила в мені ніяких метафізичних думок. Це

був просто культ, та ще й культ того класу, до якого мене прийнято і з чого я пишався; це щось схоже на віру предків, збережену буржуазією,— низка обрядів, позбавлених усякої ваги, крім соціальної.

Інколи ти крадькома позирала на мене, і спомини про ті обідні поєднувалися в мене з чудовим відкриттям: виявляється, я можу подобатися, зацікавлювати, хвилювати. Мені здавалося, що ти відповідаєш взаємністю на моє кохання. Та хіба щось важили мої власні почуття? Головне — я вірив у твоє кохання; я віддзеркалювався в іншій істоті, й відбитий образ мій її анітрохи не відштовхував. Я солодко спочивав душею, я весь розквітнув. Ніколи мені не забути, як під твоїм зором розтанула крига, що сковувала мене, як ожила моя душа, і в ній прокинулися замулені джерела. Звичайнісінькі прояви ніжності — потиск руки, квітка, збережена в книжці,— все було для мене нове, все розчулювало мене.

Лише матері нічого не перепало від цього оновлення. Бо я відчував: вона вороже ставиться до моєї мрії, яка поволі зріла в мені і мені самому здавалася шаленою. Я сердився, що мати не поділяє мого захвату. «Невже ти не бачиш, ці люди хочуть підманити тебе?» — примовляла вона, і гадки не маючи, що її слова могли занастити мою безмежну радість — бути нарешті коханим для когось. Живе на світі дівчина, якій я сподобався і яка хоче одружитися зі мною: я був певен цього, наперекір недовірі моєї матері. Адже ви такі заможні, такі впливові, тож який вам інший розрахунок родичатися з нами? І я мав серце на матір за те, що вона ставила під сумнів моє щастя.

Проте мати збрала деякі дані, маючи знайомих у великих банках. Як я тріумфував, коли їй довелося визнати, що дім Фондодежів, незважаючи на тимчасові труднощі, користується довірою і йому залюбки дають позички.

— Вони наживають шалені гроші, але живуть на дуже широку ногу,— казала мати.— Все витрачається на стайні, на ліврейних лакеїв. Вони воліють пускати людям туману в очі, а не заощаджувати...

Відомості, одержані з банків, остаточно переконали мене, що прийшло моє щастя. Я мав доказ вашої безкорисливості: отже, твої родичі усміхаються до мене лише тому, що я їм подобаюся; мені раптом здалося цілком природним подобатися геть усім. Нам з тобою дозволили гуляти вечорами поблизу казино. Як дивно, що на почат-

ку життя, коли людині випадає крихта щастя, внутрішній голос не остерігає її: «Якби ти прожив до ста років, то й тоді не спізнав би іншої радості, крім цих небагатьох годин. Тож тішся ними аж до самого дна: тобі більше нічого не випаде. Трапилося тобі це перше джерело — тож воно й останнє. Утамовуй свою спрагу враз і назавжди, більше тобі не пити».

А я, навпаки, переконував себе, що це тільки початок довгого життя, палкого кохання, і не досить цінував ті вечори, коли ми з тобою мовчки сиділи під заснулими деревами.

Але вже тоді були деякі ознаки, тільки я їх не так собі пояснював. Пригадуєш той вечір, коли ми сиділи на лаві, де алея в'ється вгору позад водолікарні? Раптом ні з того ні з сього ти зайшлася плачем. Я пригадую запах твоїх мокрих щік, запах незбагненого для мене горя. Я подумав, ти плачеш від щастя. Через молодість я не міг інакше пояснити твоє ридання й хлипання. Правда, ти мене заспокоювала:

— Це нічого, це тому, що я біля вас...

І ти не брехала, брехухо! Ти справді плакала через те, що була біля мене, а не біля іншого — того, чие ім'я ти вимовила нарешті переді мною кілька місяців тому, в цій самій кімнаті, де я пишу тепер, коли мені, старому, три чисниці до смерті, а довкола зійшлася родина й уже лагодиться паювати здобич.

А я, сидячи на тій лаві, на повороті Верхнього Баньеру, припадав обличчям до того плеча, до твоєї шиї і вдихав пахощі, що йшли від цього заплаканого дівчати. Вогка й тепла піренейська ніч, що пахла мокрою травою і м'ятою, просякла й твоїм ароматом. Під горою, на площі Джерел, листя лапатих лип круг оркестрової раковини було освітлене ліхтарями. І старий англієць із нашого готелю ловив довгим сачком нетлю, приваблену вогнем. Ти попросила мене:

— Дайте хусточку...

Я витер тобі очі й сховав хусточку на грудях, під сорочкою.

Я став зовсім іншою людиною — гадаю, цим усе сказано. Навіть моє обличчя й те осяяв якийсь відблиск. Я це зрозумів з жіночих поглядів. Після того вечора, тих сліз ніякої підозри в мені не ворухнулося. А скільки ще було таких вечорів, коли ти вся пашіла радістю, горну-

лася до мене, спиралася на мою руку. Я йшов надто швидко, ти відставала й просила не поспішати. Я був цнотливий наречений. Ти будила в мені щось незаймане. Ні разу я не мав спокуси надужити довірою, виявленою твоїми батьками, я й думки не припускав, що тут є якийсь розрахунок.

Так, я змінився, змінився так, що одного дня зі мною сталося щось чудне, — тепер, після сорока років, уже можна признатися, хоча навряд чи ти радітимеш, читаючи цього листа. Сталося це, коли ми їхали в долину Лілей. Ми вийшли з коляски. Шуміла вода, я розминав пучками окріп; по долах уже чорніла ніч, але на верхів'ях ще сяяли осади світла. Раптом мене огорнуло відчуття, ба навіть фізична певність, що існує інший світ, існує цілком реально, але ми сприймаємо лише його тінь...

Відчуття тривало одну мить, протягом мого невеселого життя воно повторювалося лише зрідка, через великі проміжки часу. Але саме незвичайність цього відчуття набувала в моїх очах великої цінності. Ось чому згодом, коли ми почали запекло сперечатися за віру, я гнав від себе геть такі спомини... Мені треба було в цьому тобі признатися. Але тепер вже не час говорити про такі речі.

Про наші заручини не варто згадувати. Якось увечері ми обмінялися обручками, і сталося це ніби не моєю волею. Ти, певне, зрозуміла слова, що вихопилися в мене, не так, як я хотів: і раптом нас уже зв'язано з тобою на все життя. З несподіванки я не міг опам'ятатися. На біса про це згадувати? Але тут вийшла одна прикрість, на якій я мушу зупинитися.

Ти одразу попередила мене, що ставиш деякі вимоги. «Задля миру й злагоди» ти не хочеш хазяйнувати разом із моєю матір'ю і навіть жити з нею під одним дахом. Не лише твої батьки, але й ти сама поклала собі нізачо в цьому не поступатися.

Скільки літ збігло, а я й досі пам'ятаю оту задушливу кімнату в готелі, те відчинене вікно, що виходило на алеї Етіньї. Золотіє пил, ляскає пуга, дзеленчать дзвоники, а крізь прочинені віконниці долинає знадвору тірольська пісенька. В матері боліла голова, вона лежала на каналі в спідниці й кофтині (старенька ніколи не знала, що таке хатня одежа — пеньюар, халат). Коли мати заговорила про те, що збирається віддати нам нижній поверх, а

собі взяти одну кімнату на четвертому, я піймав її на слові:

— Слухай, мамо, Іза гадає, що було б краще...

Переказуючи твої слова, я крадькома позирав на старече обличчя матері й ніяково опускав очі. А вона бгала своїми скарлюченими пальцями шлярку на кофтині. Коли б вона почала сперечатися, мені було б за що вчепитися, але вона мовчала — ніякого тобі приводу спалахнути. Слухала, не показуючи ні образи, ні подиву. Нарешті вона озвалася, добираючи таких слів, щоб я повірив, ніби вона давно знала: ми житимем нарізно.

— Я майже весь рік житиму в Оріні, — мовила мати. — Там буде зручніше, ніж на інших фермах. Збудую в Оріні флігель: трьох кімнат мені досить. Недорого вийде. Та й нащо гроші витратити — наступного року мене, може, й на світі не буде. А згодом флігель тобі стане в пригоді — от хоч би полювати на припутнів. Найжджати-меш сюди в жовтні — саме впору. Сам ти, правда, полювання не любив, але ж там у тебе підуть діти, може, їм сподобається інколи голубів постріляти.

Хоч який я був невдячний, а матір любив безмежно. Зігнана з насидженого місця, вона ладна була тулитися де завгодно. Раділа, що я її принаймні не зовсім занедбав, і до всього привичаїлася. Але того вечора ти спитала мене:

— Що з вашою матір'ю?

Наступного дня вона прийшла до тяти й була така, як завжди.

З Бордо приїхав твій батько зі старшою дочкою та зятем. Довелося сказати їм про наші заручини. Яким поглядом вони мене зміряли. Мені здавалося, ніби я чую, як вони питають одне в одного: «Хіба можна з ним на людях з'являтися? Мати поза всякою критикою». Ніколи не забуду, як здивувала мене твоя сестра Марі-Луїза, яку ви називали Марінет: вона була на рік старша від тебе, а здавалася молодшою — така тендітна, довгошия, з пишним волоссям і дитячими очима. Дідуган, за якого її віддав твій батько, барон Філіпо, будив у мені жах. Та по його смерті мені не раз спадало на думку, що він був дуже нещасним. Яких мук завдавав собі цей бовдур, зі шкури пнучись, аби його молода дружина забула, що він старий! Він засупонювався в корсет, аж дух йому спирало. Широкий та високий накрохмалений комірець прихо-

вував обвислі щоки й воло. Нафабрені блискучі вуса й баки лише відтінювали сизе зморшкувате обличчя. Цей бідолаха все заглядав у дзеркало, стурбовано роздивляючись на своє відображення. Пригадуєш, як ми підміювалися з цього?.. Вставна щелепа не дозволяла йому сміятися. Його непохитна воля запечатала йому вуста. А ще ми помітили, як він обачно надіває циліндр, щоб не зрушити чудернацької зачіски: пасмо волосся, що залишалося в нього на потилиці, він зачісував наперед, і воно розбігалося по голому черепу, як дельта мілкої річечки.

Твій батько, його одноліток, незважаючи на сивину в бороді, лисину й черево, ще подобався жінкам і вмів їх чарувати навіть у ділових взаєминах. Тільки моя мати присаджувала його. Може, її знемилосердило те нещастя, що я їй заподіяв. Вона змагалася за кожний пункт шлюбної угоди, начебто йшлося про продаж чи оренду на землю. Я вдавано обурювався її вимогам, сперечався з нею, але подумки радів, що вона так добре обстоює мої інтереси. І якщо нині мої статки цілком відділені від твоїх і ви не маєте влади наді мною, то я маю дякувати за це матері. Вона вимагала, щоб майно було записане окремо на кожного з подружжя, ніби я бур дівчиною, котра виходить заміж за якогось гультая.

Фондодежі пристали на ці вимоги, тож я міг спати спокійно: вони шанували мене, шануючи твою любов до мене.

Мати й слухати не хотіла про якусь ренту: вона зажадала, щоб посаг за тобою дали готівкою.

— Ці Фондодежі ставлять мені за взірєць барона Філіпо,— казала вона,— він, бачте, узяв старшу без жодного су... Ще б пак! Цьому старому шкарбунові та ще й посаг правити! Йому й так молодятко віддано! Ну, а з нами зовсім інша річ. Фондодежі думають, що я нетямлюся з гордошів — з такими людьми породичатися! Ви ще мене не знаєте...

А ми вдавали «голубків», наче нас зовсім не обходили ті розрахунки. Ти покладалася на геній свого батька так само, як я на материн. І, можливо, ні ти, ні я не відали, які ж ми все-таки грошолюбці...

Та ні, я несправедливий. Ти любила гроші лише заради дітей. І ти, мабуть, убила б мене задля їхнього збагачення; якби до того дійшлося, ти б віддала їм останній шмат хліба.

А ось я... так, я люблю гроші. З ними якось спокійніше. Поки я сам господар свого маєтку, ви нічого не заподієте мені, бо не маєте влади наді мною. Ти ось торочиш: «Скільки нам треба на наш вік!» Помиляєшся! Старого тільки й мають за людину, коли він чимось володіє. А коли в нього нічого не залишиться, він опиниться на смітнику. В нас немає вибору: або притулок для старих, божий дім, або тримайся за своє добро. Селян осуджують за те, що вони оббирають своїх старих батьків, а потім мордують голодом, щоб ті швидше померли. А я чимало такого надивився і в буржуазних родинах — хіба що там усе робиться делікатніше і пристойніше про людське око. Отож-бо й я боюся зубожіти. Все мені здається, наче я мало надбав золота. Вас воно надить, а мене захищає.

Настала пора вечірньої служби, а я не чув дзвону... А втім, ще не дзвонили — адже сьогодні страсна п'ятниця. Зараз приїдуть машиною з міста всі наші чоловіки: я вийду пообідати з ними. Хочу подивитися на них, коли вони всі зійдуться: мені легше воювати проти всього їхнього гурту, ніж сперечатися з кожним. Варто б з'єсти цього покаянного дня котлету — не задля бравати, а просто щоб показати: воля моя тверда і непохитна.

Сорок п'ять років я утримую свої позиції — тобі так і не вдалося вибити мене з них, але вся моя оборона піде нанівець, якщо я у чомусь поступлюся. На очах у моєї родини, яка споживає у страсну п'ятницю боби й сардини на олії, я з'їм котлету і цим покажу, що марні всі їхні надії обібрати мене за життя.

IV

Я не помилився. З'явившись учора серед вас, я сплутав ваші плани. Лише за дитячим столом було весело, бо в страсну п'ятницю дітей годують шоколадом і тартинками з маслом. Я ще не зовсім розрізняю їх: моя онука Жаніна має дитину, що почала вже ходити... Я всім їм показав, що таке добрий апетит. Ти послалася на моє здоров'я й похилий вік, аби виправдати мене перед дітьми за цю котлету. Мене вжахнув Юберів оптимізм. Він сказав якось надто переконано, що скоро на біржі все піде гаразд, але так запевняють себе люди, коли йдеться про їхнє життя чи смерть. Він усе-таки мені син. Цей сорокалітній чоловік — мій син, я це знаю розумом, але не

відчуваю серцем. І несила мені дивитися в очі цій істині. А що, як справи в нього підуть кепсько? Фінансист, який дає власникам такі дивіденди, грає й ризикує великими грішми... Того дня, коли на карту буде поставлено честь родини... Честь родини! Кому-кому, а цьому ідолові я не принесу себе в жертву. Я поклав собі: будь-що витримаю удар, не розчулюся. Тим більше, що, крім мене, є ще старий дядько Фондодеж — він розщедриться, якщо я не розщедрюся... Але я забалакався, верзу казна-що... Мабуть, не хочеться згадувати ніч, коли ти, сама того не відаючи, занастила наше щастя.

І все-таки дивно — ти ніби нічого не пам'ятаєш... А в ті недовгі години нічної задухи вирішилася наша доля. Стож у кімнаті... Кожне слово, вимовлене тобою, віддаляло нас, а ти цього й не помітила. Твоя пам'ять захарачена тисячею непотрібних спогадів, а про це нещастя нічогосінько в ній не збереглося. Ти хизуєшся своєю вірою в потойбічне життя, а сама ж позбавила мене вічного життя тієї ночі! Перше моє кохання зробило мене чутливим до тієї атмосфери віри й поклоніння богів, що заповнювала твоє життя. Я кохав тебе, кохав усе, що складало твою духовну істоту. Я зворушувався, коли ти стала навколішки в своїй довгій, як у школярки, сорочці...

Ми жили тут, у цій самій кімнаті, де я пишу свою сповідь. Чому ж після весільної подорожі ми оселилися в Калезі, в моєї матері? (Я не допустив, щоб вона віддала нам Калез, витвір її рук, її любов). Згодом, плекаючи свою ненависть до тебе, я пригадав деякі обставини, спершу я якось не надавав їм значення, а може, я умисне не хотів їх помічати. Передусім твоя сім'я під приводом смерті вашого далекого родича вирішила не грати весілля. Ясно було, що вони просто соромляться твого невдалого шлюбу. Барон Філіпо розповідав усім у Баньєрі-де-Люшоні, що його молода своячка «втьопалася» в якогось хлопця, правда, чарівного й, безперечно, з блискучим майбутнім, та ще й багатія, але простого коліна.

— Ну, розумієте, ніякого роду.

Він казав про мене так, ніби я був байстрюком. А проте йому здавалося вигідним, що я не маю родичів, — не треба за них червоніти. Моя мати, загалом поштива старенька, знає своє місце. І нарешті треба ж рахуватися і з тобою: ти, мовляв, росла мазункою й крутила батьками як хотіла; а мої статки, виявляється, чудові. Навіть Фон-

додежі і ті могли погодитися на такий шлюб, заплющивши очі на всі мої вади.

Всі ці плітки, звісно, дійшли до мене. Власне, я не дізнався нічого нового. Я так тішився своїм щастям, що не зважав на ті плітки. До того ж мені подобалося, що весілля наше відбудеться трохи не таємно: хіба я знайшов би дружків у тій голодній зграї, де я верховодив? А гордощі не дозволяли мені звернутися до своїх учорашніх ворогів. Цей блискучий шлюб давав мені нагоду зійтися з ними; але я так чорню себе в цій сповіді, що можу й не приховувати однієї риси моєї вдачі: непохитну волю до незалежності. Я ні перед ким не принижувався, завжди був вірний своїм переконанням. Коли ж одружився, я пішов на деякі поступки, і мене навіть мучило сумління. Я обіцяв своїм батькам не заважати тобі виконувати релігійні обряди, але щодо самого себе зобов'язувався тільки не зробитися ф'ранкмасоном¹. А втім, інших вимог переді мною не ставили. В ті роки релігія цікавила тільки жінок. У світському товаристві вважали, що для чоловіка досить лише «супроводжувати дружину на обідню». А в Люшоні я вже довів, що не противлюся цьому.

Коли ми вернулися з Венеції — у вересні дев'яносто п'ятого, — твої батьки не запросили нас у замок Сенон під тим приводом, що там гостює багато їхніх друзів і друзів Філіпо, тому вони не мають жодної вільної кімнати. І тоді ми вирішили пожити якийсь час у моєї матері. Нас анітрохи не бентежив спогад про наше хамське ставлення до неї. Ми згодилися жити разом з нею доти, доки нам буде зручно.

Мати й не збиралася злорадіти.

— Увесь будинок — вап, — сказала вона. — Можете запрошувати гостей по своїй уподобі, я заб'юся в куточок, ніхто мене й не побачить. — Вона казала: — Я вмю бути непомітною.

А ще казала:

— Та я ніколи не сиджу вдома.

Справді, вона багато поралася на винограднику, у вишарні, у пташарні, в пральні. Після обіду вона піднімалася до себе в кімнату перепочити і вибачалася, коли зустрічала нас у вітальні. Перш ніж увійти, вона стукала в

---

¹ Франкмасон (буквально — вільний каменярь) — вільнодумець, прихильник масонства, релігійно-етичного руху, що виник у Європі на поч. XVIII століття і проповідував моральне вдосконалення.

двері; мені довелося сказати, що так не заведено. Вона навіть набивалася вести наше господарство, але ти не завдала їй такої мороки. Ти не мала бажання принижувати її, ти ставилася до неї доброзичливо. І якою сумірною вдячністю вона тебе віддачувала!

Усі її страхи були марні: ти не так уже й розлучила її з сином. Я навіть став привітніший з нею, ніж був до одруження. Її дивували наші нестримні веселощі, наш регіт. Невже цей щасливий молодик — її рідний син, раніше такий відлюдькуватий, такий суворий. Отже, вона не зуміла до мене підійти, думала старенька, я проти неї такий учений. А ти поправиш зло, яке вона завдала мені.

Пам'ятаю, як захоплено дивилася мати, коли ти розмальовувала екрани, або тамбурни, або співала, чи грала на фортепіано «Пісню без слів» Мендельсона, завжди збиваючись на тому самому місці.

Інколи до тебе в гості приїздили твої приятельки. Ти їх попереджала:

— Ви зараз побачите мою свекруху, дуже своєрідний тип, справжня сільська пані, тепер таких уже немає.

Ти вважала, що мати має стиль і що вона досить тактовна. Вона розмовляла зі слугами місцевою говіркою, і ти казала, що це ознака гарного тону. Ти дійшла навіть до того, що показувала приятелькам дагеротип, де її увічнено ще п'ятнадцятирічною дівчинкою у хустині. Ти ввчила пісеньку, в якій славилися старі селянські родини — «шляхетніші за всіх шляхетних»... Якою ти була тоді лібералкою! Материнство повернуло тобі простоту й природність.

Ніяк не наважуся розповісти про ту ніч. Вона була задушлива, ми навіть не причинили віконниць, хоча ти страшенно боялася кажанів. Ми ж добре знали: під вікном шелестить стара липа, а нам здавалося, ніби хтось дихає в кутку кімнати. Іноді листя лопотіло на вітрі, ніби періщила злива. В місячному сяйві блищала підлога і примарно біліла одежа, кинута жужма. Ми вже не чули гомону з гомінливих лук, тепер там стояла тиша.

Ти сказала:

— Спімо, треба спати...

Але вві сні, зморені, ми не знаходили спочинку. З безодні забуття поставав привид. Тінь не відомого мені Рудольфа. Тільки-но мої руки обіймали тебе, в твоєму серці воскресав його образ.

А коли обійми попускалися, ми вгадували його присутність. Я не хотів, я боявся зазнати страждань. Інстинкт самозбереження змушує нас боронити своє щастя. Я знав, що не можна розпитувати тебе. Навіщо ворухити болото, мертвододдя; це підложжя гнилі, цю смердючу таємницю я не збираюся витягувати з твані. Я мовчав. Але тебе, бідолаху, мучила потреба вилити в словах ошукану, незаспокоєну жагу. Досить було, щоб вихопилося в мене запитання:

— Та хто ж зрештою цей Рудольф, хто він такий?

— О, мені давно треба було тобі розповісти... Та ні... Нічого серйозного, заспокойся.

Ти говорила пошепки і скоромовкою. Твоя голова вже не спочивала на моєму плечі. Мізерна відстань, що розділяла наші тіла, раптом стала нездоланною.

Син австрійки і великого промисловця з Північного департаменту... Ти з ним познайомилася в Ексі, куди тебе привезла бабуся позаторік перед тим, як ми зустрілися в Люшоні. Він приїхав із Кембріджа. Ти мені його не описувала, але я відразу обдарував його всіма чарами, яких бракує мені. У місячному світлі видно було мою руку, що лежала на простирадлі, — велику селянську руку з вузлуватими пальцями й короткими нігтями. Ви не чинили нічого поганого, казала ти, хоча він поводився не так гечно, як я. Твого зізнання докладно я не пам'ятаю. Та годі про це. Йдеться зовсім про інше. Якби ти його не кохала, я б поступово втішився і вибачив би тобі короткий нещасливий роман, що занастив дитячу невинність. Але я одразу ж себе запитав: «Не минуло ще й року після цього великого кохання, тож як вона змогла покохати мене?» Я весь похолов із жаху: то все це фальш, сказав я собі, вона мені брехала, не прийшов до мене порятунок. Як я міг повірити, ніби дівчина кохає мене? Таких, як я, ніхто не кохає!

Ще мерехтіли досвітні зорі. Прокинувся дрізд. У листі зашелестів вітер; він долинув до нас і обвіяв прохолодою наші тіла, освіжив очі, запалені безсонням. Усе було так, як і тоді, коли я почував себе щасливим. Якихось десять хвилин тому я упивався щастям, а ось тепер уже думаю: «Коли я був щасливий...» Я спитав:

— Він не захотів тебе?

Пам'ятаю, як ти скипіла, як засичала, коли я зачепив твоє самолюбство. Звичайно, все було навпаки: він закохався й дуже пишавсь, що одружиться з дочкою Фондо-

дежів. Але його батьки довідалися, що двох твоїх братів згубили ще в юності сухоти. А що він сам мав кволе здоров'я, то його родина й слухати не хотіла про шлюб.

Я розпитував тебе дуже спокійно, а ти навіть і гадки не мала, що усе занепащаєш.

— Бачиш, любий, так воно судилося нам обом,— казала ти мені.— Ти ж знаєш, які горді в мене батьки, їй-богу, аж смішно! Можу навіть тобі признатися: вони образилися, що весілля моє зірвалося, і саме тому це принесло нам із тобою щастя. Ти ж знаєш, якого значення надають у нашому світі здоров'ю, коли йдеться про шлюб. Мамі здавалося, що все місто знає про цю пригоду. А що, як мене вже ніхто не візьме? І я посивію дівкою... Вона все думала, думала про це, просто місця собі не знаходила. Кілька місяців вона мені просто жити не давала. Ніби мало мені було власного смутку... І таки переконала і тата, і мене в тому, що «таку тепер ніхто не візьме».

Я не вимовив жодного слова, яке б змусило тебе насторожитися. А ти все приказувала, що так уже нам судилося, таке випало нам кохання.

— Я покохала тебе з першого погляду. Перш ніж вирушити до Люшона, ми їздили поклонитися Лурдській богоматері. І тільки-но я тебе побачила, одразу збачнула: молитву нашу почуто.

Ти й гадки не мала, як мене обурили ці слова. Ваші вороги насправді вищої думки про релігію, ніж ви собі уявляєте, вони й самі про це не здогадуються. Інакше чому їх обурює ваше нище використання релігії? А для вас прохати всяких земних благ у того самого бога, якого ви називаєте отцем небесним,— річ найпростіша... Але годі про це! З твоїх слів випливало, що ти з твоєю ріднею вцепилася за першого-ліпшого жениха.

Лише тієї хвили я нарешті зрозумів: я тобі таки нерівня! Треба ж було, щоб твоя мати схибнула і заразила безумством і батька, і тебе... Ти сказала мені, що Філіпо навіть погрожував зректися тебе, коли ти вийдеш за мене. Ми в Люшоні глузували з цього бовдура, а він робив усе можливе, аби схилити Фондодежів до розриву зі мною.

— Але я стояла на твоєму боці, мій любий, марно він старався.

І ти все повторювала, що, звичайно, нітрохи за цим не шкодуєш. Я не перебивав тебе, я слухав, затамувавши подих. Ти не знала б щастя з цим Рудольфом, запевнила

ти мене. Він був надто вродливий і сам не вмів кохати, він тільки ласкаво дозволяв, щоб його кохали. Його могла б забрати у тебе перша-ліпша жінка.

Ти не помічала, що навіть голос у тебе змінювався, коли ти вимовляла його ім'я,— ставав не такий пронизливий, і в ньому бриніли м'які, воркітливі нотки, нібито з грудей твоїх вихоплювалися на волю зітхання, довго стримувані в душі.

Твій Рудольф не дав би тобі щастя, бо він був надто вродливий, чарівний, щасливий у коханні. Отже, за мною ти могла собі жити любо, завдяки моїй непоказній вроді й відлюдкуватій вдачі, що відвертала від мене серця. Він був із тих молодих гульвіс, казала ти, які вчилися в Кембріджі і переймали англійські манери... То невже ти справді воліла вийти за того, хто нездатний вибрати краму на костюм, вив'язати краватку, не захоплюється спортом, не має цього аристократичного недбальства, цього мистецтва уникати серйозних розмов, інтимних сповідей, визнань, не вмів жити легко й весело? Ні, ти взяла мене, неборака, лише тому, що трапився я тобі саме того року, коли твоя мати через критичний вік впала в істерику й схибнула на думці, що «таку ніхто не візьме», і тобі несила було потерпіти ще з півроку, а я був досить заможний, щоб виправдати наш шлюб в очах аристократії...

Я задихався, я стискував кулаки, кусав нижню губу. І ще й дотепер, коли я роблюся огидний самому собі, коли мені нестерпні бувають власне моє тіло й душа, я все думаю, який я був тоді, 1885 року. І бачу двадцятичотирічного хлопця, бідолаха, який нестямно притискає руку до грудей, ніби хоче задушити в собі юну любов.

Я весь тремтів. Ти це помітила й замовкла.

— Тобі холодно, Луї?

Я відповів, що трохи змерз. Та це байдуже.

— Ти не ревнуєш? Це було б надто по-дурному...

Я не збрехав, заприсягшись, що в мене немає й тіні ревнощів. Хіба ти могла збагнути, що драма зовсім не в ревнощах?

Ти й гадки не мала, як глибоко мене вразила, а все ж моя мовчанка стурбувала тебе. Ти в пітьмі простягла руку, торкнулася мого чола, погладила мене по обличчю. Ні одна сльоза його не змочила, але може твоя рука не впізнала знайомих рис, так вони стверділи, стужавили, коли я щосили зціпив зуби. Ти злякалася. Ти захотіла запалити свічку і, перехилившись через мене, ніяк не могла

памацати сірника. Я задихався, відчуваючи на грудях огидне мені тіло.

— Що з тобою? Скажи хоч слово. Ти лякаєш мене.

Я прикинувся здивованим. Почав запевняти, що ти даремно турбуєшся.

— Дурнику ти, серце моє, як ти мене налякав! Ну, я гащу. І спати.

Більше ти й слова не сказала. Я дивився, як днів цей новий день, перший день мого нового життя. Під дахом щebetали ластівки. Подвір'ям чалапав якийсь чоловік, хляпаючи своїми сабо. Я чую ще й тепер усе, що чув тоді, сорок п'ять років тому: кукурікання, благовіст, гуркіт товарняка на мосту; і все ще вдихаю той запах; приємно пахло димком, принесеним вітром від узбережжя, де випалювали в ландах бур'ян. Раптом я підвівся.

— Ізо, пам'ятаєш той вечір, ти плакала, коли ми сиділи на лаві на повороті Верхнього Баньєру? Ти через нього плакала?

Ти не відповіла, і я схопив тебе за руку вище ліктя, тоді ти випручалася і зашипіла, як звірючка. Потім повернулася на бік. Ти спала, вся в розпущених довгих косах. Змерзнувши від досвітньої прохолоди, ти натягла на себе зібгані простирадла і згорнулася клубочком, як сплять молоді звірята. Нащо ж було порушувати твій солодкий дитячий сон? Хіба того, що я хотів почути від тебе, я вже не знав?

Я тихенько встав, підійшов босий до дзеркальної шафи і довго розглядав себе, ніби переді мною стояла інша людина або наче я знову став самим собою — тим, кого ніхто не любить і через кого ніхто не страждатиме. Мені стало жаль своєї молодості: великою селянською рукою я провів по щоці, вже темній від цупкого рудуватого заросту.

Я мовчки вдягнувся і вийшов у садок. Мати була в розарії. Вона вставала ще раніше, ніж слуги, щоб провітрити дім. Вона обізвалася до мене:

— Що, вийшов подихати прохолодою? — І додала, показуючи на серпанок над рівниною: — Сьогодні буде спека. О восьмій я позачиняю всі віконниці...

Я поцілував її ніжніше, ніж звичайно. Вона сказала стиха:

— Любий мій...

Моє серце (тебе дивує, що я говорю про своє серце?) мало не вискакувало з грудей. Гірко визнання просилося

на уста... З чого почати? Та й чи зрозуміє мене мати? Мовчати куди легше, і я завжди піддаюся спокусі нічого не говорити.

Я спустився на терасу. Над виноградником невиразно вимальовувалося крихке гілля фруктових дерев. Горби ніби раменом піднімали запону туману й розривали її. З імлі виступила дзвіниця, а потім і сама церква — вони звелися, як живі істоти. Ось ти гадаєш, що я нічогісінько не тямлю в таких речах... А все-таки тієї хвилини я зрозумів, що людині, прибитій недолею, як я, треба дошукуватись причин і сенсу своїх невдач і що кризи в нашому житті, а надто кризи, пов'язані з любов'ю, послані нам із таємним натяком, і ми маємо збагнути його...

Атож, у певні хвилини свого життя я був здатний досягнути й такі таємниці, і це могло б зблизити мене з тобою.

А втім, того ранку зворушення моє тривало хіба якусь хвилинку. Пам'ятаю, як я вертався назад до будинку. Ще не було восьмої години, а сонце вже пекло. Ти сиділа біля вікна, нахиливши голову, одною рукою притримувала волосся, а другою розчісувала його щіткою. Мене ти не бачила. Я зупинився і, підвівши голову, якусь мить дивився на тебе з лютою ненавистю. Минуло стільки років, а мені ще й досі ніби гірко в роті від тієї ненависті.

Я побіг до свого кабінету, відімкнув скриньку, де в мене лежала зібгана хусточка, та сама, що нею я витер твої слези того вечора, коли ми були на Верхньому Баньєрі,— ту хусточку я, дурень, сховав тоді в себе на грудях. Тепер я дістав її, прив'язав до неї камінь, ніби до шиї живого пса перед тим, як його утопити, і кинув її в болітце, яке звуть у нас «мочарем».

V

Відтоді почалася наша гра у мовчанку, що триває вже сорок років. Ніхто сторонній не помітив би катастрофи. Все ніби йшло, як раніше. Не припинилася наша тілесна близькість, але коли ми обіймали одне одного, вже не поставав перед нами привид Рудольфа і ти вже ніколи не вимовляла страшного імені. Він прийшов на твій поклик, почавникати круг нашого ложа і таки зробив своє — знівечив подружнє щастя. Після того лишалося тільки мовчати і ждати, як потягнуться низкою пов'язані між собою наслідки невидимої катастрофи.

Ти, мабуть, картала себе за те, що все мені розповіла. Ти не думала, що твоя сповідь була така важлива, а просто вважала, що краще не згадувати цього імені в наших розмовах. Не знаю, чи помітила ти, що ми вже не шепотілися, як давніше, ночами. Скінчилися наші безугавні розмови. А коли ми й розмовляли, то зважували кожне слово. Ми обоє були тепер обережні.

Вночі я прокидався, мене будила душевна мука. Тепер я — мов той лис у пастці, мені не вирватися. Подумки я малював собі сцену нашої вирішальної розмови. От я брутально тусаю тебе і скидаю з ліжка: «Ні, я не обманювала тебе,— гукнеш ти,— я тебе справді покохала...» Авжеж, за браком ліпшого. Та й хіба важко запевнити чоловіка, що ти його любиш, досить лише до нього приглубитися. Але ж я не страшидло: перша-ліпша дівчина, якби щиро покохала мене, мала б від мене все, що їй забаглося б. Іноді я аж стогнав ночами, а ти не прокидалася.

А втім, коли ти вперше завагітніла, всі розмови стали зайві, наші взаємини потроху змінилися. Прो вагітність ти сказала мені перед винобранням. Ми вернулися до міста, в тебе був викидень, і кілька тижнів ти пролежала в ліжку. Навесні ти завагітніла знову. Треба було доглядати тебе. І от потяглися роки: ти вагітніла, народжувала, хворіла, годувала — приводів було більше ніж досить, щоб віддалитися од тебе. Я пустився в таємну розпусту — дуже таємну, бо я вже багато виступав у суді, був «при ділі», як казала мама, і мусив шануватися. Для поведеньок у мене були певні години, це стало для мене звичкою. Життя в провінційному містечку розвиває в гультя інстинктивні хитрощі, як у цькованої тварини. Не бійся, Ізо, в мене стане тактовності не розповідати тобі про все це паскудство. Я не малюватиму пекельної скверни, хоч нею я поганив себе майже щодня. Ти колись урятувала мене від пекла, і ти ж таки знову вкинула мене в пекло.

Навіть якби я поведився не так обачно, ти б усе одно нічого не помітила. З народженням Юбера виявилася твоя справжня вдача: ти природжена мати і тільки мати. Ти зовсім мене занедбала, просто не помічала; ось уже про кого можна сказати: тільки й світу у віконці, що діти. Зробивши тебе матір'ю, я виконав усе, чого ти чекала від мене.

Поки діти були ще писклятами, вони не цікавили мене, ми не мали з тобою ніяких сутічок через них. Сходилися ми тільки в години, призначені за подружнім ритуалом для звичного тілесного єднання, коли душею чоловік і жінка безмежно далекі одне від одного.

Ти згадала про моє існування лише тоді, коли я, на твою думку, зробився небезпечний для твоїх дітей. Ти зненавиділа мене, коли я заявив свої права на них. Зараз я тебе порадую визнанням: у мене тоді прокинувся не батьківській інстинкт, а ревності: я заздрих цим малим, що збудили в тобі таку палку любов. Так, щоб покарати тебе, я намагався забрати їх у тебе. Я виставив, звичайно, високі резони, заговорив про обов'язок. Я, бачте, не бажав, щоб святенниця знівечила душі моїм дітям. А насправді не про те йшлося.

Чи доведу я до кінця колись цю розповідь? Я почав писати її для тебе, а тепер мені здається, ти не читатимеш її далі,— не стане ні терпцю, ні охоти. Власне, я пишу для самого себе. Старий адвокат, я оце впорядковую теку з безнадійно програною справою про моє життя, переглядаю папери, проваливши позов. Знову благовіст... Завтра великдень. Доведеться зійти вниз і посидіти з усіма задля святого дня, бо я ж тобі обіцяв.

— Діти нарікають, що зовсім тебе не бачать,— сказала ти сьогодні вранці.

Поруч із тобою біля мого ліжка стояла Женев'єва. Ти вийшла, щоб залишити нас із дочкою на самоті: ти збиралася щось попрохати в мене. Я чув, як ви перешіптувалися в коридорі.

— Краще тобі першою з ним побалакати,— казала ти Женев'єві...

Я здогадався — йдеться про мого зятя, про цього шалапуту Філі. А все-таки я молодець! Перехитрував вас, вумів звернути розмову на інше і не дав Женев'єві й заїкнутися з проханням. Вона пішла, піймавши облизня. Я знаю, чого їм від мене треба. Недавно я чув, як вони вмовлялися: вікно вітальні саме під моїм вікном, і коли обидва вікна розчинені, мені все чути. Треба тільки нахилитися. Вони домагаються, щоб я позичив Філі чималі гроші, він купить четвертий пай у спілці з маклером. Діло ж певне, чому б не викласти грошики?.. А дзуськи! Я ж чую, пахне смаленим. Гроші ховай під замок... Якби вони знали, скільки я поспродував минулого місяця, пронюхавши про зниження на біржі...

Усі поїхали на вечерню. Через великдень обезлюділи дім і поля. Я zostався сам, старий Фауст, розлучений з усіма radoщами світу, відокремлений нездоланною перешкодою — своєю старістю. Вони не відають, що таке старість. А як уважно слухали мене за сніданком, коли я говорив про біржу, торгові угоди, жадібно ловили кожне слово. Я ж говорив більше про Юбера, — хай загальмує, поки не пізно. Дуже стурбований у нього був вигляд! Хто-хто, а він не вмів приховувати своїх прикрощів! Але їв він за двох, а ти йому все підкладала. Всі матері, бідолашні, так роблять: як бачать, що коханого сина в'ялить турбота, вони трохи не силоміць примушують його їсти, ніби це його підбадьорить і він здолає нещастя... А він тобі грубіянив, як колись я грубіянив своїй матері.

А що вже юний Філі пильнував, аби вчасно налити мені чарку! А його дружина, маленька Жаніна, показувала свою тривогу:

— Дідусю, даремно ви так багато курите. Навіть одна сигарета і та вадить. А ви певні, що кава справді без кофеїну?

Погана з неї лицедійка, кожне слово звучить фальшиво, навіть голос виказує її, бідолаху. Замолоду ти завжди маніжилася. Але з першою ж вагітністю знову стала сама собою. А ось Жаніна, поки віку, залишиться дамою, що цікавиться всіма новинами, модами, повторює чужі слова, — як на неї, вельми вишукані, — про все висловлює чужу думку, бо свої не має, і нічого сінько у житті не тямить. І як тільки Філі, така щира душа і такий джигун, може жити з цією дурепою і манірницею? А втім, не все в ній фальшиве — от, скажімо, її любовна жага. Для Жаніни нічого в світі не існує, крім її кохання, тому вона так кепсько й розіграє свою роль.

Після снідання ми вийшли посидіти на ганку. Жаніна й Філі благально дивилися на Женев'єву, та й собі дивилася на мене і все поривалася щось сказати. А ти непомітно похитала головою — тільки не тут. Тоді Женев'єва підхопилася і спитала:

— Тату, хочеш пройтися трошки зі мною?

Як ви всі боїтеся мене! Я зглянувсь над нею і хоча поклав собі з місця не рушити, підвівся й взяв її під руку. Ми обійшли кругом моріжкя. Дочка одразу взяла бика за роги:

— Я хотіла побалакати з тобою про Філі.

Вона тремтіла. Все-таки прикро, коли рідні діти тебе бояться. Але як ви думаєте, легко в шістдесят вісім років позбутися вигляду своєї неприступності? В такому віці обличчя вже не зміниш. А душа болить через те, що не може вилитися назовні... Женева кваліфіковано викладає своє прохання, де кожне слово заздалегідь обмірковане. Ну, звісно, йдеться про чверть у спілці з маклером. Тільки даремно вона торочить про те, що мене лише дратує. Як її послухати,—неробство Філі підриває майбутнє ридиши. Філі, бачте, починає ледащити. Я відповів, що для такого хлопця, як зять, гра на біржі буде тільки ширмою. Вона стала захищати Філі. Всі люблять цього Філі. Не треба його судити суворіше, ніж сама Жаніна... Я заперечив—адже я не збираюся його картати чи ганити. Амурні пригоди цього добродія мене мало обходять.

— Хіба він цікавиться мною? То чому ж тоді я маю цікавитися ним?..

— Він дуже тебе шанує.

Ця безсоромна брехня дозволила мені підпустити вже заготовлену шпильку:

— Мабуть, із пошани твій Філі називає мене старим крокодилем. Скільки разів я чув, як він за моїми плечима так мене величав... А втім, так воно й є: я — крокодил, крокодилем і зостануся. Чого ж чекати від старого крокодила? Тільки його смерті. Постривайте-но,—необачно додав я,—він ще з того світу не таке вам утне.

(Дуже шкодую, що я так сказав, тепер вони почнуть винюхувати, що й до чого!)

Женева злякано заперечила, гадаючи, що я образився за те прізвисько. Мене дратують не всякі ідіотські прізвиська, а дратує молодість Філі. Чи може вона собі уявити, що таке для старигана, всім ненависного, розчарованого у всьому, звитяжна молодість цього хлопця. який змалечку тішився радіощами, що їх мені і за п'ятдесят років життя не довелося зазнати? Я зневажаю, ненавижду цих шмаркачів. А цього ще більше за інших. Як кіт нечутно стрибає на підвіконня, почувши принадний дух, так і він м'якою ходою, тихенько проліз до моєї оселі, приваблений поживою. Посаг моя онука принесла йому невеликий, зате вона мала неабиякі «надії». Ах, ці надії наших діток! Щоб їх здійснити, вони ладні переступити й через твій труп...

А що Женева захлипала, витираючи сльози, то я сказав їй вкрайливо:

— Зрештою в тебе ж є чоловік, він торгує винами. Хіба так важко цьому славному Альфредові прилаштувати до себе й зятя? Чому я маю бути великодушнішим, ніж ви?

І тут вона заспівала зовсім іншої — почала гудити сіромаху Альфреда, і то з такою зневагою й огидою! Послухати тебе, то він просто боягуз, він не тільки не розширює, а щодня згортає свої операції. Нащо вже колись була солідна фірма, а тепер там двом директорам робити нічого.

Я привітав Женев'єву з тим, що чоловік її обачний: коли заноситься на бурю, треба згортати вітрила. Майбутнє за тими, хто, як Альфред, грає по малій. Сьогодні найбільше лихо для будь-якої справи — широкий розмах. Женев'єва вирішила, що я кепкую з неї, а я справді так думав: недарма я тримаю гроші в себе під ключем і навіть не ризикую покласти їх до банку.

Ми повернули назад до будинку. Женев'єва не зважувалася і слова мовити. Я йшов, навмисне не спираючись на її руку. Вся родина сиділа кружкاً, дивилася на нас і, безперечно, обговорювала лиховісні знаки незгоди між нами. Очевидно, наше повернення урвало суперечку між родиною Юбера і родиною Женев'єви. Ох, яка розкішна баталія зчиниться через мою калитку, коли я тільки погоджуся віддати вам колись свої гроші! Всі сиділи, лише Філі стояв. Вітер куйовдив його непокірного чуба. На ньому була сорочка з виложистим комірцем і короткими рукавами. Дивитися не можу спокійно на нинішніх хлопців, вони скидаються на дівчат атлетичної статури. Його дитячі щоки зашарілися, коли на дурне запитання Жапіні: «То що, побалакали?» — я лагідно мовив: «Авжеж, ми говорили про старого крокодила...»

Ще раз скажу: я ненавиджу його не за це образливе прізвисько. Просто вони не розуміють, що таке старість. Як ви можете собі уявити таку муку: ти нічого не дістав від життя, і нема чого ждати тобі від смерті. Хай немає нічого потойбіч, і немає цьому пояснення, і не дано нам розгадати таємницю... А все ж таки ти, Ізо, не вистраждала того, що вистраждав я. Діти не чекають твоєї смерті. Вони тебе по-справжньому люблять, моляться на тебе. Вони тягнуть руку за тобою. Але ж і я їх любив. Женев'єва тепер гладка сорокалітня жінка, і щойно вона намагалася видурити в мене для свого шалапутя зятя

чотириста тисяч франків. А я пам'ятаю, як вона маленькою дівчинкою сиділа в мене на колінах. Тільки-но ти бачила наші забавки, одразу кликала її до себе... Та що це я? Ніколи мені не довести до кінця цієї сповіді, якщо я плутатиму теперішнє з минулим. Закликаю себе до порядку.

VI

Здається, я зненавидів тебе не одразу, не першого року після тієї нещасливої ночі. Моя ненависть зростала в мені помалу — що глибше я переконувався в твоїй цілковитій байдужості до мене; бо для тебе нічого на світі не існувало, крім твоїх жадібних галасливих дітлахів. Ти навіть не помітила, як я, не мавши ще й тридцяти, став відомим адвокатом у цивільних справах, був завалений роботою і що мене вже знали як значну постать у нашій судовій окрузі, найвідомішій у Франції після Паризької округи. А після справи Вільнава (1893) я прославився ще й як адвокат-криміналіст (не так уже й часто хто висувається зразу в цих обох галузях права), і тільки ти не знала, що моя оборонна промова на цьому процесі прогриміла на цілий світ. І саме цього року наша незгода перейшла у відкриту війну.

Після справи Вільнава, такої гучної для мене, мене ще дужче стисли лещата, в яких я задихався. Досі я ще плекав якусь надію, але твоя байдужість до мого успіху довела мене, що я для тебе не існую.

Вільнави, подружжя, — ти пригадуєш цю історію? — прожили вкупі двадцять років і все ще кохалися так ніжно, що їхня любов перейшла у прислів'я. Люди казали: «Дружні, як Вільнави».

Жили вони разом із єдиним сином, хлопцем п'ятнадцяти років, у замку Орнон, у передмісті; гостей не приймали, вдовольнялись товариством одне одного. «Про таке кохання тільки в книжках можна прочитати», — казала твоя мати; вона завжди говорила заялуженими фразами. Це від бабусі Женев'єва успадкувала таємницю такого мистецтва. Присягаюся, ти вже нічого не пам'ятаєш про цю драму. Якщо я почну розповідати про неї, то ти з мене сміятимешся, як сміялася, коли я за столом почав згадувати про свої шкільні та студентські іспити... Та що вдієш!

Одного ранку слуга, прибираючи кімнату на нижньому поверсі, почув, як нагорі гримнув постріл і хтось розпач-

ливо зойкнув. Він кинувся туди — спальню господарів замкнуто. Там стиха перемовлялися, пересували меблі, хтось побіг до ванної. Слуга торгає й торгає за клямку. Нарешті двері розчиняються. Вільнав лежить непритомний на ліжку, сорочка в нього залита кров'ю. А пані Вільнав, незачесана, в халаті, стоїть біля ліжка з револьвером у руді. Вона сказала:

«Я поранила пана Вільнава, привезіть швидше лікаря, хірурга, і поліцейського комісара. Я нікуди звідси не піду».

Від неї нічого не могли добитися, крім слів: «Я поранила чоловіка». Це підтвердив і пан Вільнав, коли спроможний був говорити. Він також відмовився дати будь-які пояснення.

Підсудна не захотіла взяти собі адвоката. А що я був зять їхнього приятеля, то мені запропоновано було виступити на суді оборонцем. Я щодня навідувався до в'язниці, але нічого не міг витягти з цієї впертої жінки. Чого тільки не плескали язиками про неї в місті! Але я з першого дня вірив у її безневинність: вона взяла на себе вину, і чоловік, який палко кохав її, підтвердив цю обмову. О, той, хто не спізнав взаємної любові, має особливе чуття: він одразу вгадує палке кохання в інших. Ця жінка нестямно кохала свого чоловіка. Вона в нього не стріляла та й не могла стріляти. Може, вона затулила його собою, захищаючи від пострілу якогось вигнаного коханця? Але ніхто до них не приїздив напередодні того нещастя. Ніхто з їхніх знайомих не вчашав до них... Зрештою, навіщо розповідати так докладно цю давню історію?

До того самого дня, коли я мав виголосити свою промову, я вирішив тільки заперечувати, що пані Вільнав учинила злочин, і доводити, що вона не могла його вчинити. Та в останню хвилину мені мов полуда спала з очей: все розкрило свідчення юного Іва, її сина, навіть не саме свідчення (воно не мало ваги і не дало нічого нового), а той благальний і владний погляд, яким дивилася на нього мати: вона з ока його не спускала, поки він не відійшов від бар'єра; тоді вона повеселіла, ніби їй спав камінь із серця. І тут мені сяйнула думка. У своїй промові я звинуватив сина, хворобливого підлітка; він ревнував матір до батька, якого вона надто палко кохала. Я вразив усіх неспростовною логікою і палким красномовством. Моя імпровізована промова славетна й досі, бо про-

фесор Ф., за власним його визнанням, знайшов у ній основу для своєї наукової системи: завдяки їй він став краще розуміти психологію підлітків і знайшов новий спосіб лікувати їхні неврози.

Якщо я воскресаю зараз ці спогади, люба Ізо, то зовсім не тому, що маю надію збудити в тебе — з запізненням на сорок років — захват моїм талантом, якого ти не відчула і в дні мого тріумфу, коли газети майже всього світу давали мій портрет. Річ тут в іншому. Цілковита твоя байдужість до цієї врочистої для мене години мого життя сповна показала мені, який я чужий тобі і який самотній. І це тоді як протягом кількох тижнів я мав перед очима приклад жіночої самовідданої любові,— в тюремній камері я бачив жінку, яка пожертвувала собою, щоб урятувати свою дитину, бачивши в ній не стільки свого улюбленого сина, скільки дитину свого коханого чоловіка, спадкоємця його імені. Бо ж чоловік, жертва, благав її: «Візьми вину на себе...» І з кохання до нього дружина наважилася запевнити світ — цілий світ! — у тому, що вона злочинниця, що вона хотіла вбити чоловіка, найдорожчого їй з усіх людей. Штовхнула її на цю жертву подружжя, а не материнська любов... (Далі все це підтвердилося: вона розлучилася з сином і завжди жила на відстані від нього). Але ж і я міг бути таким коханим чоловіком, як той Вільнав. Під час процесу мені доводилося часто з ним зустрічатися. Чим він був кращий за мене? Щоправда, із себе він досить гарний, у ньому відчувалася порода, але, мабуть, він був не дуже розумний — про це свідчить його вороже ставлення до мене після суду. А я ж іще й талановитий! Якби я на ту пору мав біля себе кохану жінку, чого б тільки не досягнув! Але ж самотня людина не завжди має сили вірити в себе. Нам треба, щоб ми мали свідка нашої сили: того, хто підраховує завдані удари, відмічає успіхи, невдачі і вінчає нас лаврами в день перемоги,— як ото колись у школі, в день видачі нагород, доставши книжки з написами, я шукав очима маму в юрбі батьків, і під музику військового оркестру вона подумки накладала на мою голову, підстрижену з цієї нагоди, золотий лавровий вінок.

У час, що збігся з процесом Вільнавів, мати дуже підупала здоров'ям. Я зразу помітив це: першою ознакою занепаду була її несподівана прихильність до чорного песика, що люто гавкав, тільки-но я наближався. Коли

я навідувався до мами, в неї тільки й розмов було, що про цього песика.

А втім, мамина ніжність не замінила б мені тієї любові, яка могла б мене врятувати на вирішальному повороті життя. За мамою був один грішок: вона надто любила гроші, і цей грішок я перебрав од неї; грошолюбство — це в мене родиме. Мама, звичайно, умовляла мене не кидати адвокатури, що дає мені «добрячий заробіток». А я ж міг стати письменником, мене дуже запрошували до співробітництва і газети, і всі грубі журнали: на виборах ліві партії пропонували мені виставити свою кандидатуру в парламент від округи Ла-Бастід (той, кого взяли замість мене, пройшов дуже легко), але я поборов честолюбство, бо хотів «добряче заробляти».

Та й тобі цього хотілося, бо ти дала мені зрозуміти, що ніколи не розлучишся з провінцією. А от жінка, яка кохала б мене, дорожила б моєю славою. Вона переконала б мене: мистецтво жити полягає в тому, щоб жертвувати ніщими прагненнями в ім'я високої пристрасті. Немудрі газетярі зчиняють галас і вдавано обурюються, коли той чи інший адвокат, зробившись депутатом або міністром, здобуває якісь дрібні переваги. А краще б ці скоробрехи захоплювалися твердістю видатних людей, які зуміли запровадити розумну ієрархію у світі своїх пристрастей і ставлять славу політичного діяча вище за найприбутковіші судові процеси. Якби ти кохала мене, ти зцілила б мене від жадібності, що над усе ставить відвертий зиск, змушує кидатися за мізерною здобиччю, за гонорарами і нехтує тінь могутності. Але ж не буває тіні без реальності, тінь — це частка реальності. Та де там! Я маю єдину втіху — «добряче заробляти», мов якийсь крамар.

Оце і все, що мені залишилося: гроші, нажиті за довгі моторошні роки. Вам страх як хочеться видурити їх у мене. А мені нестерпна думка, що ви їх привласните, хоча б по моїй смерті. Я ж казав на початку мого листа, що хотів зробити так, щоб вам нічого не дісталось. І тут-таки я дав тобі зрозуміти, що зрікаюся своєї помсти... Але казав я так, не знаючи, що в моєму серці ненависть — як те море: вона має свої припливи й відпливи. Відлине ненависть — я лагіднію. Потім знову приплив — і каламутна хвиля захлюпує мене.

Від сьогодні, від великодня, коли ви спробували обі-
брати мене задля Філі і коли я побачив, як уся сімейка

зібралася біля дверей кружка і стежить за мною, мене переслідує видовище майбутньої дільби моєї спадщини: ось зараз зчиниться бійка, ви, як собаки, почнете гризтися за мої землі, за мої папери. Землі ви дістанете, а ось цінних паперів уже немає. Еге ж, папери, що про них я згадував на першій сторінці цього листа, я продав на тому тижні. І добре, що встиг продати: вони що не день падають у ціні. Всі кораблі рано чи пізно йдуть на дно, тільки я встигаю утекти з них, я ніколи не помиляюся. Тепер у мене мільйони, мільйони готівкою. Ви і їх дістанете... Дістанете, якщо захочете. Але бувають дні, коли я кажу: не дістанеться вам ані сантима!..

Чую, як ви цілою зграєю лізете по сходах, перешіптуетесь, зупиняєтеся, розмовляєте, не боячись збудити мене (ви певні, що я вже оглух); крізь щілину під дверима я бачу світло свічок. Упізнаю фальцет вашого Філі (у нього ніби й досі ламається голос), і раптом лунає приглушений жіночий сміх, пирхання, кудкудакання. Ти їх лаєш: «Годі-бо, він ще не спить...» Ти підступаєш до моїх дверей, дослухаєшся, дивишся в замкову шпару: мене виказує лампа. Ти вертаєшся до своєї зграї і, певне, шепочеш: «Не спить іще, підслуховує».

Усі йдуть геть навшпиньки. Сходи риплять: потім зачинаються двері одні за одними. Великодньої ночі в домі зібралася подружжя нашої сім'ї. І все ж бо я міг стати живим стовбуром нашого родоводу з цими молодими паростями. Здебільшого в родині люблять батька. Але ти була моїм ворогом, і діти перейшли до ворожого табору.

Пора тепер розповісти про нашу війну. Але зараз мені вже несила писати. А проте в постіль я не ляжу. Терпіти не можу лежати в постелі, навіть коли нездужаю. Навіщо ховатися від смерті, прикидаючись покійником? Мені здається, смерть не посміє прийти, поки я тримаюся на ногах. Чого ж я боюся? Мук, болісного конання, передсмертної гикавки? Ні. Але ж смерть — це небуття, її можна віддати лише знаком заперечення — мінус.

VII

Поки троє наших дітей були малі, наша ворожнеча залишалася ще прихованою. Та атмосфера в домі створилася ворожа. Ти була зовсім байдужа до мене і до всього, що мене торкалося, і тому не страждала через

цю атмосферу, ти просто її не помічала. Для мене майже завжди й дому не було. Вранці я снідав сам і об одинадцятій їхав до суду. Мене поглинали справи, родині я міг присвятити небагато часу, але й цей час, як ти вже здогадуєшся, йшов на зовсім інші втіхи. Чому ж мене спокушала найбрутальніша розпуста, позбавлена всього, що хоч якось її виправдує, зведена до звичайнісінького паскудства, без найменшої тіні почуття, бодай удаваної ніжності? Адже я легко міг би заводити інтрижки, що викликають у доброму товаристві захват. Хіба адвокат, та ще й такий молодий, не має нагоди зустрічатися з припадними прохачками? Дуже багато жінок, звертаючись до мене в справі, бачили в мені чоловіка й намагалися причарувати мене... Але я втратив віру в лукавих спокусниць чи, скоріше, не вірив, що справді можу подобатися. З першого ж погляду я здогадувався, що жодна з тих жінок, які домагалися мого кохання, які чекали тільки, щоб я відгукнувся, не була безкорислива. Мене морозила упереджена думка, що всі вони чекають вигоди від цього зближення. Та чому не назвати ще однієї причини? До трагічної певності, що ніхто мене не кохає і не може покохати, прилучилася недовірливість багатія, який боявся, щоб його не одурили, не залізли б до нього в кишеню. Тобі я поклав певну суму на видатки. Добре знаючи мою вдачу, ти б не зважилася попрохати в мене бодай на сантим більше. Сума, однак, була таки кругленька, і ти ніколи її не перевищувала. З цього боку мені ніщо не загрожувало. Але інші жінки! Я був із тих бовдурів, які переконали себе, що на світі є лише два розряди жінок: некорисливі, закохані жінки і розпусниці, ласі тільки до грошей. Ніби в більшості жінок жадоба кохання не йде в парі з потребою підтримки, заступництва. Їм хочеться, щоб хтось дбав про них, захищав, пестив... У шістдесят вісім років я бачу це так ясно, що іноді ладен вити з розпачу: навіщо я сам, власними руками відштовхнув від себе кохання, і то не з чеснотливості, а з недовіри і скнарості. Мав я кілька коханок, але майже одразу кидав їх через мою безглузду підозрливість; а може, я не так витлумачував найбезневинніше прохання і сам ставав гидкий жінці через деякі мої звички, що їх ненавидиш і ти. Я завжди сперечаюся з кельнерами в ресторанах чи з візниками про чайові. Я хочу наперед знати, скільки я маю платити. Я люблю, щоб на все була такса. Доведеться, хоч як соромно, признатися: в розпусті

мене, мабуть, привабило те, що на неї заздалегідь встановлено певні ціни. А хіба така людина, як я, має щось спільне між схильністю серця і голим бажанням? Схильність серця, як мені здавалося, я вже не зможу вдовольнити, а тому я її приборкував, тільки-но вона зароджувалася. Я став великим майстром у мистецтві убивати в собі почуття саме тоді, коли воля ще грає в коханні вирішальну роль, коли ми стоїмо на порозі жаги і нам іще вільно або віддатися їй до останку, або вирватися з її пут. Я вдовольнявся найпростішими стосунками — тими, що купуються за наперед обумовлену ціну. Терпіти не можу, коли мене дурять, але те, що я винен, я завжди плачу. От ви галасуєте про мою скнарість, а проте я ніколи не затримую грошей за рахунком і завжди плачу готівкою: всі мої постачальники знають це і вихваляють мене. Мені просто буває осоружна думка, що я комусь винен бодай дрібницю. Достоту так я розумів і «кохання»: викладай грошики... Яка гидота!

Ні, я надто вже розходівся, мажу себе квачем; все-таки я кохав одну жінку, і вона, здається, кохала мене... Було це 1909 року, на схилі моєї молодості. Навіщо замовчувати цю пригоду? Ти знала про неї і нагадувала мені її, коли тобі треба було щось виторгувати в мене.

Це була молоденька гувернантка, яку я врятував від суду (її обвинувачувано в дітогубстві). Спершу вона віддалася мені із вдячності, але потім... Так, так, того року я спізнав щире кохання, але все занастила моя фемситимість. Мало того, що я тримав її в чорному тілі, майже в злиднях, я ще вимагав, щоб вона завжди була до моїх послуг, ні з ким не бачилася, — щоб я міг узяти її, піти від неї, наскочити на неї, коли заманеться, — а вона щоб тільки й виглядала, коли мені трапиться вільна хвилина. Вона була моєю річчю. Володіти, користуватися, визискувати — ці мої намагання поширювалися й на інших людей. Я люблю мати невірників. І от якось я ніби знайшов таку жертву. Я стежив за кожним її кроком, кожним поглядом... Та що це я! Забув свою обцянку не розводитися про такі речі. Вона поїхала до Парижа — не витримала...

— Хіба ти тільки з нами не міг порозумітися? — часто торочила ти мені. — Всі, геть усі бояться і цураються тебе, Луї, ти ж сам бачиш!

Так, я бачив... У суді я не мав друзів. Мене довго не вибирали до ради присяжних повірених. А після всіх

стих кретинів, що їх замість мене обирали на старшину адвокатів, мені вже й не хотілося бути старшиною. Навіщо воно мені? Тільки морока з представництвом, прийомами. Всі ці почесні коштують дорого, справа не варта заходу. А тобі ціє шани дуже хотілося задля дітей. Ти ніколи нічого не хотіла задля мене самого, я тільки й чув: «Зроби так задля дітей».

Через рік, як ми побралися, у твого батька стався перший удар, і нас перестали запрошувати до замку Сенон. Невдовзі ми вже загіздилися в Калезі. Мене ти зрелася, але мій рідний край полюбила. Ти пустила коріння в моїй землі, проте воно з моїм корінням не переплелася. Діти завжди проводили канікули в цьому будинку, в цьому садку. Тут померла наша маленька Марі. І ця смерть тебе не вжахнула — для тебе святиня кімната, де вона мучилася. Тут ти привела свій виводок, доглядала хворих дітей, сиділа біля колисок, давала прочуханки няням і гувернанткам. Між цими яблунями натягали мотузочку, де висіли суконьки Марі і весь цей любий дитячий одяг. У цій ось вітальні абат Ардуен збирав коло фортепіано дітей, і вони співали хором, і не тільки побожні пісні — щоб я не сердився.

Літніми вечорами, пихкаючи на порозі люлькою, я чув їхні чисті голоси, цю арію Люллі¹: «Ах, ліси, і скелі, і вода джерельна...» Спокійне щастя, де не було мені місця, я це знав, заборонена для мене сфера чистоти і марень, тиха любов, дрімлива хвиля, що сплеснула за кілька кроків од моєї скелі.

Я заходив до вітальні, і голоси змовкали. З моєю появою уривалися всі балачки. Женев'єва йшла геть, узявши свою книжку. Тільки Марі не боялася мене. Я кликав її, і вона бігла до мене, я брав її на руки, та й вона сама охоче горнулася до мене. Я чув, як б'ється її серденько — калатає, мов у пташки. А тільки-но я випускав її, вона летіла вже в садок... Марі!

Дуже рано дітей почало турбувати те, що я не буваю на обідні і їм м'ясо по п'ятницях. На їхніх очах між батьками точилася глуха боротьба, але вона майже ніколи не

---

¹ Люллі Жан-Батист (1632—1687) — відомий французький композитор і скрипаль, фундатор національної французької опери, автор «ліричних трагедій», балетів, музики до комедій Мольєра. Написав чимало творів духовного жанру.

загострювалася, а в коротких сутичках бито частіше мене. Після кожної сварки тривала підпільна війна. Тетатром її був Калез, бо в місті я завжди десь пропадав. Але перерва в судових сесіях збігалася з шкільними канікулами, отож серпень і вересень ми жили тут разом.

Пригадую той день, коли ми зійшлися врукопаш (я пустив якийсь дотеп перед Женев'євою, що зубрила закон божий); я заявив про своє право оберігати розум моїх дітей, а ти про свій обов'язок охороняти їхні душі. Я знав поразки вперше, погодившись, щоб Юбера виховували отці єзуїти, а дівчаток віддали до пансіону Серця Ісусового. Я поступився, скорившись престижу, який завжди мали в моїх очах звичаї родини Фондодежів. Але я прагнув реваншу, а головне, того дня я намацав єдине твоє вразливе місце, а тепер знав, як тебе під'юджувати, вивести з байдужості, щоб ти звернула на мене увагу хоча б із зненависті. Нарешті я знайшов привід для сутичок. Нарешті я змушу тебе зчепитися зі мною. Колись моє безбожництво було для мене порожньою формою, куди я виливав приниження дрібного селянина, забагатілого, але зневажуваного приятелями з буржуазії, тепер вона заповнилася любовним розчаруванням і майже безмежною злопам'ятністю.

Якось за сніданком знову спалахнула сварка (я спитав тебе, що за втіха дивитися передвічному, як ти їси форель замість яловичини). Ти підхопилася з-за столу. Пригадую, яким поглядом дивилися на нас діти. Я рушив за тобою до твоєї кімнати. Твої очі були сухі, ти розмовляла зі мною цілком спокійно. Того дня я збагнув, що ти зовсім не байдужа до мого побуту. Ти наклала руку на якісь листи: є з чим вимагати розлучення.

— Я залишалася з тобою заради дітей. Але якщо життя з тобою загрожує занепасти їхні душі, я не завагаюся...

Так, ти без вагання кинула б мене і навіть мої гроші. Ти страшенно корислива, але здатна піти на будь-яку жертву, аби тільки вони залишилися невинними в своєму дитинстві, цьому сховищі вірувань, звичок, приписів — цієї бридні.

Тоді я ще не дістав твого образливого листа, написаного після смерті Марі. Сила була за тобою. Та й становище моє дуже похитнулося б в разі судового процесу про розлучення: в ті часи, та ще й у провінції, світське

товариство не жартувало з такими речами. І так уже ходили чутки, нібито я ф'ранкмасон; люди вже косували на мене через мої переконання, і якби не престиж твоєї рідні, мене б усі обходили десятою вулицею. А передусім у разі розлучення довелось б повернути акції Суецького каналу — твій посаг. А я звик вважати їх за свою власність. Мене жахала думка, що треба від них відмовитися (та ще й відмовитися од ренти, сплачуваної твоїм батьком).

Я підібгав хвоста й згодився на всі твої вимоги, але поклав собі зробити все, щоб перетягти на свій бік дітей. Я вирішив так на початку серпня 1896 року: ці сумні й спечні літні місяці сплуталися в мене в голові, тож ті спомини, що я наведу зараз, охоплюють п'ять років (1895—1900).

Я гадав, що переманити до себе дітей буде не так уже й важко. Я розраховував на авторитет голови сім'ї, на свій розум. Та я ж легко, думалося мені, приверну до себе двох дівчаток і десятилітнього хлопця. Пам'ятаю, як ти здивувалася і стурбувалася, коли я запросив дітей піти з татом прогулятися. Ти сиділа на подвір'ї, під сріблястою тополею, вони запитально глянули на тебе.

— Що ви, любі, нема чого й питати у мене дозволу. Ідіть.

Ми вирушили. Як треба говорити з дітьми? Для мене звична річ давати відсіч на засіданні прокуророві або оборонцеві підсудного, коли я виступаю на боці позивача, навіть витримати ворожість усієї зали; на сесіях мене боїться сам голова суду, а ось перед дітьми я ніяковію, — перед дітьми і простолюдом, навіть перед селянами, дарма що сам селянський син. Я втрачаю ґрунт під ногами, бурмочу собі щось під ніс.

Малі були зі мною привітні, але трималися насторожено. Ти здобула ці троє сердець і тримала в руках усі підступи до них. І я неспроможний дістатися туди без твого дозволу. Надто совісна, щоб принижувати мене в їхніх очах, ти не приховувала від них, що треба ревно молитися за «бідолашного тата». Який не є, однак я мав своє місце в їхніх уявленнях про світ: я був «бідолашним татом», за якого треба ревно молитися, намагатися, щоб він навернувся душею до бога. Всі мої вихватки проти релігії тільки зміцнювали в них наївне уявлення про грішника тата,

Вони жили в чарівному світі, позначеному, як тичками, побожно святкованими празниками. Ти домагалася від них послуху, говорячи про перше причастя, якого хтось уже сподобився або до якого готувався. Увечері, коли вони співали на ганку в Калезі, мені доводилося чути не тільки арії Люлли, але й гімни. Я бачив здалеку дітей, що збилися купкою біля тебе, а коли світив місяць, розрізняв трое маленьких личок, зведених угору. Досить було дітям почути мою ходу, як вони вмовкали.

Щонеділі зчинялася метушня — всі збиралися на обідню. Я прокидався. Ти завжди боялася, як би не спізнитися. Коні форкали, хтось погукував, підганяючи куховарку. Якась дитина забувала свого молитовника. Чийсь голос питав:

— Яка сьогодні неділя після великодня?

Повернувшись, діти прибігали поцілувати мене; я ще лежав у ліжку. Маленька Марі, мабуть, ревно молилася за свого тата, проказуючи всі відомі їй молитви, і тепер пильно вдивлялася в мене, маючи надію, що я вже трохи виправився.

Тільки вона одна не дратувала мене. Двоє старших уже перейняли всі твої вірування, спокійно, бездумно, в інстинктивним пориванням буржуа до комфорту, що згодом уберегло їх від усіх героїчних чеснот, від усього величного навіженства християн; зате Марі виявляла зворушливу ревність у вірі, доброзичливо й лагідно ставилася до слуг, орендарів, бідняків. Про неї казали: «Та вона ладна все роздати, гроші в неї в руках не тримаються. Це, звісно, похвально, але треба за нею назирати». А ще казали: «Ніхто перед нею не встоїть, навіть батько». Увечері вона сама підходила до мене, залазила на коліна. Якось вона заснула в мене на плечі. Її кучерики лоскотали мою щоку. Сидіти нерухомо була чиста мука, до того ж мені кортіло курити. А проте я не ворухнувся. О дев'ятій годині по неї прийшла няня, але я сам одніс її в світличку, і ви здивовано витріщилися на мене, ніби я був той хижак, що лизав ноги юним мученикам. Через кілька днів, уранці чотирнадцятого серпня, Марі сказала мені (ти знаєш, як уміють казати діти):

— Обіцяй, що виконаєш моє прохання... ні, спершу пообіцяй, а потім я тобі скажу...

Вона мені нагадала, що завтра ти співатимеш на пізній обідні, і добре було б, якби я пішов тебе послушати.

— Ти ж обіцяв! Ти обіцяв! — приказувала вона, цілуєчи мене: — Ти сказав: «Слово честі!»

Мій поцілунок у відповідь вона зрозуміла як згоду. Весь будинок був попереджений. Я відчував, що за мною стежать. Пан іде завтра на службу божу, він же зроду не потикався до церкви! Подія неабияка.

Увечері я сів до столу дуже роздратований і ніяк не міг опанувати себе. Юбер спитав у тебе щось про Дрейфуса¹. Пригадую, я спалахнув гнівом, почувши твою відповідь. Я вийшов із-за столу і більше не вертався. П'ятнадцятого серпня на світанку я, взявши валізу, сів на шестигодинний поїзд, поїхав до Бордо і перебув моторошній день у задушливому, збезлюднілому місті.

Дивно, що по всьому тому я все-таки вернувся до Калеза. Чому я завжди проводив свої канікули з вами замість того, щоб подорожувати? Я міг би вигадати якісь пристойні причини. Та сказати щиро, я не хотів зайвих витрат. Навіщо вирушати в мандри, тринькати силу-силенну грошей, коли можна любесенько обідати вдома? Що то за втіха від мандрів, коли знаєш, що й без тебе ведеться господарство... Зрештою я завжди повертався до спільного корита. Якщо мене в Калезі чекає накритий стіл, то нащо мені шукати їсти деінде? Такий був дух ощадливості, заповіданий матір'ю, і я вважав його за свою чесноту.

Отож я повернувся додому, але в поганому настрої, навіть Марі не могла його розвіяти. І відтоді я вдався до нової тактики проти тебе. Я вже не нападав у лоб на твої вірування, а натомість ловив найменшу нагоду, аби показати, що ти у своїх вчинках не дуже зважаєш на віру. І хоча ти була щира християнка, визнавай, моя бідолашна Ізо,— я легко збивав тебе з пантелику. Скажімо, ти ніколи не знала, а як і знала, то забула, що людей можна любити, тільки допомагаючи їм. Під словом «милосердя» ти розуміла деякі повинності щодо бідних і, дбаючи про своє вічне життя, сумлінно несла ті повинності. Що правда, то правда: тепер ти дуже змінилася — сама

---

¹ Дрейфус Альфред (1858—1935) — офіцер французького генштабу, єврей за національністю, 1894 року був обвинувачений у шпигунстві і засуджений. Справа Дрейфуса викликала бурхливе зіткнення між прогресивними силами та силами реакції в багатьох країнах. Під тиском демократичної громадськості Дрейфуса 1899 року було помилувано, а 1906 — визнано певним.

ходиш коло хворих на рак,— але це інша річ! А в ту пору, подавши милостиню якомусь жебракові, ти з таким завзяттям варила воду з інших убогих, яких ти тримала під п'ятою! Ти аж ніяк не обмежувала своє право господині дому: платити слугам якнайменше і вимагати від них роботи якнайбільше. Отій жалюгідній бабі, що вранці привозила нам городину, ти, звичайно, подала б щедрю милостиню, якби вона в руку заглядала, а так ти вважала честю торгуватися за кожний листочок салати і врзати на кілька су її вбогий зиск.

Несміливі натяки слуг чи наймитів на якусь надвишку спершу тебе дивували, потім лютили, і ти давала їм одкоша з таким завзяттям, що останнє слово завжди лишалося за тобою. Ти мала своєрідний хист доводити цим людям, що їм нічого не потрібно. Ти повсякчас дорікала їм за вигоди, які вони мали:

— Ви дістаєте житло, бочку вина, півкабана, якого відгодуєте моєю ж таки картоплею, і маєте ще город.

Сіроми чухали собі потилиці: невже вони такі заможні? Ти запевняла, що твоя покоївка може любісінько відкладати ті сорок ф'ранків, виплачувані їй щомісяця:

— Я дарую їй усі мої старі сукні, спідниці, черевики. Навіщо їй гроші? Хіба що на гостинці для родичів...

А втім, коли вони слабували, ти ревно дбала про них: ти ніколи їх не кидала напризволяще: і що визнаю, то визнаю — тебе шанували і навіть любили, бо слуги зневажають безхарактерних господарів. У всіх життєвих питаннях ти мала переконання, властиві твоєму середовищу і твоєму часові. Але ти ніколи не признавалася, що святе письмо їх засуджує:

— Слухай-но,— звертався я до тебе,— мені здається, Христос сказав так...

Ти як стій мовкла, зажурена, люта через те, що насчують діти. І зрештою завжди потрапляла в пастку.

— Не можна ж усе розуміти дослівно...— мурмотіла ти.

Я легко тебе побивав і заплутував прикладами, доводячи, що святість у тому-то й полягає, щоб точно дотримуватися евангелія, розуміти його дослівно. Коли ти, на своє нещастя заперечувала, що ти не свята, я наводив заповідь:

— Будьте досконалі, як досконалий ваш отець небесний.

Визнай, моя бідолашна Ізо, я тебе по-своєму напучував на добро, і якщо сьогодні ти ходиш коло хворих на рак,

вони мусять за це дякувати й мені! У той час твоя любов до дітей поглинала тебе до останку; ти віддавала їм усі свої невитрачені запаси доброти, жертвувала собою для них. Діти заступали тобі весь світ. Вони відвернули тебе не тільки від мене, але й від усіх людей. Навіть богові ти молилася тільки за здоров'я і майбутнє своїх дітей. Ось тоді-то я відігравав на тобі. Я запитував, чому християнинові не побажати, щоб діти його пройшли стражденну путь, нужду, хвороби — одне слово, важкі випробування. Ти перепиняла мене:

— Я й балакати з тобою більше не хочу, ти сам уже не знаєш, що мелеш.

Але, на твоє нещастя, я втягував у суперечки й вихователя, молодого семінарста двадцяти трьох років, абата Ардуена; я закликав його бути свідком і безжально заганяв тебе на слизке, вимагаючи його втручання лише тоді, коли відчував свою правоту, а він у цих дебатах не вмів критися зі своїми думками. Коли закрутилася справа Дрейфуса, я мав не одну нагоду цькувати на тебе бідолашного абата.

— Через якогось жидка підривати нашу армію... — казала ти.

Піймавши тебе на цьому слові, я вдавано обурився и не вгавав доти, доки не вирвав у абата Ардуена визнання, що християнин, навіть для порятунку батьківщини, не може погодитися засудити безневинного.

А втім, я й не силкувався розкрити тобі й дітям очі на справу Дрейфуса, відому вам тільки з карикатур у лояльних газетах. Ви були незворушним монолітом. Навіть коли мені здалося, що я взяв над вами гору, ви залишилися при своїй думці — мовляв, усі мої докази — це казуїстика. І тоді ви поклали собі мовчати в моїй присутності. Досить було мені підійти до вас, як усі суперечки вшухали одразу — і так і понині. Але, траплялося, ви не знали, що я підслуховую, сховавшись за дверима, тоді я раптом виринав перед вами, і ви не встигали відступити — й несамохіть приймали бій.

— Це свята людина, — казала ти про абата Ардуена, — але ж він справжнісіньке дитя і не вірить, що є на світі зло. Мій чоловік грається з ним, як кіт із мишею, і тому терпить його — незважаючи на свою відразу до сутан.

Сказати по щирості, я дозволив, щоб узяли вихователем духовну особу лише тому, що ніхто інший не згодився за сто п'ятдесят франків морочитися з дітьми ціле

літо. Попервах я мав цього високого і короткозорого чорнявого молодика, скутого несміливістю, за нікчому і зважав на нього не більше, ніж на стіл чи стілець. Він навчав дітей, водив їх на прогулянки, мало їв і не пускав і пари з уст. Проквітнувши останній шматок, він одразу йшов до себе в кімнату. Іноді, як у домі не було ні душі, він сідав до фортепіано. Я зовсім не розуміюся на музиці, але, як і ти, казав: «Він тішить слух».

Ти, мабуть, не забула того випадку з абатом Ардуеном, але ти й гадки не мала, що відтоді між мною і вихователем тайкома зародилася симпатія. Одного дня діти сповістили, що до нас іде священник. Я одразу, як звичайно, втік у виноградник. Але скоро ти послала за мною Юбера: священник мав пильну справу до мене. Згадуючи всіх чортів, я вернувся додому, бо побоювався цього маленького дідка. Він сказав мені, що прийшов каятися. Він рекомендував нам абата Ардуена як зразкового випускника семінарії, гадаючи, що висвячення в сан відкладено лише через стан його здоров'я. І ось раптом дізнається на зборах духівництва єпархії, що це зволікання є дисциплінарним заходом. Абат Ардуен хоч який богочестивий, а все ж безтямно кохається в музиці і яюсь, підмовлений своїм товаришем, вибрався до Великого театру послухати благодійний концерт і навіть через це не почував у семінарії. Дарма що він був у цивільному, його впізнали на концерті й виказали. Його провину збільшило ще й те, що в програмі брала участь виконавиця партії Таїс¹ пані Жоржета Лебрєн: коли вона ступила на сцену з галими ногами, у грецькій туніці, перехопленій під грудьми срібним пояском (на ній, кажуть, більше нічого не було, навіть тоненьких шлейок), рядами пройшло вражене «Ох!». У ложі, де сиділи члени союзу єднання, якийсь літній добродій обурився:

— Це вже занадто... Куди ми потрапили?

Ось що довелося побачити абатові Ардуєнові та його товаришеві! Одного з порушників вигнано з семінарії одразу. Ардуєна ж прощено: все-таки зразковий учень, але начальство відклало на два роки його висвячення в сан.

---

¹ Таїс — героїня однойменної опери Жюль Массне (1842—1912), одного з останніх представників французької ліричної опери («Манон» — 1884, «Вертер» — 1886, «Таїс» — 1894). Опера «Таїс» написана на сюжет роману Анатолія Франса.

Ми з тобою в одну душу запевнили, що абат від цього не втратив нашої довіри. Але священник відтоді все-таки ставився до нього холодно, казав, що цей семінарист одурив його. Ти, звичайно, пам'ятаєш цю пригоду, але не знаєш, що сталося далі. Того самого вечора я курих на терасі і побачив, як до мене в місячному сяйві наближається сухорлява постать винуватця. Він незграбно підійшов і перепросив за те, що проник до мого дому, не попередивши про свій негідний вчинок.

Я запевнив його, що такий вибрик скоріше викликає в мене симпатію до нього, а він став заперечувати з несподіваною твердістю й осуджувати самого себе. Він сказав, що я, певне, не уявляю, яка велика його провина: він порушив обов'язок послуху, запламував своє покликання, погрішив проти моральності, крім того, він зганьбив семінарію. Отож йому все життя не спокутувати того, що він накоїв... Ще й досі стоїть у мене перед очима ця довга згорблена постать, освітлена місячним сяйвом, розрізана навпіл парашетом тераси.

Хоч який я упереджений проти духовних осіб, та до абата в мене не закралося бодай найменшої підозри в лицемірстві: я бачив щирий біль і сором. Він виправдував свою мовчанку нуждою: інакше довелось б йому сидіти два місяці на шиї в матері, а вона вдова, дуже бідна, заробляє поденщиною в Лібурні. А коли я йому відповів, що, по-моєму, він і не мусив нас повідомляти про цю пригоду, яка стосується лише семінарської дисципліни, він узяв мене за руку і сказав щось нечуване; такі слова мені сказано вперше в житті, і тому вони вразили мене:

— Ви дуже добрі.

Ти ж знаєш, як я сміюся; навіть на початку нашого спільного життя тебе дратував цей сміх; в дні моєї юності він гасив довкола мене всякі веселощі. Того вечора я весь аж тіпався од сміху, втупившись у зчудованого семінариста. Нарешті я вимовив:

— Ви навіть не уявляєте собі, пане абате, яку нісенітницю ви сказали! Спитайте в тих, хто мене знає, добрий я чи ні. Спитайте мою рідню, моїх колег: здість — ото і є моя сутність.

Він ніяково відповів, що той, хто злий, по-справжньому злий, не говоритиме відверто про свою злобу.

— Вельми сумнівно, — додав я, — щоб у моєму житті ви могли знайти хоч один так званий добрий вчинок.

Тоді він, натякаючи на мою професію, навів Христові слова: «В темниці я був, і ви навідали мене...»

— Я так чиню собі на вигоду, пане абате. Фах зобов'язує. Колись я платив тюремникам, щоб вони вчасно шепнули моє ім'я на вухо підсудному... Отож-бо бачите!..

Вже не пригадую, що він відповів мені. Ми походжали з ним під липами. Як би ти здивувалася, коли б я тобі сказав, що мені було приємне товариство цього чоловіка в сутані! А проте це щира правда.

Траплялося, я вставав із сонцем і виходив подихати вранішньою прохолодою. Я дивився, як абат вирушає на службу божу: йде прудко і такий заклопотаний чимось, що, проходячи за два кроки, не помічає мене. Саме в ці дні я допікав тобі своїми кпинами і завзято доводив, що ти живеш усупереч своїм віруванням... А в душі мені муляло: щоразу, як я ловив тебе на слові і дорікав тобі за скнарність або нечуливість, я хоч і запевняв, що серед вас, побожних людей, не зосталося й сліду християнського духу, проте знав: під моїм дахом є людина, яка, невідомо для всіх, живе цим духом.

VIII

А все-таки був один випадок, коли я без усяких зусиль міг виставити тебе в страшному світлі. Дев'яносто шостого чи дев'яносто сьомого року — тобі воно краще у пам'яті — помер наш зять — барон Філіпо. Прокинувшись уранці, твоя сестра Марінета заговорила до нього, але він не озвався. Вона повідчиняла віконниці, побачила, що очі йому закотилися, нижня щелепа відвисла, — і не зразу второпала, що він неживий і що вона кілька годин спала біля мерця.

Навряд чи хтось із вас відчув усю підлість заповіту цього нікчеми; він залишив дружині величезний маєток, але з умовою, що вона більше не вийде заміж. Інакше майже вся спадщина перейде до його небожів.

— Треба про неї подбати, — казала твоя матінка. — На щастя, родина у нас дружна. Не треба залишати нашу голубоньку саму.

Марінеті було на ту пору тридцять років, але ж ти пригадуєш, вона виглядала юним дівчам. Її віддали за старого, вона не пручалася й терпіла цей шлюб. Ви не мали сумніву, що вона покійно переноситиме і своє вдівство. Ми недооцінили той поштовх, що розв'язав їй світ,

цей несподіваний вихід із темного підземелля на яскраве сонце.

Ні, Ізо, не бійся, даний випадок я наводжу не для того, щоб довести свою моральну перевагу над тобою. Твоє бажання, щоб ці мільйони залишилися в родині і щоб твої діти брали їх пригорщами, було цілком природне. На вашу думку, Марінета мусила будь-що зберегти це багатство, зароблене ціною десятирічного рабства у старого мужа. Вами керували родичівські почуття. Не одружуватися вдруге — це здалося вам цілком природним. Та хіба ж ти згадувала, що колись сама була молодою дружиною? Ні, над подружнім коханням ти поставила хрест; ти була тільки матір'ю, ніякого кохання більше не існувало ні для тебе, ні для інших. У вас у сім'ї ніхто не вирізнявся буйною уявою: ви б не могли поставити себе на місце когось іншого — чи то скотини, чи то людини.

Вирішено, що перше літо свого вдовування Марінета проведе в Калезі. Вона залюбки погодилася; не можна сказати, щоб ти була дружна з сестрою, але вона любила наших дітей, а надто маленьку Марі. Особисто я її майже не знав, але мене вразила її чарівність; вона була на рік старша за тебе, але здавалася куди молодшою. Ти обважніла, носячи дітей під серцем, а вона ніби вийшла незайманицею з ложа того старого. Личко у неї було дитинне. Вона носила модну тоді зачіску, її золотаве волосся розпушувалося на потилиці (сьогодні вже забуто цю красу: розпушене волосся на потилиці). Очі були якісь занадто круглі, ніби завжди здивовані. Я для забавки обхоплював її осиний стан, але як на теперішні уявлення вона мала надто високі груди і надто круті стегна: жінки в ту пору були схожі на тепличні квіти.

Мене здивувала веселість Марінети. Вона залюбки бавила дітей, гуляла з ними в піжмурки, залазила навіть на горище, вечорами влаштовувала живі картини.

— Вона трохи пустотлива, — казала ти, — і не зовсім розуміє, як треба поводитися в її становищі.

Їй і так уже пішли назустріч, погодилися, щоб у будні вона носила білі сукні. Але ти вважала, що їй негоже ходити в неділю на обідню без жалобної вуалі й накидки, обшитої крпом. Дарма що стояла спека.

Єдина розвага, доступна їй за чоловіка, була верхова їзда. Барон Філіпо аж до смерті залишався відомим знавцем кінних перегонів і майже ніколи не пропускав ран-

кової прогулянки верхи. Марінета виписала до Калеза свою кобилу, а що не мала ніякого товариства, то їздила верхи сама; але це здавалося ще більшою ганьбою: жінка, що повдовіла лише три місяці тому, не повинна займатися спортом, а вже кататися верхи без проводжато-го — то переходило всі межі.

— Я їй скажу, що в нас у родині про неї думають,— правила ти.

І таки казала їй, але вона робила своє. Нарешті, за-для святого спокою, вона попрохала мене супроводити її на прогулянках, пообіцявши дістати для мене спокійного коня. (Звичайно, всі видатки вона взяла на себе).

Вирушали ми на світанні, рятуючись від мух і знаючи, що до перших соснових просік, десь кілометрів зо два, треба їхати ступою. Коней підводили до ганку. Марінета показувала язика зачиненим віконницям твоєї кімнати і, пришпилюючи до своєї амазонки зарошену троянду, казала: «Зовсім не для вдови». Дзвонили до першої меси: дрібно бамкали дзвони. Абат Ардуен, боязко вклонив-шись нам, зникав у тумані, що клубочився над виноград-никами.

До самого лісу ми їхали неквапом і розмовляли. Я за-уважив, що чогось вартий в очах своячки. Не так через моє становище в суді, як через крамольні думки, вислов-лювані в родинному колі. А твої переконання надто вже нагадували погляди її чоловіка. Для жінки релігія і всі-лякі ідеї втілюються в образі якогось чоловіка — коха-ного чи ненависного.

Щоб сподобатися цій маленькій бунтівниці, треба було не ловити гав. Гай-гай! Поки вона повставала на вас, я легко підлажджувався під неї, але не міг поділяти її зне-вагу до мільйонів, які вона втратила б, одружившись удруге. Мені було вигідно казати те саме, що й вона, і ро-зігрувати з себе благородну душу: але я не міг тут прики-датися й вдавати, ніби схвалюю її, коли вона заявляла, що втрата цієї спадщини для неї нічого не значить. Ска-зати тобі по щирості, я ніяк не міг прогнати від себе думку, що в разі її смерті ми станемо спадкоємцями. (Думав я не про дітей, а про самого себе).

Даремно я заздалегідь готувався до цих розмов, ніби товк урок,— це було дужче за мене:

— Сім мільйонів! Марінето, таж таких грошей не ки-дають на вітер! Та на світі не знайдеться людини, за-ради якої варто б пожертвувати таким багатством!

Вона казала, що ставить щастя над усе золото світу, а я її переконував, що не можна бути щасливим, зрікшись таких статків.

— Он як! — гукала вона.— Чого ж тоді ви їх ненавидите, виходить, ви такий самий, одного поля ягода.

Вона пускалася чвалом, я трюхикав слідком. Отож вона мене осудила, мені край. Ох, ця манія, це нестримне срібололюбство! Чого тільки вони позбавили мене! Я міг би знайти в Марінеті любу сестру, друга... А ви ще хочете, щоб я пожертвував тим, задля чого я всім жертвував? Ні, ні, мої гроші обходяться мені задорого, і до останнього мого подиху ви не дістанете жодного су.

А ви все ж не відступасте. В неділю завітала до мене Юберова дружина: цікаво, чи з власної охоти вона приїхала, чи то ви її підіслали? Що то вже за нікчема ця Олімпія! (Нащо, спитати, Філі охрестив її Олімпією? А воно так і прилипло, ми навіть забули її справжнє ім'я...) Мені здається, вона не заїкнулася про свій намір відвідати мене. Ви одцуралися її, не маєте за свою. Ця жінка байдужа до всього, що виходить за її тісний світ, до всього, що безпосередньо її не стосується, вона не відає, що про мене «люди кажуть», для неї їхня думка не закон, вона навіть не знає, що ми з вами ворогуємо. І не скажеш, що в неї так виходить із якоїсь доброзичливості чи симпатії до мене,— вона ніколи не думає про інших і нездатна когось ненавидіти.

— А він завжди такий привітний зі мною,— заперечує Олімпія, коли мене згадують при ній.

Вона не відчуває мого іронічного ставлення до неї. А оскільки іноді я з духу протиріччя захищаю її від ваших нападок, то вона уявляє, ніби має вплив на мене.

З її безладної балаканини я зрозумів, що Юбер вчасно загальмував, але, рятуючи становище, пустив в обіг усе своє особисте добро і посаг дружини.

— Він каже, що неодмінно поверне свої гроші, але йому потрібний аванс... Як це називається?.. Аванс у рахунок спадщини?

Я кивав головою, погоджувався, вдаючи, що й гадки не маю, чого вона хоче. Яке невиннятко я можу корчити з себе в такі от хвилини!

Якби то бідолашна Олімпія знала, чим я жертвував задля грошей, коли ще не дожив до сивого волосу! Одного такого ранку — мені йшов тоді тридцять п'ятий

рік — ми із своячкою поверталися верхи по дорозі, уже розпеченій сонцем, а довкола стелилися оприскані купоросом виноградники. Я палко переконував молоду на-смішницю, що не можна марнувати свої мільйони. А коли я замовкав, одірвавшись од цього насланя, вона сміялася і брала мене на глум із презирливою поблажливістю. Я поривався боронитися і ще більше попадав на слизьке.

— Я ж відстоюю ваші інтереси, Марінето. Невже ви гадаєте, що в такої людини, як я, тільки й клопоту, що майбутнє своїх дітей? Іза, та справді не хоче, щоб ваше багатство вислизнуло у них із-під носа. Але я...

Вона засміялася і процідила крізь зуби:

— А ви таки якесь страхіття!

Я присягався, що турбуюся тільки за її щастя. Вона зневажливо хитала головою. Власне, хоч вона й не признавалася в тому, їй хотілося не так того заміжжя, як материнства.

Поснідавши, незважаючи на спеку, я виходив із дому, де в темних і прохолодних кімнатах дрімали мої домашні, вивернувшись на шкіряних канапах чи плетених стільцях, і коли я, прочинивши прикриті жалюзі балконні двері, вислизав у вогненне пекло і блакить, мені не треба було й обертатися,— я знав, що ця моя ненависниця зараз вийде за мною; я чув, як шурхотіла жорства. Вона ледве брела, викручуючи свої високі підбори на вибоїнах. І от ми стоїмо на терасі, спираючись ліктями на парпет. Вона вигадала забавку: пробувала, скільки протримає на розпеченому камені голу руку.

Внизу мліла під сонцем долина, тиша там стояла така, як місячної ночі, коли все спить, осяяне блідим сріблом. Ланди сходилися на обрії величезною чорною аркою, підпираючи металеве небо. До четвертої години не бачиш жодної душі. Рій мошви вібрував на одному місці, нерухомий, як той єдиний у долині димок, що його не колихало ані найлегшим повівом.

Я знав — жівка, що стояла поруч, не могла б мене покохати: все в мені було їй огидне. Але тільки ми з нею дихали серед цієї задубілої мертвоти, у цьому богом забутому закутні. Ця молода страдницька істота, так щільно опікувана ріднею, шукала мого погляду так само не-свідомо, як повертається до сонця квітка геліотропа. А проте я знав: на мій найменший невизрашний натяк я почув би тільки глузи. Я був певен, що вона гидливо відштовхне мою руку, несміливо простягнуту до неї.

Отож-бо ми стояли пліч-о-пліч край цієї уловини, де, як у величезній квасильні, наливався п'яно виноград серед дрімотного блакитнявого листу.

А ти, Ізо, чи ти думала про наші ранкові прогулянки і про наші бесіди, які ми вели в ту пору, коли довкола все спало мертвим сном? Я знаю твої думки, я чув, як ти їх висловлювала. Якось я підслухав крізь причинені віконниці твою розмову з матір'ю у вітальні (вона гостювала тоді в Калезі і приїхала, безперечно, для того, щоб посилити нагляд за Марінетою).

— Він справляє на неї поганий вплив, якщо взяти до уваги її погляди... але в усьому іншому це не так уже й страшно. Він розважає її, та й годі.

— Так, хай розважає, це головне,— відповіла мати.

Ви раділи, що я розважаю Марінету.

— Але коли ми восени повернемося до міста,— усе приказували ви,— треба буде знайти їй щось інше.

Хоч як би ти мене зневажала, Ізо, я сам ще більше тебе зневажав за такі слова. Ти й справді гадала, що тут не може бути для тебе найменшої небезпеки. Жінки швидко забувають те, що в них самих уже перегоріло.

Правда, коли ми стояли з нею на терасі, нічого й не могло статися. Хоча довкола була пустка, ми все-таки відчували себе немов на видноті, десь на сцені. Якби знайшовся серед орендарів такий молодець, який не спав би в полудень, він побачив би чоловіка й жінку, що стоять поряд, нерухомо, як тополі, задивившись на розпечену рівнину, стоять так близько, що, поворухнувшись, мимоволі торкають одне одного.

Але й нічні прогулянки були такі самі невинні. Пригадую один серпневий вечір. Обід минує бурхливо через Дрейфуса. Марінета, так само як і я, належала до табору дрейфусарів, що вимагали перегляду справи. Вона тепер уміла краще за мене припірати до стінки абата Ардуена, змушуючи його стати на той чи другий бік. Ти саме вихваляла статтю Дрюмона¹, а Марінета раптом спитала дзвінким голосом, мовби дівчинка на уроці закону божого:

---

¹ Дрюмон Едуард (1844—1917) — французький реакційний журналіст і політичний діяч, видавець газети «Лібр пароль», яка вела кампанію проти Дрейфуса. Саме тут було вміщено анонімне повідомлення про зраду офіцера-єврея.

— Пане абате, скажіть, а чи можна ненавидіти євреїв?

Того вечора, на нашу превелику радість, він не відбувся туманними відмовками. Він заговорив про важливу роль народу, обраного свідком діянь господа, про напроочене навернення цього народу до істинної віри, що звістуватиме кінець світу. На це Юбер заявив: треба ненавидіти катів спасителя нашого. Абат відповів йому, що кожен із нас має право ненавидіти тільки одного ката, винного в муках Христа: «Ненавидіти лише самого себе, і нікого більше...»

Збентежена, ти відказала, що з такими теоріями нічого іншого не залишається, як віддати Францію під кормигу чужинцям. На щастя для абата, ти згадала про Жанну д'Арк, і на ній ви помирилися. На ганку хтось із дітей гукнув:

— О, місяць світить, як гарно!

Я вийшов на терасу. Знав, що Марінета рушить слідом за мною. І справді, почув, як вона гукнула задиханим голосом:

— Почекайте мене...

Вона накинула на плечі боа.

На сході вставав повний місяць. Молода жінка дивилася, як довгі навскісні тіні грабів стелилися по траві. Селянські хати білили підсліпувато в місячному сяйві. Десь валували собаки. Вона спитала, чому такі нерухомі дерева, чи не приспав їх місяць. А ще сказала, що такі ночі ніби створені на муки самотникам.

— Порожня декорація! — додала вона.

Скільки закоханих сидять зараз щоча до щочи або торкаючись одне одного плечем. Який-бо звідник місяць! Я бачив, як на її віях бриніли сльози. Світ ніби вимер, живий був тільки її подих. Вона, як завжди, ніби трохи задихалася. Що залишилося від тебе зараз, Марінето, померлої 1900 року? Що залишається від тіла, похованого тридцять років тому? Пригадую аромат твоїх кіс тієї ночі. Щоб вірити в воскресіння мертвих, воскресіння плоті, треба перемогти плотські бажання. А тих, хто зловживав ними, чекає кара: вони вже нездатні не лише повірити в воскресіння плоті, але й уявити його собі.

Я взяв її за руку, ніби хотів потішити маленьку скривдану дівчинку, і вона, як дитина, припала головою до мого плеча. Я прийняв її, як приймає земля упалий з дерева персик. Більшість людей — як ті дерева: вони

випадково виростають одне коло одного і сплітаються гіллям лише тому, що розрослися.

Але тієї хвилини я вчинив підло, я подумав про тебе, Ізо, й замислив тобі помститися: скористатися прихильністю Марінети, щоб змусити тебе страждати. Ця думка опанувала мене на коротку мить, але все ж вона майнула мені, я зважився на злочин. Ми побрели туди, де не було місячного сяйва, — до гранатового й жасминового гаю. Але волею долі я раптом почув ходу на стежці у винограднику — цією стежкою абат Ардуен ходив щодня на службу божу. То був, безперечно, він... І мені згадалося, як він сказав: «Ви дуже добрий...» Якби він міг зазирнути в мою душу тієї хвилини! Мені стало соромно: може, цей сором і врятував мене?

Я знову вивів Марінету на світло, посадив її на лаві. Я втер їй сльози хусточкою, казав їй лагідні слова. Так само я утішав Марі, коли вона, бувало, біжачи липовою алеєю, падала. Я підводив її і жалів. Я удав, ніби нічого не помітив, не вгадав якогось розчулення в її пориві та в її сльозах.

IX

Назавтра вона не поїхала кататися верхи. Я вирушив до Бордо. Незважаючи на капікули в судовій палаті, я двічі на тиждень їздив до міста і проводив там цілий день, щоб не уривати своїх юридичних консультацій.

Коли я сідав у поїзд, вертаючись до Калеза, на вокзалі стояв південний експрес, і, на мій подив, за вікном вагона з табличкою «Біарріц» я побачив Марінету: без жалобної вуалі, в сірому англійському костюмі. Я згадав, що її подруга, яка поїхала до Сен-Жан-де-Люза, все кликала її туди. Вона гортала ілюстрований журнал і не бачила, як я їй махав. Увечері я доповів тобі про цю зустріч, але ти не уважно вислухала мене, вважаючи мандрівку Марінети за коротку екскурсію. Ти сказала, що невдовзі після мого від'їзду Марінета одержала телеграму від подруги. Тебе нібито здивувало, що я про це нічого не знав. Може, ти запідозрила, що ми домовилися таємно зустрітися в Бордо? А втім, тобі було не до цього — маленька наша Марі лежала з гарячкою, вона вже кілька

днів мучилася проносом. І ти дуже турбувалася. Треба віддати тобі належне: коли хто з твоїх дітей слабував, ніщо в світі тебе не обходило.

Страшно зупинятися на тому, що сталося потім. Навіть через тридцять років я тільки величезним зусиллям волі можу себе змусити згадувати про це. Я знаю, ти в усьому винуватиш мене. Ти навіть посміла кинути мені в обличчя, що я не дозволив викликати лікаря з міста. Звичайно, коли б ми запросили професора Арнозана, він би виявив, що в дитини черевний тиф, а зовсім не грип, як ми гадали. Але ти добре пригадай. Ти мене спитала:

— Що, як викликати Арнозана?

Я відповів:

— Доктор Обру запевняє, що в його селі душ із двадцять слабують на той самий грип...

Ти більше не наполягала. Нащо ж тобі казати, ніби ти і наступного дня благала мене телеграфувати Арнозанові? Не може цього бути, інакше я пам'ятав би. Правда, я стільки думав і передумав про все, стільки перебирав спогадів цілі дні і ночі, що сам заплутався. Нехай я скнара... Але не до такої міри, щоб скнарити, коли йшлося про здоров'я Марі. Таж це просто неймовірно, тим більше, що професор Арнозан ладен усіх лікувати з любові до бога й людей; якщо навіть я його й не покликав, то лише тому, що всі ми були певні: в Марі звичайнісінький грип, «ускладнений розладом кишечника». Цей Обру приписав Марі по-більше їсти, щоб вона не дуже ослабла. Це він її вбив, а не я! Ні, ми тоді з тобою зійшлися на одній думці, ти не вимагала привезти Арнозана, ти брешеш! Я не винен у смерті Марі. Це жахливо, що ти звинувачуєш мене в її смерті! І ти таки цьому віриш, завжди цьому вірила!

Немилосердне літо! Моторошне літо! Невгавні трав'яні коники... Ми ніяк не могли дістати льоду. В ті нескінченно довгі пообіддя я все витирив рушником її спітніле личко і відганяв від неї мух. Арнозана привезли надто пізно. Лікування було змінено, коли вже ніщо не могло її врятувати. Вона все шепотіла, марила, напевне: «Задля тата! Задля тата!»

А ти пригадуєш її нелюдський крик:

— Боже мій, та я ж маленька!..

А потім додавала:

— Ні, я ще можу терпіти...

Абат Ардуен напував її лурдською водою. Ми нахилили голови над її скудлим тільцем, руки наші торкалися. А коли все було скінчено, ти закидала мені нечуйність.

А хочеш знати, що коїлося в моїй душі? Дивна річ, ти, щира християнка, ніяк не могла відірватися від неживого тіла. Тебе благали попоїсти, казали, що інакше ти не витримаєш. З кімнати небіжчиці довелося тебе вивести силоміць. Ти сиділа біля узголів'я дочки, торкала то її чоло, то холодні щічки, ніби перевіряла, чи нема жару. А то припадала губами до її ще живого волосся. Іноді ти вклякала, ніби в молитві: та ні, то ти тулилася чолом до її крижаних, застряглих рученят.

Абат Ардуен підводив тебе і казав:

— Вона жива, вона вас бачить, вона вас чекає.

Він мав на увазі дітей, до яких треба бути подібними, щоб увійти до царства божого. Ти хитала головою, слова не доходили до тебе, твоя віра нічим не могла допомогти тобі. Ти думала лише про цю плоть від твоєї плоті, про мертве тіло, яке мають закопати і яке вже почало розкладатися. А я, невірний, дивлячись на померлу свою дочку, зрозумів, що означає «прах». Я мав відчуття непоправної втрати, вічної розлуки. Її вже немає. А це вже не вона. «Ви шукаєте Марі? Її вже тут немає...»

Згодом ти винуватила мене, мовляв, я її швидко забув. А чи ти знаєш, що обірвалося в мені, коли я востаннє поцілував її в домовині. Бо це була вже не вона. Ти зневажала мене за те, що я не ходив із тобою на кладовище мало не щодня.

— Він туди й не потикається,— казала ти.— Але ж, здається, він тільки Марі й любив трошки... Все-таки людина без серця.

Марінета приїхала на похорон, але за три дні знову поїхала. Горе засліпило тебе, ти не бачила небезпеки, що заходила з цього боку, і від'їзд сестри нібито дав тобі полегкість. А за два місяці ми довідалися про її заручини з якимось літератором, журналістом, з ним вона зустрілася в Біарріці. Було вже пізно відвести удар.

Ти не могла вибачити їй цього шлюбу, ти вся кипіла, ніби нарешті прорвалася вся твоя стримувана ненависть до Марінети, ти знати не бажала того «гульвісу», дарма що він був звичайнісінькою людиною, яких чимало на цьому світі; але ж він вчинив злочин: позбавив наших ді-

тей багатства, що ним, до речі, і сам не скористався, бо найбільшу частку дістали небожі Філіпо.

Але ж ти ніколи не керувалася розумом,— ти лаяла їх на всі заставки. Далєбі, ніколи не траплялася мені людина несправедливіша за тебе. На сповіді ти, мабуть, каєшся в дрібних грішках, не відаючи, що все твоє життя — то порушення всіх біблійних заповідей. Тобі нічого не варто наплести цілу купу фальшивих доказів, щоб знищити ненависного тобі ворога. Ти ніколи не бачила сестриноного чоловіка, нічогісінько про нього не знала, але переконано заявила:

— У Біарріці вона стала жертвою якогось пройдисвіта, якогось готельного щура...

Коли сердешна померла від пологів (ох, не хочеться мені судити тебе жорстоко, як ти судила мене після смерті Марі), мало сказати, що ти не тужила — ти ніби раділа: «А хіба я не казала? Так і мало все скінчилось, вона сама йшла назустріч своїй погібелі». Тобі, звісно, не було в чому дорікнути. Ти виконала свій обов'язок. Нещасливиця добре знала, що рідня зустрине її з розкритими обіймами, що її чекають, досить їй тільки подати знак. І ти принаймні можеш сказати, поклавши руку на серце: ти не була її спільницею. Тобі, виявляється, дорого коштувало зберегти твердість: «Але ж бувають випадки, коли треба наступати самій собі на горло».

Ні, я не ганитиму тебе. Я навіть визнаю — ти була добра до Марінетиноного сина, маленького Люка: прихистила його, коли не стало твоєї матері, яка до смерті піклувалася про нього. Ти брала його до себе на літні канікули і раз на рік їздила навідати його,— він учився в інтернаті на околиці Байони: «Я виконую свій обов'язок, раз батько не дбає про сина».

Я ніколи тобі не розповідав, як я познайомився у вересні 1914 року в Бордо з Люковим батьком. Я все тоді намагався дістати собі сейф у банку, але тоді всі сейфи розібрали втікачі-парижани¹. Нарешті директор Ліонського кредиту повідомив мене, що один їхній клієнт повертається до Парижа і, може, погодиться поступитися мені сейфом. Коли він назвав його ім'я, я зрозумів, що

---

¹ У вересні 1914 року багато парижан покинули місто, побоюючись вступу в Париж німецьких військ.

Йдеться про Люкового батька. Не думай, він зовсім не ірод, як ти собі його уявляєш. Звичайний собі чоловік. Йому тридцять вісім років, він зморений життям, очі так і бігають, і все боїться, як би його не взяли до війська. Який же він несхожий на того молодика, котрого я бачив чотирнадцять років тому на похороні Марінети і потім мав із ним ділову розмову! Він говорив зі мною відверто. На той час він жив з однією жінкою і хотів би вберегти Люка від спілкування з нею. І, бажаючи синові добра, він влаштував його у бабусі, мадам Фондодеж... Бідна моя Ізо, якби ти і наші діти знали, що я пропонував того дня цьому чоловікові! Тепер я можу розповісти тобі. Я хотів, щоб сейф він залишив за собою, а мені дав доручення. Тоді всі мої статки — готівкою й паперами — зберігалися б у сейфі разом із документами про те, що все це Люкова власність. Поки я живий, його батько не мав би доступу до сейфа. Але після моєї смерті він став би повним його володарем, а ви б про це уявлення не мали...

Певна річ, я віддав би до рук цього чоловіка свою долю і своє багатство. Ось як тоді я вас ненавидів! І що ж? Він не пристав на таку угоду. Не зважився. Заговорив про свою чесність.

Як же я міг дійти до такого шаленства? На той час діти вже мали під тридцять, вони поодружувалися й остаточно стали на твій бік і при кожній нагоді виступали проти мене. Ви діяли тихою сапою, я зробився для вас ворогом. Але ж ти з ними обома, а надто з Женев'євою, не дуже мирила. Ти дорікала дочці, що вона завжди залишає тебе саму, ні в чому не питає твоєї ради, а все ж проти мене ви завжди виступали єдиним фронтом. А втім, усе йшло тишком-нишком, окрім урочистостей у родинному житті; так, скажімо, у нас точилися запеклі битви, коли приходила пора одружувати дітей. Я не хотів давати їм у руки гроші, а поклав щороку виплачувати ренту. Нашим сватам я не сказав, які мої статки. Я обстоював своє, я взяв гору, мене підтримувала ненависть, а крім того, любов — любов до маленького Люка. Свати, згнітивши серце, пристали на все, вони не мали сумніву, що калитка в мене туго напхана.

Але вас непокоїла моя мовчанка. Ви намагалися пронохати таємницю. Женев'єва іноді бралася піддобрюватися до мене. Ото вахлайка! Я вже здалеку чув, як вона йде, гупаючи своїми важкими сабо. І я часто казав їй: «Після моєї смерті ви мене благословлятимете!» Звичай-

но, я казав, аби казати: втішно подивитися, як її очі блищатимуть од жадоби. Вона ж передавала тобі ці чарівні слова. Вся сімейка мліла од захвату. А я тим часом шукав такого викруту, щоб залишити вам тільки те, що годі було приховати. Я думав лише про маленького Люка. Я навіть надумав був заставити землю...

А все ж одного разу я попався на ваш гачок — це сталося після смерті Марі, того ж таки року. Я занедужав. Деякі симптоми нагадували хворобу, яка забрала нашу дівчинку. Я не люблю лікуватися, не терплю лікарів і ліків. Але ти так напосідала, що я скорився, погодився лягти в постіль і викликати Арнозана.

Ти, звичайно, доглядала мене самовіддано і, мабуть, тривожилася за мене: іноді, коли ти питала, як я почуваюся, в твоєму голосі бриніло занепокоєння. Ти мацала мені лоб, як хворим дітям, захотіла, щоб тобі стелили в моїй кімнаті. Як уночі мене лихоманило, ти вставала й давала мені напитися. «Вона, здається, шанує мене,— казав я собі,— хто міг би подумати?.. Може, через те, що «добряче заробляю»? Та ні, гроші самі по собі її не тішать... А може, вона боїться, щоб після моєї смерті не похитнулося становище її дітей? Оце вже більше подібне до правди». Але я таки не вгадав.

Коли Арнозан оглянув мене, ти вийшла з ним на ганок і заговорила своїм розкотистим голосом, що так часто зраджує тебе:

— Благаю, докторе, кажіть усім, що Марі померла від черевного тифу. А то ж, знаєте, мої двоє бідолашних братів померли від сухот, а тепер містом пішла чутка, ніби й Марі померла від тієї самої хвороби. Люди такі лихі, усе перетирають тебе на зубах. Я дуже боюся, щоб усе це не відбилося на долі Юбера й Женев'єви. Якщо чоловік важко хворий, знову почнуть усі язиком ляпати. Він так мене налякав: кілька днів я місця собі не знаходила, все думала про своїх нещасних дітей. Ви ж знаєте, у нього замолоду одна легеня теж була уражена. От і пішли чутки,— у нас усі про всіх знають, люди люблять всілякі плітки! Навіть коли б він помер від якоїсь заразної хвороби, ніхто б цьому не повірив, як не вірять, що Марі померла від тифу. І все б окошилося на моїх бідних дітях. Я була така зла на нього: не хоче лягати лікуватися, хоч криком кричи! Ніби все це тільки його стосується! Та що йому інші, про інших він ніколи не думає, навіть за власних дітей не турбується... Ні, ні, докторе, такій людині,

як ви, важко повірити, що існують люди, подібні до мого чоловіка. Ви ж такий самий, як абат Ардуен, ви не вірите, що на світі є зло.

Я сміявся в своєму ліжку, і, вернувшись, ти запитала мене, чого я сміюся. Я відповів словами, що в нас із тобою в широкому вжитку:

- Та так, пусте.
- Чого ти смієшся?
- Та нічого.
- Про що ти думаєш?
- Ні про що.

Х

Знов беруся до свого зошита після важкого випадку, майже місяць він протримав мене у ваших лабетах. Тільки-но хвороба обеззброює мене, ви всі вже тут як уродилися, всі збираєтесь біля постелі й назираєте за мною.

Минулої неділі завітав Філі, щоб посидіти зі мною. Було душно, я щось буркав у відповідь на всі його розпити, думки в мене плуталися, я задрімав... Надовго? Хтозна. Збудив мене звук його голосу. Я побачив у сутінках, що він увесь нашоропився. Очі в цього молодого вовка блищали. На зап'ястку вище годинника він ще носив золотого ланцюжка. Сорочка була розхристана на вутлих, як у дитини, грудях. Я знову задрімав. Прокинувся від рипу черевиків, ледь розплющив очі й почав стежити за ним крізь примружені вії. Він обмацував мій піджак, де у внутрішній кишені лежав гаманець. Серце в мене калатало, але я зусиллям волі змусив себе лежати нерухомо. Чи не здогадався він? Чомусь вернувся на своє місце.

Я вдав, ніби щойно прокинувся, спитав, чи довго я спав.

— Де там! Кілька хвилин, діду.

Мене так морозом і обдало: страшно самотнім стариганам, коли їх вистежує якийсь молодий відчаюга. Чи я часом не сказився? Мені здається, цей молодець може мене вбити. Сказав же якось Юбер, що Філі здатен на все.

Бачиш, Ізо, який я був нещасливий. А коли ти прочитаєш ці рядки, пізно вже буде жаліти мене. А мені все-таки приємно думати, що ти хоч тоді відчуєш до мене жаль.

Не вірю я в твоє вічне пекло, зате знаю, що таке проклятий окаянный грішник тут, на землі; відступник, який завжди брів манівцями; нещасливець, який не вмів жити — не в життєвському розумінні цих слів, а в глибокому їхньому значенні. Ізо, я мучуся. Віє південний вітер, сухувій. Я знемагаю від спраги, і нема чого пити, крім теплої води з рукомийника. Сиджу на мільйонах, і хоч би тобі склянка холодної води.

Коли я ще терплю страшні для мене відвідини Філі, то, може, тому, що він нагадує мені іншого хлопця, нашого небожа Люка, якому нині уже б перейшло за тридцять. Я ніколи не заперечував твоїх чеснот, і ця дитина давала тобі нагоду розвивати їх у собі. Ти його не любила, в ньому не було нічого від Фондодежів, в цього Марінетиноного сипа, цього чорноокого хлопця з низько зарослим чолом і «мушками», як казав Юбер. Він учився погапо в тому Байонському інтернаті, куди його віддали, але це тебе, як ти сама казала, не обходило. Досить, що ти морочилася з ним, коли він приїздив на канікули.

Ні, його цікавили зовсім не книжки. В наших краях, де вистріляно всю здобич, він майже щодня вертався додому з ловецькими трофеями. Якщо раз на рік у наших полях заводився заєць, він кінець кінцем ставав здобиччю Люка; як зараз бачу: хлопець іде головною алеєю виноградника й радісно піднімає вгору закривавленого зайця, стиснувши в кулаці його довгі вуха. Я завжди чув, як він вирушає на світанку. Я розчиняв вікно, з ранкової мли долинав його дзвінкий голос:

— Піду огляну перемети.

Він завжди дивився мені просто в очі і спокійно витримував мій погляд: він не боявся мене. Він взагалі не знав страху.

Іноді я їхав на кілька днів і якщо несподівано вертався, то звичайно, заходячи в дім, чув запах сигар, на підлозі у вітальні я не бачив килима і знаходив сліди перерваного бенкету. (Скоро я, бувало, за поріг, як Женев'єва та Юбер запрошували своїх приятелів і справляли гульбу, незважаючи на мою сувору заборону; а ти їм потурала, підохочувала на цей непослух. «Треба ж підтримувати стосунки», — казала ти). І в таких випадках миротворцем посилала до мене Люка. Його дуже смішило, що я наганяю всім страху.

— Вони саме танцювали у вітальні, а я взяв та й гукнув: «Дядько йде! Дивіться, он він на стежці!..» Аби ти бачив, як вони тікали!.. Тітка Іза і Женев'єва схопили таці з бутербродами і гайнули назад, у буфетну. Ото переполох був!

Тільки для самого хлопця, для нього єдиного я не був пострахом. Іноді я йшов з ним до річки — подивитися, як він вудить. Цей непосида умів годинами нерухомо чапати на березі, мов та верба, і руки його ворушилися так само тихо й повільно, як її гілки. Женев'єва слушно казала, що в нього не артистична душа. Мовляв, він ніколи не вийде на терасу помилуватися місячним сяйвом. Він не міг захоплюватися природою, бо сам був часткою природи, злиною з нею, одною з сил її, живим джерелом серед чистих джерел.

Я думав про те, як рано відвернулася від нього доля: мати померла, батька було невільно згадувати в нашому домі, з малого віку в інтернаті, — занедбана дитина. Хіба цього всього не досить було б для мене, щоб моя душа дихала жовчю й ненавистю? А він так і світився радістю. Всі його любили. Яким дивним здавалося це мені! Адже мене всі ненавиділи! А його всі любили, навіть я. Він до всіх усміхався, і до мене теж, хоч усміхався до мене не більше, ніж до інших.

Все в цьому хлопцеві було природно, і що мене найбільше вражало у міру того як він підростав — це чистота, це невідання зла, байдужість до спокуси зла. Наші діти також були добрими, нехай так, Юбер був просто зразковим хлопцем, як ти казала. Віддаймо тобі належне, це плоди твого виховання. Якби Люк ще жив і став би дорослим, за нього б не довелося турбуватися. Чистота його не здавалася набутою чи свідомою: то була прозорість струмка з кам'янистим дном. Вона світилася в ньому, як роса в траві. Я розповідаю про цю його рису, бо вона мене глибоко вразила. Твої моралізування, натяки, бридливі гримаси, закоплені губи не могли б дати мені справжнього розуміння природи зла. Я збагнув її мимоволі, лише завдяки цьому хлопцеві; це стало мені ясно лише набагато пізніше. Ти от гадаєш, що весь рід людський носить на собі печать первісного гріха, але ні одне око не знайшло цієї виразки в Люка: він вийшов з рук гончара довершеним і без найменшої щербинки. Зате я перед ним відчуваю всю свою неповноцінність.

Чи можна сказати, що я шанував його як сина? Ні, я любив його за те, що він анітрохи не скидався на мене. Я добре знаю, що саме Юбер та Женев'єва перебрали від мене: жадібність, зажерливу любов до життєвих благ, зневажливу владність (Женев'єва третирує свого чоловіка без усякого жалю і така ж пихата, як я). А Люк зовсім інший, я був певен, що не побачу в ньому своєї подобі.

Більшу частину року я про нього навіть не думав. Батько брав його до себе на Новий рік та великдень, а літні канікули він проводив у нас. Покидав наш край він у жовтні разом з іншими перелітними пташками.

Чи був він побожним? Ти казала про нього:

— Навіть на такому маленькому ледащові, як Люк, видно вплив святих отців. У неділю він завжди причащається... Правда, молитви він одтарабанює нашвидку. Та зрештою кожен дає що може, більше нічого від нього вимагати.

Зі мною Люк ніколи не говорив про це, не робив ані найменших натяків. Усі його розмови були про щось конкретне. Іноді, коли він діставав з кишені ножа, поплавка, сопілку, щоб підманювати жайворонків, на траву падали чорні чотки, і він притьмом підбирав їх. У недільні ранки він здавався, може, трохи тихішим, ніж у будень: не такий життєрадісний, не такий свавільний, ніби сповнений чогось нового, дорогого.

Серед усього, що прихилило мене до Люка, було одне, що тебе, мабуть, здивує. Часом у неділю я впізнавав у цьому оленяті, яке вже перестало вибрикувати, брата нашої дівчинки, померлої дванадцять років тому, дарма що Марі зовсім не нагадувала його вдачею,— вона жахалася, як хто-небудь розчавить кузьку, і дуже любила, вистеливши мохом дупло в дереві, ставити туди фігурку божої матері, пригадуєш? Отож для мене у цьому ледащові, як ти його називала, оживала наша Марі чи, точніше, те саме джерело, що било з неї і разом із нею пішло під землю.

На початку війни Люк мав майже п'ятнадцять років. Юбера забрали до армії, в допоміжні частини. Всі попередні медичні огляди він терпів із філософським спокоєм, а ти місця собі не знаходила од тривоги. Довгі роки його вутлі груди будили в тобі болісний неспокій, а тепер ти сподівалася через них добитися звільнення від призову. Коли нудна канцелярщина і якісь особисті прикрощі викликали в Юбера охоту піти добровільно на фронт, і він

починав, поки що намарне, клопотатися про це, ти відверто висловлювала побоювання, які досі старанно ховала від усіх. Ти казала: «З такою спадковістю, як у нього...»

Моя бідна Ізо, не бійся, я не кину в тебе каменя. Я ж бо сам ніколи тебе не цікавив; ти ніколи не придивлялася до мене, а на той час і поготів. Ти не помічала, не вгадувала, як у роки війни кожної зими зростав у мені неспокій. Люкового батька мобілізовано і взято до якогось міністерства, і тепер хлопець проводив у нас не лише літо, а й різдво та великдень. Війна його захоплювала. Він усе боявся, що війна скінчиться перше, ніж йому мине вісімнадцять років. Раніше він ніяких книжок і в руки не брав, а тут поглинав спеціальну літературу, вивчав карти. Він займався гімнастикою. В шістнадцять років він уже був дорослим і загартованим парубком. Ось кого не зворушували балачки про поранених та вбитих! Із наймоторошніших розповідей про окопне життя, які я підсовував йому для читання, він виносив своє власне уявлення про війну як про грізний, але чудовий спорт, яким не завжди дістаєш змогу займатися. Треба було поспішати. Ох, як він боявся спізнитися! Він уже мав у кишені дозвіл свого бовдура-татуса. Наближалось його фатальне повноліття, в січні вісімнадцятого року, і я з трепетом стежив за кар'єрою старого Клемансо¹, так само як колись батьки в'язнів чекали падіння Робесп'єра, сподіваючись, що тиран упаде, перше ніж їхні сини стануть перед трибуналом.

Коли Люк був у таборі, в Сужі, і відбував там муштру, ти посилала йому теплі речі і всілякі ласощі, але казала іноді таке, що я ладен був убити тебе, моя бідна Ізо. Ось що ти казала:

— Бідний хлопець, було б дуже сумно, якби його вбили... але він принаймні не залишить по собі сиріт...

Звісно, нічого ганебного в цих словах не було.

І ось настав день, коли стало ясно: нема чого сподіватися, що війна скінчиться раніше, ніж Люка поженуть на передову. Коли фронт прорвали під Шмен-де-Дам, він

---

¹ Клемансо Жорж (1841—1929) — буржуазний політик радикального гарту, прийшов до влади як глава уряду «порятунку» і військовий міністр в листопаді 1917 року. З самого початку війни він займав різко шовіністичну позицію і вимагав боротьби «до повного знищення Німеччини». 1920 року зазнав поразки на президентських виборах і зійшов з політичної арени.

приїхав до нас попрощатися на два тижні раніше, ніж ми сподівалися. Яка то була мука! Наберуся духу, щоб повернутися до одного моторошного спогаду,— він ще й тепер іноді будить мене вночі, і я прокидаюся з голосним войком. Того дня я пішов до свого кабінету, дістав черес, зроблений у лимаря за зразком, який я йому дав. Я заліз на табуретку і спробував присунути до себе гіпсову голову Демосфена, що стояла на книжковій шафі. Я не міг її зрушити. Скарбничка була напхана луїдорами, що їх я кидав туди від дня мобілізації. Я застромив руку в золото, яким дорожив над усе на світі, і набив ним черес. Коли я зіскочив з табуретки, цей обважнілий, вгодований металом удав обвився круг моєї шиї і придавив мені потилицю.

Я несміливо простяг черес Люкові. Він спершу не зрозумів, що я йому даю.

— Навіщо мені ця штука, дядю?

— Ще знадобиться, як будете на постоях або як у полон потрапиш... Та й мало що може статися... З ним ніколи не пропадеш.

— Го-го! — засміявся Люк.— У мене й так багато манаття. Невже ти думаєш, що я тягатиму на собі ще й цей монетник? Та при першій же атаці доведеться його викинути...

— Але ж, хлопче, на початку війни всі брали з собою золото, хто його тільки мав,

— Вони тоді ще не знали, що їх чекає, дядю.

Він стояв посеред кімнати; черес, напханий золотом, кинув на канапу. Цей рослявий хлопець здавався хирлявим у великій, не на зріст уніформі! З широкого коміра стирчала тендітна дитинна шийка. Стрижене волосся мовби забрало з собою всю його своєрідність. Його вже приготовлено до смерті, «обряджено», він став подібний до інших, невідмінний од інших, уже безіменний, уже пропавший... Він неуважно глянув на черес, потім звів очі на мене, і в погляді його були глум та презирство. А все ж він мене обійняв. Ми спустилися з ним до вхідних дверей. На порозі він оглянувся і гукнув:

— Передай ці гроші до Французького банку!

А мені вже й світ потьмарився. Я чув, як ти сказала йому сміючись:

— Е, ні, на це вже не сподівайся! Такого подвигу від нього не жди!

Двері зачинилися, я стояв нерухомо у передпокої, а ти мені сказала:

— Признайся: ти знав, що він не візьме твого золота. Просто зробив широкий жест.

Я згадав, що черес залишився на канапі. А що, як його поцупить слуга чи ще хтось... Я побіг нагору, схопив черес і завдав його собі на плечі. Мерщій висипати монети в Демосфенову голову!

Через кілька днів померла мати, а я майже не помітив цього. Вона вже два-три роки нічого не тямилася, жила не з нами. Тепер ось щодня думаю про матір, але згадується вона мені такою, якою була замолоду; образ тієї старої, якою вона стала, стерся. Кладовищ я не люблю, але на її могилу іноді ходжу. Правда, квітів не приношу відтоді, як помітив, що їх крадуть. Вбогі цуплять троянди багатіїв, наживаються коштом небіжчиків. Треба поставити оградку, але тепер усе таке дороге. Люк — той не має могили. Він пропав, пропав безвісти. Я зберігаю в гаманці ту єдину картку, що її він устиг написати: «Все гаразд, посилку отримав, цілую». «Цілую». Таки сказав мені добре слово, бідне моє хлоп'я.

XI

Цієї ночі я прокинувся від ядухи. Довелось встати. Додибав до свого крісла і там під завивання лютого вітру перечитав останні сторінки, — аж дивно, які темні закутки душі вони освітлюють. Перше ніж знов узятися до писання, я посидів біля вікна. Вітер стих — ані війне. Калез мирно спав під рясними зорями. І раптом близько третьої години ночі знову знялася буря, в небі загуркотіло, впали важкі крижані краплі. Вони так ляпотіли по черепиці, що я злякався, — чи не падає град? Серце моє завмирало.

З виноградника тільки-но зійшов цвіт; майбутній урожай в'яжеться в лозах, але зав'язь — мов ті ягнята, яких мисливець прив'язує до дерева і залишає в пільмі, принаджуючи хижаків: дві громові хмари клубочаться над моїми приреченими виноградниками.

А що мені тепер до того вибрання? Більше мені нема чого брати у цьому світі. Я можу тільки одне: пізнати трошки самого себе. Слухай, Ізо, після моєї смерті ти знайдеш серед паперів мою останню волю. Я склав свій заповіт за кілька місяців по смерті Марі, коли був хворий,

і через дітей ти турбувалася за мою долю. Там ти прочитаєш моє кредо: «Якщо я перед смертю дам себе напутити священникові, то зараз, при доброму розумі і притомним будши, я заздальгідь проти цього протестую, бо тільки, скориставшись із занепаду розумових здатностей і фізичної снаги, зможуть домогтися від мене того, щб мій розум відкидає».

Отож мушу визнати: уже два місяці, як, перемагаючи огиду, придивляючись до себе, я відчуваю, як усе мені стає ясно: саме тепер вабить мене релігія. І не заперечуватиму: я помічаю в собі поривання, які могли б привести мене до бога. Я зумів би побороти цю сплкусу, якби мені вдалося змінитися так, що я почав би подобатися самому собі. Так, цьому було б покладено край, я просто сприймав би те за слабість. Але як подумаю, скільки в мені зятятості, яка зашкарубла моя душа, який дивовижний я маю хист викликати до себе недовіру і створювати довкола пустку,— страшно стає, і залишається єдина надія... Знаєш, що мені здається, Ізо? Не для вас, праведників, бог сходить на землю, а для нас, грішників. Ти мене не знала і не відала, що діється в моєму серці. Може, прочитавши ці сторінки, ти не так мене зневажатимеш. Ти побачиш: усе-таки в глибині душі я мав добрі почуття, що їх будила Марі своєю дитячою ласкою та ще малий Люк, коли, вернувшись у неділю з меси, він сідав на лаву перед будинком і дивився на моріжок.

О! Тільки ти не думай, що я про себе дуже високої думки. Я знаю своє серце, цей гадючник; його душать змії, насичують його отрутою; воно ледве б'ється під цим клубком. І несила розплутати це гаддя — його треба розітнути гострим ножем, ударом меча: «Не мир, а меч я приніс вам»¹.

Завтра, може, я зречуся того, що звірив тобі тут, так само як зрікся цієї ночі того, що написав тридцять років тому як останню свою волю. Бо я ж ненавидів лютою ненавистю все, що ти сповідала, і досі ненавиджу тих, хто лише називається формально християнином. Хіба не правда, що багато хто з них применшує нашу падію на вічне життя, спотворює образ нашого спасителя? «Яким таким правом ти їх судиш? — скажеш ти мені.— В тобі самому стільки паскудства!» Ізо, а чи нема в моєму паскудстві

---

¹ Цитата з біблії (слова Ісуса Христа).

чогось ближчого до символу, якому ти поклоняєшся, ніж у них, у цих чеснотливих? Написане тут здається тобі, звичайно, недоречним блюзнірством. Як мені довести свою правоту? Чому ти не говориш зі мною? Чому ти ніколи не говорила зі мною? Може, знайшлося б у тебе таке слово, що дійшло б до мого серця? Цієї ночі я все думаю: а може, ще не пізно почати нам із тобою життя наново? Може, не чекати смертної моєї години, а зараз віддати тобі ці сторінки? Може, попросити тебе, іменем твого бога закликаючи, прочитати все до кінця? І діждатися тієї хвилини, коли ти скінчиш читати? А що, коли б я раптом побачив: ти входиш до моєї кімнати, вмиваючись слізьми? І, може, ти розкрила б мені свої обійми? А що, якби я виблагав у тебе прощення і ми обоє попадали навколішки одне перед одним?

Буря, здається, вщухла. В небі блимають досвітні зорі. Раптом мені здалося, ніби дощ знову припустив; але ні, то падають краплі з листя. Чи не лягти й мені в ліжко? Може, не мучитиме ядуха. Вже не можу писати, дедалі частіше кидаю перо і відхиляюся на тверде бильце...

Якесь зміїне сичання, потім оглушливий гуркіт; небо розпанахала блискавка. Запала лиховісна тиша, а за нею на пагорках почали вибухати бомби — їх кидають виноградарі, щоб розійшлися хмари з градом або ж пролилися дощем. Ракети злітають з того боку, де тремтять, чекаючи страшного лиха, Барсак і Сотерн. Церква в Сен-Венсені видзвонює в усі дзвони, щоб відвернути град, — наче хтось співає на все горло, коли йому страшно. І раптом по черепиці щось затарабанило, мовби хто сипонув пригорщу камінців... Градини! Як і колись, я припав до вікна. Загрюкали віконниці в кімнатах. Ти гукнула чоловікові, що біг по подвір'ю:

— Великий град?

Той відповів:

— Та величенький. На щастя, падає впереміш із дощем.

Коридором пролопотіли босі ноги — якесь дитя злякалося. Я звично прикинув: «Сто тисяч франків збитків», — але не зрушив з місця. А колись ніщо б мене не втримало, я б вибіг з дому. Знайшли ж мене якось уночі серед винограду: я стояв під градом у пантофлях, з погаслою свічкою в руці. Мене поривав туди глибокий інстинкт селянина, хотілося кинутись на землю, ніби я міг затулити своїм тілом виноградник, битий градом. Але цьо-

го вечора мені стало чуже все те, що в найглибшому значенні цього слова було моїм добром. Нарешті порвалися сіті. Не знаю як, не знаю, що визволило мене від них, Ізо, але пута мої поспалили, я кудись бреду, Яка сила тягне мене? Слепа сила? Любов? Може, й любов.

ЧАСТИНА ДРУГА

XII

Париж, вулиця Бреа

Як це я надумався покласти у валізу цей зошит? Що мені тепер робити зі своєю нескінченою сповіддю? З близькими я порвав. Та, для якої я розкриваю тут усю свою душу, аж до самого дна, не повинна існувати більше для мене. Нащо ж мені ця морока? Та ось у чому річ: я не-свідомо знаходив у цьому полегкість, розраду. А яке світло кидають на мене останні рядки, написані тієї горобиної ночі, коли падав град! Чи не охопив мене тоді шал? Ні, ні, не говоримо тут про шал. Не треба навіть згадувати цього слова. А то вони здатні ще повернути його проти мене, якщо ці сторінки потраплять їм до рук. Тепер ці записи уже не звернені ні до кого. Треба їх знищити, тільки-но мені погіршає... А може, я заповім їх моєму синові, я його ще не знаю, але зараз розшукую в Парижі. Коли я згадував про мою любовну пригоду 1909 року, мені кортіло признатися Ізі в його існуванні, і я замалим не сказав, що моя коханка втекла від мене до Парижа, щоб приховати свою вагітність.

Я здавався собі великодушним, бо перед війною щороку пересилав на матір та дитину шість тисяч франків, Мені зроду і на думку не спадало набавити цю суму. Отже, я сам і винен, що застав їх тут прибитими, приниженими, на важкій роботі.

Я оселився в сімейному пансіоні на вулиці Бреа, оскільки вони мешкали в цьому самому кварталі. Між шафою і ліжком мені ледве стає місця, щоб писати. А гуркіт! Раніше на Монмартрі було тихіше. Мені ввижається, що тепер сюди напустили божевільних, і ті ніколи не сплять. Моя рідня робила менше галасу, збившись у Калезі на ганку тієї ночі, коли я на власні очі бачив, на власні

вуха чув... Нащо це згадувати? Та хай би хоч душу розважити, зафіксувавши бодай ненадовго цей жорстокий спогад... А втім, навіщо мені нищити ці сторінки? Мій син, мій спадкоємець, має право все знати про свого батька. Цією сповіддю я хоч трошки спокутую власну вину перед ним, бо, відколи він народився, я цурався його.

Гай-гай! Досить мені було двічі зустрітися з ним, і я вже мав про нього певну думку. Для такого, як він, моя писанина буде зовсім не цікавою. Що він може тут збагнути, цей жалюгідний прикажчик, цей бовдур, який тільки й знає ставити на коней?

Вночі, коли поїзд ішов із Бордо до Парижа, я намагався уявити собі, що він мені закидатиме, і задалегідь готувався оборонятися. Як на нас впливають усі ці шаблонні повороти романів і театральних вистав! Я не мав сумніву, що в мого позашлюбного сина душа сповнена гіркоти й високих дум! Я наділяв його то суворим благородством Люка, то вродою Філі. Що завгодно уявляв, лише не те, що він може нагадувати мене. Невже є батьки, які тішаться, коли їм кажуть: «Ваш син схожий на вас!»?

Я виміряв ненависть до самого себе, побачивши перед собою свого двійника. Я любив Люка як рідного сина за те, що він анітрохи мене не нагадував. Робер, проте, де в чому різнився від мене: він, нездара, не витримав навіть найлегших іспитів. Після кількох марних спроб він махнув на науку рукою. Мати, жили з себе висотуючи, щоб вивести його в люди, почала зневажати його. Вона повсякчас його під'юджує, натякаючи на його провали; він хнюпється, бо не може примиритися, що пропало стільки грошей. Ось у цьому він справжній син. Але те, що я збираюся його озолотити, передати йому цілу маєтність, ніяк йому в голові не вкладається. Йому бракує уяви. Такого багатства він не може осягнути і не вірить несподіваному диву. Щиро кажучи, і мати, і він сам боїться:

— Це ж незаконно... нас можуть посадити...

Ця пухлява бліда жінка з фарбованим білявим волоссям, ця карикатура на ту дівчину, яку я колись кохав, утупила в мене все ще гарні очі:

— Якби я зустріла вас на вулиці, — сказала вона, — то не впізнала б.

А я, хіба я впізнав би її? Я боявся, що вона має на мене серце, захоче помститися мені. Я боявся чого завгодно, тільки одного не чекав: цієї понурої байдужості. Вона зчерствіла, отупіла од восьмигодинного клацання на ма-

пинці і боїться скандалів. Ця жіпка ще зберегла хворобливий страх перед правосуддям, в яким мала сутички в минулому. Але ж я розтлумачив їй свій намір: Робер візьме в якомусь банку сейф на своє ім'я, я перенесу туди свої статки. Він дасть мені доручення на право відчиняти сейф і зобов'яжеться не торкатися цього сейфа до дня моєї смерті. Звичайно, я вимагатиму, щоб він підписав заяву, де визнає, що все у сейфі належить мені. Не можу я віддаватися в його руки, я зовсім його не знаю. Мати й син заперечують — мовляв, після моєї смерті знайдуть цей документ. Ці ідіоти нещасні не хочуть покластися на мене.

Я спробував пояснити їм, що можна в усьому довіритися сільському адвокату Буррю, він мені зобов'язаний, і я веду з ним справи уже сорок років. У нього зберігається пакет з паперами, на якому я написав: «Спалити в день моєї смерті». І я певен: він його спалить. Я поклав туди і Роберову заяву. Я цілком певен, що Буррю все спалить, до того ж у цьому, цьому пакеті, лежать папери, які йому вигідно знищити.

Проте Робер та його мати бояться, що після моєї смерті Буррю нічого не спалить і візьметься їх шантажувати. Я й про це подумав; що ж, тоді я передам їм до рук таке, від чого Буррю миттю опиниться на каторзі, якщо писне хоч слово. Роберову заяву Буррю має спалити в них на очах, і лише тоді вони повернуть йому зброю, яку я їм дам. Чого їм іще треба?

Але вони нічого не можуть зрозуміти, ця дурепа і цей бевзь, вперлися і торочать своє. Я їм підношу мільйони, а вони замість упасти навколішки, як я гадав, сперечаються, розводяться... Нехай і справді в якийсь ризик! Справа варта заходу! Так ні, вони не хочуть підписувати документ:

— А як нам подавати декларацію для прибуткового податку? Тут усе не так просто! Ми ще матимем халепу...

Ох і ненавиджу я свою рідню, коли ще не витурив цих двох дурнів і не хряснув у них перед носом дверима! Вони бояться моєї рідні:

— Та вони почують, де собака заритий... і потягнуть нас до суду...

Робер і його мати гадають, що мої кривні вже попередили поліцію і що за мною стежать. Тому вони згоджуються сходитися зі мною лише вночі чи на околиці міста. Та хіба мені з моїм здоров'ям можна не спати почамі і

цілі дні роз'їжджати на таксомоторі! Навряд чи мої щось мають на підозрі: я не вперше мандрую сам, і звідки їм знати, що недавно вночі в Калезі я, невидимий для них, був на їхній військовій раді? Принаймні вони ще не вистежили мене. І ніщо не завадить мені цього разу домогтися свого. А від того дня, як Робер пристане на мою пропозицію, я спатиму спокійно. Він боягуз, а тому сидітиме й не рипнеться.

Сьогодні ввечері, тринадцятого липня, грає оркестр просто неба, на вулиці Бреа кружляють пари. О мирний Калез! Згадую останню ніч перед від'їздом: незважаючи на лікареву заборону, я випив таблетку вероналу і міцно заснув. Нараз щось мене вирвало зі сну, я глянув на годинник. Була перша ночі. Мене злякав гомін — вікно я залишив відчиненим. Дослухаюся — і на подвір'ї, і в вітальні тиша. Я рушаю до туалетної кімнати, вона виходить вікном на північ, до ганку. Саме тут незвично пізньої пори й зібралася сімейка. Вночі їм не було кого боятися: вони самі, на цей бік виходять лише вікна туалетних кімнат та коридора.

Ніч була тепла й тиха. В короткі хвилини мовчанки я чув хрипкий Ізип подих, чув, як чиркають сірники. На чорних берестах не колихався жоден листочок. Я не зважився визирнути з вікна, але впізнавав кожного свого ворога по голосу, сміху. Вони не сперечалися, не сварилися. Хтось — Іза чи Ж'єнев'єва — кинув репліку, і потім запада довга тиша. Тоді раптом, відповідаючи Юберові, щось заперечив Філі, і тут усі заговорили одне поперед одного.

— А ти певна, мамо, що в вогнетривкій шафі він тримає тільки не дуже важливі папери? Скупари завжди необачні. Згадай, він хотів дати Люкові, якомусь хлопчиськові, купу золота... Де він ховає те золото?

— Ні, тільки не в вогнетривкій шафі, він знає, що мені відомий шифр, яким відчиняється замок: *Марі*. Він лазить туди, лише коли треба поновити страховий поліс чи перевірити, скільки податку сплачено.

— А може, ми з податкового листа довідаємося про суму його прибутків, він же приховує їх від нас.

— Але ж там лише те, що стосується його нерухомості, я вже переконалася.

— Це теж дуже показово, вам не здається? Відчувається, він усе продумав.

Філі, позіхаючи, буркнув:

— Ні, ви тільки подумайте, справжнісіпський крокодил! От уже це поталанило мені. Нарватися на такого крокодила!

— Як хочете знати мою думку,— промовила Жєнев'єва,— ви нічого не знайдете і в сейфі, що в Ліонському кредиті... Прошу, Жаніно?

— Мамо, що ж воно виходить? Кажуть же, ніби він тебе любить трохи. Адже іноді дід виявляв до вас доброту, коли ви були маленькі. Хіба ні? Ну, то нарікайте самі на себе. Не зуміли підлеститися. Ви просто незграби. Треба було оточити його турботою, приручити його. Я б усього добилася, я певна, тільки ось не терпить він мого Філі.

Юбер гостро перебив небогу:

— Певно, нахабність твого чоловіка нам дорого обійдеться.

Філі засміявся. Я ледь визирнув надвір. Вогник запальнички на мить освітив його згорнуті долопі, пухке підборіддя, товсті губи.

— Годі-бо! Віп і так терпіти вас не міг.

— Ні, раніше він менше ненавидів нас...

— А ви згадайте, що бабуся розповідала,— озвався знову Філі.— Як він поведився, коли втратив дочку... Здавалося, йому начхати було на все. А на кладовище і не потикався...

— Ні, Філі, це вже занадто. Марі він любив, тільки її єдину любив у всьому світі.

Якби не це заперечення Ізи, проказане кволим, тремтячим голосом, я не міг би стриматися. Я сів на низенького стільця і, подавшись уперед, сперся головою на підвіконня. Жєнев'єва мовила:

— Якби Марі була жива, нічого цього не сталося б. Він би просто не знав, як годити їй...

— Овва! Так само не злюбив би її, як і всіх. Він же ірод. У ньому нема нічого людського...

— Прошу вас, Філі, не кажіть так про мого чоловіка, та ще при мені й дітях. Ви повинні його шанувати.

— «Шанувати! Шанувати!» — І Філі, здається, пробурмотів: — Ви, може, гадасте, дуже весело потрасти в таку родину...

Його теща сухо сказала:

— А вас ніхто й не силував.

— А нащо було туману напускати?.. «У нас такі надії!» Ну годі, тепер Жаніна реве. Що таке? Що я такого сказав? — І він досадливо забурчав: — Ех! Те-те-те!

Мені було чути тільки, як сякається Жаніна. Чийсь голос — я так і не розібрав чий — сказав стиха:

— Як зоряно!

На сен-венсенській дзвінці вибило другу годину.

— Діти мої, пора спати.

Юбер запротестував: не можна розходитися, нічого не вирішивши. Давно пора діяти. Філі підтримав його. На його думку, я вже стою однією ногою в могилі. Прогававши час, марно буде щось робити. Старий, мовляв, ужив усіх заходів...

— Та зрештою скажіть, любі мої дітки, чого ви од мене чекаєте? Я все перепробувала. Більше нічого нездатна зробити.

— А от і здатна, — мовив Юбер, — усе залежить від тебе.

І щось зашепотів. Я нічого не міг розчути. То головного я не дізнаюся? Нарешті озвалася Іза, і з її голосу я збагнув, що вона обурена, шокована:

— Ні, ні, мені це зовсім не до вподоби.

— А хіба важливо, мамо, чи воно тобі до вподоби, чи не до вподоби? Треба врятувати нашу спадщину, та й годі.

І знову пішли перешепти, і знову їх урвав Ізин вигук:

— Це дуже жорстоко, дитино моя!

— Та ви ж не можете, бабусю, і далі бути його спільницею. Він вас позбавить спадщини саме з вашого дозволу. Своєю мовчанкою ви потураєте йому.

— Жаніно, серце моє, як ти можеш...

Бідна Іза, скільки ночей просиділа вона біля узголів'я цієї реви, яку вона взяла до своєї кімнати, бо батьки хотіли спати собі любесенько, а жодна нянька вже не згоджувалася возитися з нею... Жаніна говорила сухим, зухвалим тоном, — я б їй всипав за такий тон. І насамкінець додала:

— Мені, звісно, прикро казати вам, бабусю, такі речі. Але це мій обов'язок.

Її обов'язок! Так вона називає свою чуттєву жагу, свій страх, що її покине цей шалапут, який саме засміявся дурним сміхом...

Женев'єва підтримала свою дочку: таки правда, легкодухість можна вважати за спільництво. Іза зітхнула:

— Може, діти мої, найкраще написати йому листа?

— Е, ні, ніяких листів! — обурено вигукнув Юбер. — Якраз листи й гублять людей. Маю надію, мамо, ти йому ще не писала?

Іза призналася, що двічі чи тричі писала мені.

— Але без погроз і образ?

Іза мовчала. А я сміявся... Так, так, вона писала мені, і я зберігаю ті листи: в двох вона мене ганьбить, а третій лист майже ніжний; отож довелося б їй програти процеси, якби її немудрі дітки умовили подати на мене до суду й вимагати розлучення. Тепер усі вони стурбувалися. Отак і в собак — один гиркне, і вся зграя починає гарчати.

— Ви йому не писали, бабусю? Він не має на руках якихось листів, небезпечних для вас?

— Ні, не має... Ось тільки Буррю, цей повірений з Сен-Венсена, котрого мій чоловік не знаю вже як убрав у шори, якось сказав мені плачливим голосом, — а він же пройда й лицемір, — сказав мені: «Ах, пані, навіщо ви йому писали? Це було так необачно...»

— Що ж ти йому написала? Маю надію, без усяких образ?

— В одному листі були докори, і такі гострі, — це після смерті Марі. А потім я ще раз написала, дев'ятого року. Тоді він мав зв'язок серйозніший, ніж інші його зв'язки.

І коли Юбер пробурчав: «Це дуже важливо, вкрай важливо...» — Іза, заспокоюючи його, сказала, що потім усе залагодилося, вона перепросила його за різкі слова і визнала свою неправоту.

— Ой-ой-ой! Оце-то букет! Тоді йому нема чого боятися процесу про розлучення...

— Але чому ж ви думаєте зрештою, що він має чорні заміри проти вас?

— Годі-бо! Треба бути сліпцем, щоб цього не бачити. А непроникна таємниця, в якій він повертає свої фінансові операції? А його натяки? А ті слова, що колись вихопились у Буррю при свідках: «Та й кислі вони матимуть пики після смерті старого...»

Вони сперечалися так запекло, ніби старої матері не було тут. Зойкнувши, вона підвелася з крісла.

— Мені шкідливо, — сказала вона, — з моїм ревматизмом сидіти ночами надворі.

Діти не озвалися жодним словом. Далі я почув, як вони, не уриваючи своїх розмов, буркали матері «на

добрапіч». Мабуть, їй довелося самій обійти всіх і самій поцілувати всіх підряд, вони ж навіть не зрушилися з місця. З обачності я ліг у ліжко. На сходах почувися важкі кроки. І за підійшла під мої двері, я чув її важкий віддих. Потім поставила свічку на підлогу й відчинила двері. Підступила до ліжка. Нахилившись наді мною, дивилася, чи я сплю. Як довго вона стояла біля мене! Я боявся зрадити себе. Вона дихала коротко й швидко. Нарешті двері за нею зачинилися. Коли гуркнула засувка в її кімнаті, я знову повернувся до туалетної на підслухи.

Діти ще й не розійшлися. Але розмовляли тепер упівголоса. Багатьох слів я так і не розчув.

— Він був не з її світу,— казала Жаніна.— Це теж важливо. Філі, серце мов, ти кашляєш. Накинь на себе пальто.

— Власне, найбільше він ненавидить не дружину, а нас. Це просто неймовірна річ! У романах і то такого не знайдеш! Я не суддя мамі,— закінчила Женев'єва,— але вона надто поблажлива до нього...

— Чорт! — Це вже голос Філі.— Посаг вона завжди собі верне. Дід Фондодеж дав за нею акції Суецького каналу... Від вісімсот вісімдесят четвертого року вони ого як підскочили...

— Акції Суецького каналу? Їх уже продано...

Я одразу впізнав нерішучі інтонації, затинання чоловіка Женев'єви; цей бідолаха Альфред досі не пустив ані пари з уст. Женев'єва і тут його урвала гострим, крикливим голосом, яким завжди розмовляла з чоловіком:

— Ти з глузду з'їхав! Хіба акції Суецького каналу продано?

Альфред розповів, що у травні він зайшов до теці якраз, коли та підписувала запродажну, і вона йому сказала: «Здається, саме час їх продати, вище вони не піднімуться, а що далі, то більше знецінюватимуться...»

— І ти нас не попередив? — гукнула Женев'єва.— Та ти несусвітний бовдур! Це він звелів їй продати акції! І ти говориш про це так спокійно, ніби нічого й не сталося...

— Але ж я гадав, Женев'єво, що мама тримає вас у курсі. А оскільки за шлюбним контрактом чоловік не має права на посаг...

— Вопо-то так, а хто поклав до кишені прибуток від цієї операції? Як ти гадасш, Юбере? Кажете, він вас ні словом не попередив? О боже, все життя прожити з таким чоловіком...

Втрутилася Жаніна — попрохала говорити тихіше: ще збудять її дівчинку. Кілька хвилин розмова точилася так тихо, що я нічого не міг розібрати. Потім піднісся Юберів голос:

— Я все думаю про те, що вони щойно казали. На маму сподіватися нема чого, вона на таке не піде. Принаймні треба її підготувати до цього не поспішаючи...

— А може, їй здасться все-таки кращим це, ніж розлучення. Адже розлучення судом неминуче приведе і до церковного розлучення, а отже, тут постає питання сумління... Звичайно, те, що запропонував Філі, на перший погляд не падо справедливо. То й що? Не ми ж будемо суддями. Зрештою все залежить не від нас; нам треба тільки порушити питання. Його буде розв'язано на нашу користь лише тоді, коли компетентні власті визнають це за потрібне!

— А я вам ще раз кажу, що все це вилами по воді писане,— заявила Олімпія.

Певне, Юберову дружину довели до білого жару, раз вона так галасує. Вона заявила, що я людина врівноважена, маю здоровий глузд.

— І можу вам сказати,— додала вона,— що я часто з ним згодна, і я зуміла б ним крутити, як сама схотіла б, аби не втручалися тільки ви...

Я не розчув, що сказав їй Філі, мабуть, пустив якогось дотепа, бо всі засміялися, і тільки-но Олімпія розтуляла рота, знову знімався регіт. До мене долітали уривки фраз:

— Ось уже п'ять років, як він не виступає в суді. Не може більше виступати.

— Через серце?

— Так, тепер через серце. Але коли він вийшов із суду, то ще не був тяжко хворий. Не ладнав з колегами — ось у чому річ. Сутички відбувалися прилюдно, і я вже зібрав про них деякі свідчення...

Марно я напружував слух. Філі і Юбер зсупули стільці, і я чув лише невизначне бубоніння, потім обурений вигук Олімпії:

— Годі-бо! Це єдина людина, з якою я можу побалакати про книжки, обмінятися думками, і ви хочете...

З відповіді Філі я розчув лише: «Несповна розуму». А потім раптом озвався одвічний мовчун, Юберів зять, і вимовив приглушеним голосом:

— Прошу вас шанувати мою тещу.

Філі відповів, що він просто пожартував. Чи ж вони обидва не були жертви в цій справі? Юберів зять тремтячим голосом почав запевняти, що він не вважає себе за жертву й одружився з кохання, а тоді всі хором гукнули: «І я!», «І я!», «І я теж!» Женев'єва глузливо сказала чоловікові:

— Ах! І ти теж? Ну й хвалько! То ти одружився зі мною, не знаючи нічого про батькові статки? А згадай, що ти мені прошепотів у вечір наших заручин? «Він нічого не хоче нам сказати. Та байдуже. Ми ж добре знаємо, багатство його величезне».

Гримнув сміх, потім загули голоси, і серед них знову піднявся Юберів. Юбер говорив сам кілька хвилин; я почув останню його фразу:

— Йдеться передусім про справедливість, про моральність. Ми боронимо своє майно і священні права сім'ї.

У глибокій, досвітній тиші їхні слова долинали до мене виразніше.

— Стежити за ним? У нього зв'язки з поліцією, я вже не раз переконувався. Його попередять...

А за кілька хвилин:

— Всім відома його твердість, його жадібність. Треба відверто сказати, в двох чи трьох процесах він нібито поводить ся неідеально. Але щодо здорового глузду, врівноваженості...

— У кожному разі, ніхто не заперечуватиме, що він ставиться до нас не по-людськи, не по-світськи, проти-природно.

— І ти гадаєш, моя маленька Жаніно,— сказав Альфред своїй дочці,— що цього досить, щоб поставити діагноз?

Я зрозумів, я все зрозумів! У моїй душі запанував глибокий спокій, утихомирення дала мені ця певність: вони самі іроди, а я жертва. Мені приємно було, що моєї дружини нема серед них. Поки вона була тут, то якимось чином боронила мене, і при ній вони не зважувалися заїкнутися про свої задуми. Тепер мені все відомо, але я їх не

боюся. Ну й бовдури! Та хіба вам пощастить запровадити опіку над такою людиною, як я, або запроторити мене до божевільні? Спробуйте лишень пальцем кивнути, то я одразу поставлю Юбера в безнадійне становище. Віп і гадки не має, що його доля в моїх руках. А щодо Філі, то я маю ціле досє... Я не збирався з нього скористатися. А втім, я й тепер його притримаю, не пущу в хід. Досить лише показати їм усім зуби.

Вперше в житті я відчув утіху від того, що я не пай-гірша людина. Я не маю охоти мститися їм. Принаймні я не вигадуватиму іншої помсти для них, окрім позбавлення спадщини. А вони ж її чекають не дочекаються! Висохли з петерплячки, вмиваються потом з тривоги.

— Зірка скотилася! — гукнув Філі.— Я не встиг нічого загадати!

— Ніколи не встигнеш! — сказала Жаніна.

А її чоловік підхопив з незмінною своєю дитячою веселістю:

— Як побачиш падучу зірку, зразу гукай: «Мільйони!»

— Ну й дурень же цей Філі!

Всі попідводилися. Під садовими стільцями шурхотіла жорства. Я почув, як брязнув засув біля входу, потім у коридорі захихотіла Жаніна. Загуркотіли зачинювані двері. Я дав собі слово. У мене вже два місяці не було ядухи. Отже, піцо не заважало мені податися до Парижа. Звичайно, я їду без попередження. Але я не хочу, щоб ця мандрівка скидалася на втечу. До ранку я обмірковував свій давній план. Я його зважив з усіх боків.

XIII

Я встав опівдні, втому як рукою зняло. Викликав Буррю телефоном, він приїхав після того, як я поснідав. Майже годину ми з ним розмовляли, проходжуючись під липами. Іза, Женев'єва та Жаніна здалеку стежили за нами, і я тішився з їхньої тривоги. Шкода, що чоловіки в Бордо! Вони говорять про низенького дідка-повіреного: «Буррю за нього ладеп душу згубити». А насправді нещасний Буррю — мій невільник, я його узяв у шори. Як же він, бідолаха, благав мене того ранку, щоб я не давав зброї проти нього в руки можливого мого спадкоємця...

— Не турбуйтеся,— казав я йому,— він же поверпе вам цей папір, тільки-но ви спалите підписану вами ваяву...

Йдучи, Буррю низенько вклонився дамам, а вони ледь кивнули у відповідь, і він насилу сів на свого велосипеда. Я підійшов до жінок і заявив, що ввечері вирушаю до Парижа. Іза почала відраджувати: нерозумно їхати самому з такою хворобою.

— А що діяти? — відказав я.— Треба віддати важливі розпорядження. Хоч ви того це помічаєте, але я думаю про вас.

Вона тривожно дивилася на мене. Іронічний топ зрадив мене. Жаніна глянула на матір і сказала:

— Бабуся або дядько Юбер могли б поїхати замість вас, дідусю.

— Слушна думка, дитино моя... Дуже слухна! Але, бач, я звик усе робити сам. До того ж це погано, я сам знаю, що погано, але я нікому не довіряю.

— Навіть своїм дітям? Ох, дідусю!

Як манірно і з яким притиском вимовила вона слово «дідусю»! Жаніна напустила на себе лагідний, чарівний вигляд. Ах! Цей проникливий голос, я чув його минулої ночі у хорі інших родичів... І я засміявся дуже небезпечним для мого здоров'я сміхом, задихаючись, кашляючи. Мабуть, налякав їх. Ніколи не забуду жалюгідного, змарнілого Ізиного обличчя. Певне, в неї теж були приступи. Жаніна, мабуть, почала в'язнути до неї, тільки-но я повернувся до них спиною: «Не давайте йому їхати, бабуся...»

Але моя дружина вже втомилася воювати, вона геть знемоглася, виснажилася, знесилася. Недавно я чув, як вона сказала Жепев'єві:

— Якби оце лягти, заснути та й уже не прокинутися...

Тепер мені було шкода її, як колись було шкода бідну матір. А діти штовхали проти мене цей старий, розбитий, не придатний уже служити таран. Безперечно, вони любили її по-своєму; змушували, щоб вона викликала лікаря, дотримувалася його приписів. Коли дочка й онука пішли, Іза підступила до мене:

— Слухай-но,— кванливо сказала вона.— Мені потрібні гроші.

— Сьогодні у нас десяте. А я дав тобі першого на цілий місяць.

— Так, але мені довелося позичити Жваніші: вони у великій скруті. В Калезі я завжди заощаджую: я верну тобі з тих грошей, що ти даси мені в серпні...

Я відповів, що такі витрати мене не обходять, мені нема чого утримувати якогось Філі.

— Я заборгувала різникові й пекареві.. Ось поглянь...

І вона дістала рахунки з сумочки. Мені стало шкода її. Я запропонував підписати чеки:

— Так принаймні я буду певен, що гроші не підуть куди-інде...

Вона згодилася. Я взяв чекову книжку і тут помітив, що Жваніна з матір'ю стежать за нами, гуляючи по розарію.

— Певен,— мовив я,— вони гадають, ніби ми розмовляємо про щось інше...

Іза здригнулася. Потім тихо сказала:

— Про що ж нам балакати?

Тієї миті щось підступило до мого серця. Я схопився за груди обіруч — жест їй добре відомий. Вона стрепенулася.

— Тобі погано?

Я вчепився за її руку. Здавалося, в липовій алеї стоїть подружня пара, що прожила довге життя душа в душу. Я прошепотів:

— Нічого, мені вже краще.

Вона, мабуть, подумала, що настала така хвилина, мабуть, єдина нагода, коли можна поговорити зі мною. Але їй уже забракло сил. Я помітив, що вона й сама важко дихає. Хоч який я був хворий, проте тримався. А вона піддавалася хворобі, бо думала не про себе, а тільки про дітей.

Вона шукала й не знаходила потрібного слова, позирала нишком то на дочку, то на онуку, щоб якимось підбадьоритися. Потім звела очі на мене,— я прочитав у них безмежну втому і, певне, жаль, і, безперечно, їй було ще й соромно. Мабуть, розмова дітей цієї ночі її вразила.

— Щось недобре чує моє серце. Чого тобі їхати самому?

Я не відповів, сказав лише, що як спіткає мене дороге лихо, то нема чого перевозити мене сюди.

Вона заблагала, щоб я не натякав на таке жахіття, тож я додав:

— Навіщо, Ізо, тринькати гроші? Цвинтарна земля всюди однакова.

— Та я й сама так думаю,— зітхнула вона.— Хай мене вони поховають де хочуть. Колись я все прохала — покладіть мене біля Марі... А що тепер зосталося від Марі?

Я ще раз переконався: наша маленька Марі для неї — тліє, купа кісток. Я не посмів сказати, що всі ці роки для мене дитина моя — жива, я відчуваю її подих; і часто в задусі мого похмурого життя він линув раптовим повівом.

Марно Женев'єва і Жаніна пильнували її. Іза здавалася такою змороною. Можливо, вона осягнула всю нікчемність її довголітньої війни зі мною? Женев'єва і Юбер, самі підштовхувані власними дітьми, під'юджували проти мене цю стару жінку — Ізу Фондодеж, мою далеку дівчину запахущих баньєрських ночей.

Піввіку ми з нею змагалися. І ось цього палючого полудня обоє супротивників відчувли: незважаючи на довгу борню, їх єднають пута вкупі прожитого життя і старості. Так ніби плекаючи взаємну ненависть, ми знов вернулися туди, звідки вийшли. І вже нічого не було за цим мисом, де ми чекали смерті. Принаймні для мене не було. Їй ще лишився бог, він і мав їй лишитися. Все, за що вона чіплялася так жадібно, як і я сам, нараз відпало, зникли всі людські пристрасті, що стояли між нею і одвічним. Чи бачить вона його нині? Адже ніщо не розлучає її з ним. Ні, не бачить, залишилася перешкода — амбіції й вимоги її дітей. Вона гнулася під ношею їхніх бажань. Вона знову мусила бути безжальною — цього разу їм на догоду. Клопіт про гроші, про здоров'я, розрахунки, пиха, заздрості — цього їй не здихатися, все доведеться починати наново, як наново розв'язує школяр завдання, коли вчитель пише: «Переробити».

Вона знову позирнула на розарій, де Женев'єва і Жаніна, озброєні садовими ножицями, нібито підрізали трояндові кущі. Я присів на лаву передихнути і довго дивився вслід дружині, — вона йшла, похнюпившись, мов дитина, що чекає догани. Сонце припікало, як перед грозою. Іза ледве брела, ніби кожен крок завдавав їй болю. Я ніби чув, як вона стогне: «Ох, бідні мої ноги!» Ненависть між старим подружжям зроду не буває така велика, як вона їм уявляється.

Ось вона підійшла до дітей, і ті, мабуть, напосіли на неї з докорами. Нараз вона повернулася і знову рушила до мене, червона, задихана. Вона сіла поруч зі мною і простогнала:

— Перед грозою я завжди якась розбита. Кволість опановує та нерви ніби хтось сотає... В останні дні я сама

не своя... Слухай-по, Луї, мене трохи турбує... Суецькі акції з мого посагу... ми продали їх, а куди пішли гроші? Ти ж велів мені підписати якісь інші папери...

Я розтлумачив їй, що вона дістала величезний прибуток, бо я продав їх саме перед зниженням, потім сказав, які саме облігації я купив на той виторг:

— Твій посаг дав приплід, Ізо. Навіть враховуючи знецінення ф'ранка, гроші величезні, ти будеш вражена. Все покладено на твоє ім'я в Вестмінстерський банк: і капітал, і приріст... Дітей це зовсім не стосується... можеш бути спокійна. Своїм власним грошам я господар, і все, що я нажив, моє. Але те, що ти з собою принесла,— то твоя власність. Іди, заспокой тих ангелів безкорисливості, он як вони на тебе дивляться!

Вона схопила мене за руку:

— Чому ти їх ненавидиш, Луї, чому ти ненавидиш свою родину?

— Це ви мене ненавидите, а не я. Точніше, діти мене ненавидять... А ти... ти просто не помічаєш мене, крім тих випадків, коли я роздратований чи лякаю тебе...

— Додай іще: «Або коли я мучу тебе...» Хіба я мало вистраждала?

— Годі-бо! Ти нічого не бачила, крім дітей...

— Так, я прихилилася серцем до них. А що мені залишилося в житті, крім них? — І додала тихішим голосом: — Ти мене покинув першого ж року і зраджував, сам знаєш...

— Моя бідна Ізо, не будеш же ти запевняти, ніби мої зальоти надто смутили тебе... Хіба що зачіпали самолюбство. Молоді жінки образливі...

Вона гірко посміхнулася:

— Ти нібито щиро говориш. Подумати лишень, ти навіть не помічав...

Я стрепенувся з якоїсь надії. Незручно говорити, бо йшлося про колишні, давно згаслі почуття. А от схвилювала надія: що, як сорок років тому мене любили, а я не знав... Та ні, тепер уже не повірю.

— Ні разу в твоїх уст не вихопилося ні слова, ні крику... Тебе цікавили лише діти.

Вона затулила обличчя руками. І мені впало в очі, як у неї набрякли жили, як темніли на шкірі плями.

— Діти? Подумати лишень! Відтоді, як ми слимо нарізно по кімнатах, я стільки разів не зважувалася покла-

сти з собою ні одної дитини, навіть коли вони хворіли, — все чекала, все сподівалася, що ти прийдеш.

Сльози котилися по її старечих руках. Он яка стала Іза. Тільки я ще міг розпізнати в огрядній жінці, мало не каліці, колишню Ізу, молоду дівчину, вбрану в усе біле, з якою ми гуляли у долині Лілей.

— Сором і сміх згадувати у мої літа про такі речі... Так, сміх, та й годі. Вибач мені, Луї.

Не озиваючись, дивився я на виноградники. В душу мою закрався сумнів. Чи ж мислима річ? Майже піввіку поділяє з тобою життя інша істота, а ти всі роки бачиш її тільки з одного боку? Невже в силу звички ти помічав в її словах і вчинках лише те, що живило твою образу і злопам'ятність? У тебе якесь фатальне прагнення спрощувати чужу психіку, відкидати всі риси, здатні пом'якшити її спотворений образ і зробити людянішою її карикатуру, намальовану тобою, щоб виправдати свою пенависть... Чи ж не примітила Іза, що я зворушений? Вона надто поквапилася загнути мене в тісний кут.

— То ти не поїдеш сьогодні ввечері?

І в її очах блиснув звитязний вогник, як завжди, коли їй здавалося, ніби вона «взяла гору наді мною». Вдаючи подив, я відповів, що не бачу причини відкладати поїздку. Ми рушили назад разом. Побралися не схилом, а пішли в обхід, липовою алеєю, позад будинку — з огляду на моє хворе серце. Я був знічений, не знав, як поведеться. А що, як не поїхати? Може, віддати Ізі цього зошита? Може... Вона сперлася на моє плече. Скільки вже років вона так не спиралася? Алея виводила до будинку з північного боку. Іза мовила:

— Казо ніколи не прибирає садових стільців...

Я неуважно глянув. Порожні стільці все ще стояли в тісному колі. Тим, хто був тут уночі, треба було ближче присунутися одне до одного й вести розмову пошепки. Земля була поорана підборами. Всюди недопалки, кинуті Філі. Цієї ночі тут отаборилися мої вороги, вони радили раду просто пеба, під деревами, посадженими моїм батьком; вони змовлялися, як віддати мене під опіку або запроторити до дурдому. Якось увечері в хвилину самозневаги я порівнював своє серце з гадючником. Ні, ні, гадючник не в мені; змії виповзли на волю цієї ночі, сплелися клубком у бридкому колі біля ганку, і земля зберігає їхній слід.

«Гроші свої ти дістаєш, Ізо,— думав я,— весь капітал, а також примножений мною ріст. Але вже даруй, більше від мене нема чого сподіватися. Я знаю такий викрут, що навіть маєтність вам не дістанеться. Я продам Калез, продам ланди. Все, що я успадкував від батьків, відійде моєму синові, якого я ще не знаю, але завтра вперше з ним зустрінуся. Та хоч який би він був — він вас не знає, він не приставав до вашої змови, виховувався далеко від мене і не може ненавидіти мене; а якщо й ненавидить, то якийсь вигаданий образ, а не живого...»

Я шарпнувся й, забуваючи про своє старе, хворе серце, швидко побрався сходами. Іза гукнула:

— Луї!

Я павіть не обернувся.

XIV

Не спалося. Я вдягся і вийшов. Щоб дістатися до бульвару Монпарнас, довелося прокладати собі дорогу в юрмі, обходити пари танцюристів. Колись навіть щирі республіканці, як я, уникали урочистостей дня Чотирнадцятого липня¹. Жодній статечній людині не спало б на думку розважатися разом з усіма на вуличних балах. А сьогодні ввечері і на вулиці Бреа, і на площі Ротонда, як поглянути,— зовсім не якийсь набрид. Хуліганів нема; танцюють кремезні хлопці, без капелюхів; а дехто в сорочках з виложистим коміром, з короткими рукавами. Серед танцівниць дуже мало повій. Молодь чіпляється за колеса таксомоторів, що заважають їхнім забавкам, але робить це дуже мило, доброзичливо. Якийсь молодик, ненароком штовхнувши мене, гукнув:

— Дорогу шановному старцю!

Я пройшов між двома рядами радісних облич.

— Не спиться, дідусю? — кивнув мені чорнявий хлопець із густою, порослою низьку над лобом кучмою.

Певне, і Люк так само сміявся б, як оцей, і танцював би на вулиці; і я, який не знає, що таке відпочинок, розваги, мабуть, учився б цього в бідного мого хлопчика. Я б його засипав усім, напихав би кишені грішми... Та,

---

¹ Національне свято Франції на честь дня 14 липня 1789 року, коли повсталий народ узяв штурмом в'язницю Бастилія, символ королівського абсолютизму.

Його рот напханий землею... Ось так я міркував, сидячи на терасі кав'ярні, відчуваючи звичний стиск у грудях.

І раптом у юрбі, що снувала по тротуару, я побачив свого двійника; був то Робер, він ішов із товаришем, якимсь миршавим хлопцем. Робер такий самий цибатий, як і я, він убирав голову в плечі так само, як і я; мені бридко на нього дивитися. Всі мої вади в нього ніби підкреслені. В мене, скажімо, довгобразе лице, а в нього просто коняче, плечі підняті, як у горбаня. Та й голос — як у горбаня. Я гукнув його. Кинувши товариша, Робер підійшов до мене й озирнувся стурбовано.

— Тільки не тут, — сказав він. — Приходьте на вулицю Кампань-Прем'єр, я чекатиму на правому боці.

Я сказав, що тут, у цій тисняві, нас найменше можуть помітити. Це ніби його заспокоїло, він попрощався зі своїм супутником і сів до мого столика.

У руках він тримав спортивну газету. Щоб порушити мовчанку, я заговорив про коней. Старий Фондодеж часто розводився на цю тему і просвітив мене. Я розповів Роберові, що мій тесть, граючи на іподромі, ставив на того чи іншого коня дуже обдумано, він зважав не тільки на його породу, а й на всякі обставини, навіть на те, який ґрунт для його бігу йому кращий... Робер перебив мене:

— А у нас у Дермаса теж можна завжди дізнатися про шанси виграти. (Він влаштувався після кількох невдач у крамниці «Тканини» на вулиці Пті-Шан).

А втім, його цікавив тільки виграш. Коней він не любив.

— Моя любов — велосипед.

— А скоро, — сказав я, — буде й авто...

— Невже?

Він послепив великий палець, вирвав цигарковий папір і скрутив цигарку. Знову запала тиша. Я запитав, як ідуть справи у тому торговому домі, де він працює. Він відповів, що частину персоналу звільнено, але йому це не загрожує. Його думки ніколи не виходили за межі вузьких особистих інтересів. І ось на цього бевзя раптом упадуть з неба мільйони. «А чи не повернути їх на добрі справи? Роздати все з рук у руки. Ні, вони мені не дадуть таке зробити... А як заповітом? Та коли є спадкоємці, неможливо їм зменшити належний пай. Ех, Люку, якби ти був живий... Правда, ти б ніколи не взяв... але я все одно знайшов би спосіб зробити тебе багатим, ти

й не знав би, що це від мене... Дав би, скажімо, посаг твоєї коханій...»

— Бачте, пане...

Робер погладжував собі щоку червоною рукою з товстими, як сосиски, пальцями.

— Я оце думаю: а що, як довірений, цей Буррю, помре, перше ніж ми з ним спалимо папери...

— То й що, його заступить син. Зброю проти Буррю, яку я вам дам, при потребі зможете повернути проти сина.

Робер і далі погладжував собі щоку. Мені не хотілося більше розмовляти. Всю увагу забирав лютий біль, стиск у грудях.

— Бачте, пане... нехай Буррю спалить папери, я йому віддам той, одержаний від вас, що змусить його виконати обіцянку. Але хто йому перешкодить піти потім до вашої родини і сказати вашим дітям: «Я знаю, де грошва. Можу продати вам тавмницю, прошу за неї стільки-то та стільки-то, якщо вам поталанить...» Тоді йому вже нема чого побоюватися: візьмуться за слідство, побачать, що я справді ваш син і що ми з матір'ю зажили заможнo, і то після вашої смерті... І тоді одне з двох: або подавай до податкової управи детальну декларацію про прибутки, або якось приховай їх...

Він говорив ясно і чітко. Розум його прокинувся, машина рушила з місця і вже не зупинялася. Он воно що! В цього прикажчика — селянська вдача, він передбачливий, недовірливий, страх як боїться ризикувати, не любить покладатися на випадок. Безперечно, він волів би дістати від мене сто тисяч у руки, а не приховувати таке величезне багатство.

Я перечекав, поки попустить серце, відійде стиск у грудях:

— У ваших словах якась правда є. Гаразд, я згоден із вами, не підписуйте документ. Я цілком покладаюся на вас. А втім, як я захочу, то легко доведу, що гроші мої. Але про це годі: за півроку, нехай за рік, я помру.

Він і не подумав сказати щось утішне, хоча б якусь найбанальнішу фразу, не зробив ні жеста, не знайшов ні одного підбадьорливого слова. Навряд щоб він був бездушніший за своїх ровесників, просто він невхований.

— Ну, як так, — мовив він, — то гаразд.

І, трохи подумавши, кинув:

— Треба буде іноді навідуватися до сейфа, ще поки ви живий... щоб у банку звикли до мого обличчя. Я ходитиму туди по гроші для вас...

— Бачте,— додав я,— в мене ще й за кордоном кілька сейфів. Якщо ви бажаєте, якщо вам здасться певнішим...

— Кинути Париж? Дзуськи!

Я йому розтлумачив, що мешкати він може в Парижі і їздити за кордон, коли треба. Він спитав, як я тримаю своє багатство — в цінних паперах чи готівкою, і насамкінець сказав:

— А все-таки хотілося б мати на руках листа від вас: мовляв, при доброму розумі бувши, ви своєю охотою заповідаете мені свою маєтність... Бо хто ж його знає. Раптом усе впливе нагору, і мене звинуватять у крадіжці... Та й так усе-таки на душі буде спокійніше.

Він знову замовк, купив собі арахісу і став його наминати так жадібно, ніби вмирав із голоду. І раптом:

— До речі, а що вони вам зробили поганого?

— Беріть, що вам дають,— сухо кинув я,— і не питайте.

Його драглисті щоки злегка зашарілися, губи скривилися в усмішці, що пею він, мабуть, відповідає на догани господаря, і тоді сягнули його білі гострі зуби — єдина окраса його непоказного обличчя.

Він чистив арахіс і не озивався. Здавалося, він не був у захваті. Певне, уява його малювала всіх чортів. Треба ж нарватися на типа, який бачить у цій чудовій машині самий тільки ризик — адже ризик той зовсім невеличкий. Мені захотілося його засліпити блискучим майбутнім.

— У вас є подружка? — спитав я зненацька.— Можете тепер побратися, заживете, як заможні буржуа.

Він непевно махнув рукою і похитав журно головою. Я наполягав:

— А втім, можете тепер завести собі іншу, яка вам більше до серця. Може, ви накиннули оком на якусь жінку, на вашу думку, недоступну...

Він напоротив вуха, і вперше я помітив: у його очах блиснув молодий огонь:

— То я можу взяти панну Брюжер!

— Хто вона така, ця панна Брюжер?

— Та ні, я жартую, вона старша продавщиця в Дермаса, уявіть лишець! Яка пишна жінка! На мене й не гляне. Ніби я порожнє місце...

Я його запевнив, що коли він матиме бодай двадцятку частку свого багатства, то все одно зможе одружитися з будь-якою старшою продавщицею Парижа.

— Панна Брюжер! — повторив він.

А потім знизав плечима.

— Ні, де там!

У грудях усе ще боліло. Я подав знак кельнерові. Раптом Робер показав себе напрочуд щедрим:

— Пі, пане, що ви, я сам!

Я з утіхою поклав гроші до кишені. Ми підвелися. Музиканти склали свої інструменти. Погасли гірлянди електричних лампочок. Тепер Роберові можна було не боятися, що його побачать зі мною.

— Я проведу вас, — мовив він.

Я попросив його йти повільніше: серце ще нило. Я висловив йому свій захват, що він не поспішає здійснити наш намір. Правда, сказав, що коли я вмру цієї ночі, то він утратить велике багатство. Він скривив байдужу гримасу. Власне кажучи, я потурбував спокій цього хлопця. Він був майже одного зросту зі мною. Чи набереться він коли пацьських звичок? Таким-бо він здавався забитим, мій син, мій спадкоємець! Я спробував побалакати з ним по щирості, запевняв, ніби мені стало совісно, що я кинув напризволяще його самого і його матір. Робер нібито здивувався: він вважав, що я чинив «цілком пристойно», пересилаючи їм вряди-годи гроші.

— Багато хто і не подумав би так зробити. — І додав мотрошні слова: — Не першого ж вас вона мала...

Очевидно, він без усякого жалю судив свою матір.

Ми підійшли до нашого ганку, і параз Робер сказав:

— А що, як я зміню роботу? Візьмусь до такого діла, щоб можна було бувати на біржі... тоді неважко буде пояснити, звідки в мене такі гроші...

— Боже вас борони це робити! — сказав я. — Тоді ви все втратите!

Він стурбовано вступився в тротуар.

— А все через податок на прибуток, — що, як інспектор почне допитуватися?

— Але ж це готівка, незнане багатство, покладене в сейфи, до яких ніхто в світі, крім вас, не матиме доступу.

— Воно-то так, але...

Зморившись, я хряпнув дверима перед його носом.

Крізь шибку, об яку б'ється муха, дивлюся на заляклі горби. Вітер, завиваючи, жене важке хмаровиння, тіні повзуть рівниною. Довкола мертва тиша, все завмерло, чекаючи першого удару грому. «Виноградник злякався», — сказала Марі такого самого журного літнього дня тридцять років тому. Знову розгорнув зошит. От яке в мене тепер письмо. Роздивляюся зблизька на літери, на рядки, підкреслені нігтем. Я все-таки доведу до кінця свої нотатки. Мені треба, доконче треба все сказати, тепер я знаю, до кого звернено цю сповідь, тільки багато сторінок доведеться видерти, а то їм несила буде витримати. Окремі місця і я не можу спокійно перечитувати. Раз у раз спляюся, затуляю обличчя руками. Це людина, це людина серед людей, ось хто я! Може, вас і нудить від таких, як я, а проте я існую.

Тієї ночі проти чотирнадцятого липня, покинувши Робера, я насилу роздягнувся і ліг у ліжко. Якийсь величезний тягар душив мене, я задихався, але не вмер. Вікно стояло розчинене, якби я був на шостому поверсі... але кинутися з другого поверху?.. Либонь, не вб'єшся... Тільки ця думка і спляла мене. Я ледве міг простягти руку і взяти таблетки, що звичайно мені допомагають.

На світанку нарешті почули калатання мого дзвінка. Місцевий лікар зробив мені укол, дихати стало легше. Мені прописали цілковитий спокій. При гострому болю ми робимося слухняні, як малі діти, і я боявся поворухнутися. Цей номер, обставлений з кричущим несмаком, сморід, гамір — цього дня, Чотирнадцятого липня, ніщо мене не гнітило: біль ущух, а більшого я й не бажав. Якось увечері завітав Робер і відтоді очей не показував. Але мати його приходила після роботи посидіти дві години в мене, вона виконувала мої дрібні доручення, приносила листи, надіслані до запитання (від рідні жодної картки).

Я не нарікав, був дуже лагідний, пив усі ліки, прописані мені. Коли я заводив мову про наші проекти, вона завжди звертала на інше.

— Нема чого поспішати, — казала вона.

Я зітхав:

— Як нема чого поспішати?

І показував на свої груди.

— Моя мати мала ще не такі приступи, а прожила до вісімдесяти років.

Якось уранці мені полегшало, давно вже я так добре не почував себе. Я дуже зголоднів, але все, що подавалося в сімейному пансіоні, було несмачне. Мені спала зухвала думка піти посидіти в ресторанчику на бульварі Сен-Жермен,— я полюбляв страви, які там готували. Та й лупили там менше, ніж по інших харчевнях, куди я звик заглядати: я завжди боявся там потратитися, відчував лють і подив, коли подавали рахунок.

Такі довезло мене до рогу вулиці Рен. Я пройшовся трохи, щоб спробувати свої сили. Все йшло гаразд. Уже звернуло з обіду, і я вирішив зайти до кав'ярні «Де Маго» випити склянку віші¹. Вмостився в залі на канапі й неуважно дивився на бульвар. Нараз мені шпигонуло в серце — на терасі кав'ярні, відділеній од мене лише грубою шибкою, я побачив знайомі вузькі плечі, лисину на тімені, сиву потилицю, плескати й відстовбурчені вуха: за столиком сидів Юбер, уткнувшись у газету і водячи туди-сюди короткозорими очима. Мабуть, він не помітив, як я зайшов. Мое хворе серце поволі перестало калатати. Мене поійняла зловтіха: «Я тебе вистежую, а ти й гадки не маєш!»

Отакої! А я думав, Юбер може сидіти на терасах кав'ярень лише на Великих бульварах². Що йому робити в цьому кварталі? Не міг же він забрести сюди знічев'я, без якоїсь мети?.. Я поклав собі зачекати і наперед заплатив за віші, щоб піти при першій потребі.

Мабуть, він когось чекав, бо все позирав на годинника. Я здогадувався, хто зараз прошигне між столиками й підійде до нього, і був майже розчарований, коли побачив, як із таксі виходить Женев'євин чоловік. На голові Альфреда красувалося канотьє³, зсунуте набакир. Далеко від дружини, цей куций сорокалітній гладун ожив душею, вичепурився в надто ясний костюм і яскраво-жовті черевики. Провінційна дженджуристість мого зятя різко впадала в очі поряд із стриманою елегантністю Юбера, який, за словами Ізи, «вдягається, як Фондодеж».

Альфред скинув капелюх і витер спітніле чоло. Потім одним духом вихилив принесений йому аперитив. Його

¹ Назва мінеральної води.

² На Великих бульварах розміщені дорогі ресторани й кав'ярні.

³ К а н о т ь є — плескатий солом'яний капелюх.

своєк підвівся і глянув на годинника. Я наготувався рушити за ними. Вони, безперечно, сядуть у таксі. Спробую й собі взяти таксомотор і вистежити їх, хоча це буде нелегко. Але й так уже добре, що я їх викрив. Я почекав, поки вони вийдуть на тротуар. Таксі, проте, вони не гукали, а подалися пішки через площу. Вони гомоніли про щось, прямуючи до Сен-Жермен-де-Пре. Ото диво, ото радість — обидва зайшли до церкви! Навряд щоб навіть поліцейський відчув таке щастя, побачивши, як злодій заходить у пастку; я навіть трохи захекався від хвилювання. Довелося зачекати: вони могли обернутися, — син мій, правда, короткозорий, зате в зятя око метке. Тамуючи нетерпіння, я хвилини зо дві постояв на тротуарі, а далі й собі піднявся на паперть.

Було це десь пополудні. Обережно ступаючи, я перейшов безлюдний приділ і невдовзі переконався, що тих, кого я шукав, немає там. Мені навіть майнула думка: а що, як вони помітили мене і зайшли сюди, щоб замести слід, а самі гайнули бічними дверима. Я повернув назад і надумав обійти правий приділ, ховаючись за величезними колонами. І раптом у найтемнішому кутку я вгледів їх. Обидва сиділи на стільцях, а між ними хтось третій покірно зігнув згорблену спину. Поява цього героя нітрохи мене не здивувала. Я ж щойно чекав у кав'ярні, що до столика мого законного сина приповзе цей нікчемний хробак Робер.

Я передчував цю зраду, але з утоми, з лінощів мені не хотілося думати про неї. Від першої нашої зустрічі мені стало ясно, що в такого нікчеми, в такого раба тільки страх у животі, а в його матері ще живе в пам'яті судове переслідування, от вона й порадила йому домовитися з моєю родиною і продати тасмпницю якнайдорожче. Я дивився на карк цього дурня. Він сидів затиснутий між цих двох солідних, певних себе чоловіків. Один із них Альфред, щира душа, думає тільки про свою користь, далі свого носа нічого не бачить (а втім, для нього так ліпше), а другий, мій любий синок Юбер, маючи і довгі руки, і великі ікла, поводитьсь з людьми круто і владно — риса, успадкована від мене. Робер здається зовсім безпорадним проти нього. Я стежив за ними з-поза колон, як іноді стежиш за павуком і мухою, заздалегідь поклавши собі розчавити і муху, і павука. Робер дедалі нижче хнюпив голову. Певне, він спочатку був заявив: «Навпіл...» Йому здавалося, сила за ним. Але вони миттю розкусили цього

бовдура, він видав себе з головою і тепер уже ніяк не міг водити на шворці інших. Тільки я, певидимий свідок цієї боротьби, знав, яка то вона марпа і даремна, і почував себе всемогутнім божеством; і я сміявся, ладний розчавити цих нікчемних кузюк своєю всесильною рукою, розплющити під своєю п'ятою цих сплєтєних гадюк.

Не збігло й десяти хвилин, а Робер уже не смів і псннути. Юбер говорив без угаву, певпе, давав накази, а той з усім погоджувався, дрібно киваючи головою, і так горбився, що спина його стала геть кругла. Альфред, вивернувшись на плетеному стільці, погойдувався, заклавши погу на погу, і захиляв голову,— мені видно було, ніби вивернуту, його масну, смагляву, лискучу пику, облямовану чорним заростом.

Нарешті вони підвелися. Я рушив обережно слідком. Вони простували поволі. Робер дріботів посередині, похнюпившись, як той злодій між двома поліцейськими: заклавши за спину великі червоні руки, він бгав у них поношений м'який капелюх брудно-сірого кольору. Я подумав, що мене вже пічим не здивуєш, але помилився: коли Альфред і Робер переступили поріг, Юбер, приставши, встромив руку в кропильницю з святою водою, потім вернувся до вітара і широко перехрестився.

Тепер мені не було чого квапитися, турбуватися. Нащо йти за ними, вистежувати? Я знав: того самого дня ввечері чи десь назавтра до мене прибіжить Робер і прохатиме якнайшвидше виконати мої наміри. Як його зустріти? Я ще мав час подумати. Я відчув утому і сів перепочити. Зараз найбільше мене цікавило й страшенно драгувало Юберове святєвництво. Якась молода, скромно вбрана дівчина, непоказна на вроду, сіла на стілець попереду і, поклавши біля себе коробку з-під капелюшка, стала навколішки. Я бачив її профіль і злегка похилєну шийку, її очі були задивлені в ті далекі дверцята запрестольного образу, на який так щиро хрестився Юбер, виконавши свій родинний обов'язок. Дівчина так і завмерла, злегка усміхнена. Увійшли двоє семінаристів; один з них, високий і худорлявий, нагадав мені абата Ардуєна; другий був низького зросту, з пухким, дитячим личком. Вони теж вклякли на місці. Я зиркнув, куди ж вони дивляться, і не міг знайти, що їм видно. «Власне, тут нема нічого,— думав я,— тільки тища, прохолода, запах вогких кам'яних мурів». Знов мою увагу привернуло

обличчя молоді модистки. Очі її були заплющені, довгі вії нагадали мені скленені повіки Марі на смертній постелі. Я відчував, що ось тут — тільки рукою сягнути, а все-таки безмежно далеко від мене, — незнаний світ добра. Іза часто казала мені: «Ти бачиш тільки лихе, всюди ти бачиш тільки зло...» Це була правда і водночас неправда.

XVI

Я снідав; на душі в мене було легко, майже радісно, — такого відчуття я давно не мав, ніби Роберове запроданство не тільки не розладнало моїх плапів, а, навпаки, сприяло їм. Людині мого віку, чиє життя висить уже на волосинці, нема чого копирсатися в собі й шукати причини різких поворотів у настрої — вони фізіологічні. Міф про Прометея означає ось що: вся світова скорбота залежить від печінки. Але хто зважиться визнати таку просту істину? Мене не мучив біль. Я їв усмак кривавий біфштекс. Я був радий, що шмат великий — можна не витратитися на другу страву. На десерт я взяв сидру — це поживно й дешево.

Як мені повестися з Робером? Треба брати інший приціл, але зараз я не можу зосередитися на цьому. А втім, нащо забивати собі голову планами? Найкраще покласти на натхнення. Не сміючи признатися собі в цьому, я наперед смакував утіху, — я вже навітшаюся досхочу, пограюся, як той кіт, із цим убогим мишеням, Робером. А він і гадки не має, що я викрив його запроданство. Чи я не жорстокий? Так, я жорстокий. Не більше, ніж хтось інший, ніж діти або жінки, жорстокий, як усі (і тут мені згадалася маленька модистка з церкви Сен-Жермен-де-Пре), як усі, хто не шанує Ягняти¹.

Я взяв таксі і, повернувшись на вулицю Бреа, ліг у ліжко. Студенти, основні мешканці цього сімейного пансіону, роз'їхалися додому на канікули. Я відпочивав, радіючи цілковитій тиші. А все ж цю кімнату з зашкеленими дверима, із спущеною брудною шторою ніяк не назвеш затишним кубельцем. З бильця ліжка у стилі Генріха Другого облуплюється накладна різьба, відколупані шматочки дбайливо зберігаються на каміні в позолоченому бронзовому кошичку. Блискучі шпалери з муаро-

¹ Тобто не належать до числа щирих християн.

вими розводами заляпані масними плямами. Навіть при відчиненому вікні чути, як тхне від нічної тумбочки, дарма що вона оздоблена пишною стільницею з червоного мармуру. Стіл застелено килимовою скатертиною гірчичного кольору. Дуже потішна обстановка — колекція брідоти й людського несмаку.

Мене збудив шелест спідниці. До мого узголів'я присіла Роберова мати, і спочатку я побачив її усмішку. Навіть коли б я не знав про вчинену зраду, то вже така облесливість цієї жінки навела б мене на думку про неї. Запопадлива люб'язність — видима ознака підступного вчинку. Я й собі усміхнувся і запевнив її, що почуваю себе куди краще. Двадцять років тому її ніс був не такий грубий, а великий рот світив гарними зубами, які успадкував від неї й Робер. А тепер її сяйлива широка посмішка відкривала вставну щелепу. Мабуть, вона йшла прудко, і гострий дух, який вона ширила довкола, звичайно боровся з духом, що йшов від тумбочки зі стільницею червоного мармуру. Я попрохав її розчинити навстіж вікно. Вона розчирила, вернулася до мене й ще раз усміхнулася. Тепер, коли мені краще, заявила вона, Робер цілком до моїх послуг, для «цієї самої справи». Завтра, в суботу, він якраз буде вільний від полудня. Я нагадав їй, що в суботу пополудні банки не працюють. Тоді вона сказала, що Робер відпроситься в понеділок зранку. Його, звичайно, відпустять. А втім, йому вже нема чого зважати на хазяїв.

Вона ніби здивувалася, коли я сказав з притиском, що Роберові не треба кидати роботу зараз, принаймні найближчі кілька тижнів. Прощаючись зі мною, вона пообіцяла навідати мене завтра разом із сином, але я попрохав, щоб він прийшов сам: я б хотів трохи побалакати з ним, краще його взнати... Бідолашна дурепа не могла приховати неспокою: вона, безперечно, боялася, як би син не видав себе. Та коли я говорю владним голосом, нікому й на думку не спадає суперечити мені. Адже це, напевне, вона сама порадила Роберові порозумітися з моїми дітьми; я вже розкусив цього тюхтія, цього страхополоха і уявляю собі, як його збентежив такий намір.

Наступного ранку цей нікчемник прийшов, і мені з першого погляду стало ясно — він таки дуже мучився. Повіки в нього почервопіли, ніби він зовсім не спав. Очі

бігали. Я його посадив, стурбувався його виглядом, зрештою, повівся з ним лагідно, майже ніжно. І заходився з адвокатським красномовством розписувати його майбутнє життя-раювання. Я придбаю на його ім'я в Сен-Жермені будинок і парк на десять гектарів. Усі кімнати буде вмебльовано «під старовину». Ставок із рибою, гараж на чотири авто і ще всяка всячина. Я перераховував усе нові спокуси. Коли заговорив про авто і запропонував купити машину американської марки, то побачив, що він страшенно страждає. Очевидно, він поклявся братам, що не візьме від мене за життя ані су.

— Ніщо вас не турбуватиме,— додав я,— купчу підпишете ви самі. Я вже відклав і передам вам у понеділок трохи облігацій, вони забезпечать вам ренту в сотню тисяч ф'ранків. Із таким прибутком можна спокійно дивитися в майбутнє. Але лев'яча пайка мого багатства в Амстердамі. На тому тижні ми з вами туди поїдемо і зробимо потрібні розпорядження... Що з вами, Робере?

Він пробурмотів:

— Нічого, пане, не треба... я нічого не візьму за вашого життя... Мені це неприємно... Я не хочу оббирати вас... І не наполягайте: мені важко слухати.

Він сперся на шафу, підтримуючи лікоть однієї руки другою рукою, і кусав нігті. Я пильно дивився на нього; а моїх очей боялися в суді обвинувачені; коли я об'являв позивача, то не спускав з ока своєї жертви на лаві підсудних, аж поки, бувало, вона не падала знеможена на руки жандармів.

Власне, я був вдячний йому, я дихав тепер на повні груди: який це був би жах — віддати останні свої дні такому нікчемнику! Я не відчував ненависті до нього. Я поклав собі відкинути його, не завдавши йому шкоди. Я не міг утриматися, щоб не побавитися ще трошки:

— Який же ви добрий, Робере! Зворушливо, що ви захотіли почекати моєї смерті. Але я не приймаю такої жертви. В понеділок ви матимете все обіцяне, а наприкінці тижня я переведу на ваше ім'я більшу частину мого маєтку...— Він замахав руками, а я сухо додав:

— То як, ви берете чи ні?

Боячись глянути мені в очі, він попрохав кілька днів на роздуми. Хотів вигадати час, щоб написати в Бордо й дістати вказівки. Бовдур нещасний!

— Ви мене дивуєте, Робере! Таки дивуєте! Дивно якось поводитися!

Я думав, що пом'якшив вираз своїх очей, хоч їх неможливо пом'якшити,— погляд у мене твердіший, ніж я сам. Робер пробурмотів безбарвним голосом:

— Чому ви так на мене дивитеся?

Я перепитав, несамохіть перекривлюючи його:

— Чому я так на тебе дивлюся? А чому ти не можеш витримати мого погляду?

Люди, розбещені любов'ю, якимось мимоволі, неспвідомо знаходять ті слова й жести, що привертають усі серця. А я так звук будити ненависть і страх, що в мене й очі, і брови, і голос, і сміх покійно стають помічниками цього страшного хисту, іноді навіть незважаючи на мою волю. Так було й зараз; я хотів, щоб мій погляд відбивав поблажливість, а нещасний хлопець крутився з жаху. Я засміявся, а мій сміх видався йому лиховісним. І нарешті— так добивають зацькованого звіра — я спитав:

— Скільки тобі запропонували вони?

Отже, я почав йому «тикати», і в цьому була, хотів я чи не хотів, зневага, а не доброзичливий насмій. Він проленетав:

— Хто запропонував? — І звів на мене очі, сповнені майже побожного жаху.

— Та ті двоє добродіїв,— мовив я,— один товстий, другий худий. Так, так, худий і товстий!

Мені вже не терпілося дограти цю забавку. Гидко стало затулювати її (але ж не зважишся якимось одразу розчавити підбором стоногу).

— Та візьміть себе в руки,— сказав я нарешті,— я вам прощаю.

— Я не винен, я не хотів... це...

Я затулював йому рота рукою. Нестерпно було чути, що він звалить усе на матір.

— Цить! Не треба нікого називати... ну скажіть... скажіть... скільки вони вам запропонували? Мільйон? П'ятсот тисяч? Менше? Не може бути! Триста тисяч? Двісті?

Він хитав головою, вигляд мав жалюгідний.

— Ні. Обіцяли ренту,— сказав він тихо,— вона нас і спокусила, так надійніше: дванадцять тисяч франків на рік.

— Від сьогоднішнього дня?

— Ні, коли матимуть спадщину... Вони ж бо не могли передбачити, що ви одразу захочете все покласти на моє ім'я... А тепер уже пізно?.. Авжеж, вони могли б притягти

нас до суду... Хіба що приховати від них... Ох, який же я дурень! Оце мені й кара...

Він так потворно ридав, сидючи край ліжка, одна рука його звисла — здоровенна, налита кров'ю.

— Я все-таки ваш син,— скиглив він.— Не кидайте мене.

І незграбним рухом він спробував обняти мене за шию. Я лагідно випручався. Далі підійшов до вікна і, не обертаючись, промовив:

— Починаючи від першого серпня, ви щомісяця будете отримувати півтори тисячі ффранків. Я негайно дам розпорядження, щоб цю ренту виплачували вам довічно. На випадок чого ренту буде переведено на ім'я вашої матері. Моя родина, природно, не повинна знати, що я пронюхав про змову в церкві Сен-Жермен-де-Пре.— Тут Робер підхопився.— Гадаю, зайве попереджати, що досить вам щось бовкнути — і ви все втратите. Зате ви триматимете мене в курсі всіх каверз проти мене.

Тепер він знав, як важко щось приховати від мене і чого коштувала б йому нова зрада. Я дав йому зрозуміти, що я не бажаю більше бачити ні його самого, ні його матір. Писатиме він до запитання, на те саме поштове відділення.

— Коли виїдять із Парижа ваші спільники?

Робер запевнив мене, що вони вже поїхали вчора, вечірнім поїздом. Я перепинив усі його вияви безмірної подяки та обігнці. Безперечно, він був приголомшений: фантастичне божество, чиї наміри не відомі, до того ж божество, яке він зрадив, підносило його попід небеса, кидало в провалля, знову підхоплювало... Він заплющив очі, він усьому скорився... Вигнувши хребтину, прищуливши вуха, він поповза волік маслак, який я йому кинув.

Нараз він похопився і спитав, як і через кого він братиме ренту.

— Ви її матимете,— сухо мовив я.— Я свого слова завжди дотримую. Решта вас не обходить.

Поклавши руку на клямку, він ще вагався:

— Добре б через якусь страхову компанію... страховий поліс чи довічну ренту... щось таке... через солідну страхову компанію... Мені було б спокійніше, я б менше крові псував.

Я розчахнув прочипені двері й випхнув його в коридор.

Спершись на коминок, я несамохіть почав перераховувати шматочки дерев'яної різьби, що лежали в кошичку.

Довгі роки мріяв я про цього не знайомого мені сина. В убогому житті мене не полишало відчуття, що він існує. Я маю десь сина, мою кровинку, я віднайду його, як захочу, і, може, він стане мені розрадою. Він живе скромно, але від цього він мені дорожчий, і так утішно було думати, що він не схожий на мого законного сина, я обдаровував його тією простотою і здатністю до глибокої прихильності, що нерідко трапляється в народі. Зрештою він був останньою моєю ставкою. Я знав: якщо й її буде бито, мені вже нема чого й нема кого чекати, залишається тільки повернутися до стінки й згорнутися клубочком,— за сорок років, як мені здавалося, я зжився з ненавистю, мене ненавиділи, і я сам ненавидів. А проте, як усі люди, я плекав у душі надію і, як умів, дурив себе, намагаючись заспокоїти душевний голод, коли була змога. А тепер усьому край.

Тепер я вже не матиму бодай ганебною втіхи вимудровувати всякі підступи, думати, як позбавити спадщини тих, хто зичив мені зла. Робер уже напугав їх, зрештою вони знайдуть усі мої сейфи, навіть ті, що взято на чужі імена. Придумати щось інше? Ех, пожити б ще трохи і все протринькати! А далі вмерти, не залишивши нічого, навіть на вбогий похорон! Я ж усе життя трусився над кожним су, стільки літ скнарив, гамуючи свою жадобу; де вже мені, в моєму віці, навчитися кидати гроші на вітер! Та й діти пильнуватимуть за мною, думав я. Я не можу дозволити собі марнотратства, а то воно стане страшною зброєю в їхніх руках... Якби зубожіти якось непомітно, помалу...

Гай-гай! Мені не пощастить зубожіти, я не зумію спустити свої грошики. Якби ж то взяти їх із собою в домовину, тліти в землі, стискаючи в обіймах своє золото, банкноти, цінні папери! Якби ж спіймати на брехні тих праведників, які проповідують, нібито блага світу не переходять із нами на той світ!

Добрі справи — то бездонне провалля, що все поглинає. Розіслати по благодійних товариствах чи роздати сестрам-черницям, заступницям убогих, пожертви від невідомого добродійця?.. Хіба я не можу забути про своїх ворогів і подумати про інших людей? Але ж чим страшні

старощі? Старощі — це підсумок нашого життя, остаточний підсумок, де не зміниш уже жодної цифри. Шістдесят вісім років життя зістарили мене, зробили ненависником своїх кривних; таким я й помру. Яким я став, таким і залишуся до могили. А як хотілося б стати іншим! О боже, боже, якби ж то ти існував!

Смерком прийшла дівчина, послала мені ліжко, віконниць вона не зачинила. Я ліг потемки. Вуличний гамір і світло ліхтарів не заважали мені дрімати. Не раз я прокидався, як у вагоні, коли поїзд зупиниться на станції, і знову поринав у сон. Я вже не почував себе хворим; а проте здавалося, ніби мені залишається одне — лежати отак і терпеливо чекати, коли дрімота перейде у вічний сон.

Мені треба було ще зробити деякі майпові розпорядження, щоб Роберові сплачували обіцяну ренту, а потім піти на пошту по листи на запитання, бо тепер не було кому зробити мені цієї послуги. Я вже три дні не переглядав своїєї кореспонденції. О, це чекання якогось невідомого листа, таке живуче паперекір усьому, воно переконливо свідчить, що подія в нас незнищенна, її не викорінити, вона — як пирій!

Назавтра саме турбота про пошту й дала мені сили. Я встав опівдні і вирушив до поштового відділення. До щило, я не взяв парасольки і тому пробирався попід мурами. Мабуть, вигляд у мене був чудний, вслід мені оберталися. Хотілося гукнути цим людям: «Що в мені незвичайного? Чи не здаюся я вам божевільним? Тільки мовчїть, а то діти одразу з цього скористаються. Не дивїться так: я такий самий, як усі, тільки рідні діти ненавидять мене, доводиться від них боронитися. Але це зовсім не означає, що я божевільний. Іноді я таки збуджений під впливом тих ліків, що їх мушу приймати через грудну жабу. Авжеж, я розмовляю сам із собою, бо завжди самотній. Треба ж людині з ким-небудь та розмовляти. Що ж тут незвичайного, що самотня людина мурмоче якісь там слова й вимахує руками?»

Пакет, переданий мені, містив друковані повідомлення, кілька банківських листів і три телеграми. Певно, це телеграми від біржового маклера, який не зміг виконати якогось мого розпорядження. Я зайшов у бістро, щоб там їх відкрити. Біля довгих столів сиділи заляпані вапном муляри різного віку й повільно їли свою злиденну

страву, запивали сніданок літром вина. Вони майже не озивалися один до одного. Вони працювали від раннього ранку і все під дощем. О пів на другу вони знову стануть до праці. Адже зараз кінець липня. На вокзалах повно люду... Чи зрозуміли б вони мою муку? Авжеж, зрозуміли б. Як же мені, старому адвокатові, цього не знати? На першому ж процесі, де я виступав, позивалися між собою діти; ніхто з них не хотів годувати старого батька. Бідолаха кожні три місяці переходив із хати до хати, всюди його кляли. Сини з голосним лементом накликали смерть, що визволила б їх від батька, та й він сам кликав її, як рятівницю. А скільки разів на фермах я спостерігав трагедію: старий батько зявся і ніяк не випускає з рук свого добра, нарешті здавшись па задобрювання, все віддає, і тоді діти зводять його зі світу непосильною працею та голодом! Авжеж, він такого, мабуть, начувся, оцей худий, жиливий муляр, що сидів за два кроки від мене й поволі переминав хліб голими яснами.

Сьогодні нікого не здивує, якщо в бістро сидить добре вдягнений стариган. Я нарізав шматок білястого кролячого м'яса і дивився, як, випереджаючи одна одну, котяться дощинки на шибці; потім намагався прочитати ім'я власника, написане по той бік вітрини. Дістаючи з кишені хусточку, я намацав рукою пакет з листами. Надів окуляри і розкрив навмання першу телеграму: «Похорон мами завтра двадцять третього липня о дев'ятій годині церква Сен-Луї.» Її послано вранці цього ж дня, а дві інші позавчора, з проміжками у кілька годин. В одній стояло: «Мамі все гіршає вертайся». В другій: «Мамі не стало». Всі три підписані Юбером.

Я зібгав телеграми і снідав далі, поглинутий одною думкою: чи стане мені сили сісти сьогодні ввечері на поїзд. Кілька хвилин я думав лише про це, і раптом виникло інше почуття: подив, що я пережив Ізу. Бо ж це я мав би померти. Геть усі, а я й поготів, були певні: я помру перший. У своїх планах, викрутах, змовах я мав на гадці ті дні, що потягнуться після моєї смерті, вже недалекої. Ні я, пі мої родичі не мали тут навіть найменших сумнівів. Моя дружина завжди ввижалася мені вдовою в жалобі, що заважало їй відчинити вогнетривку шафу. Раптовий переворот у всесвіті вразив би мене не більше, ніж ця смерть. Але попри все, в мені вже озвалася ділова

людица, я зважував ситуацію і прикидав, яку перевагу може вона мені дати в боротьбі з ворогами. Он які почуття хвилювали мене до тієї хвилини, як рушив поїзд.

А тоді ввійшла в гру уява: вперше я побачив подумки Іза на смертній постелі і почав думати, що коїлося біля неї вчора і позавчора. Згадав детально обстановку в її калезькій кімнаті (я не знав, що вона померла в Бордо). І прошепотів: «Тепер вона лежить у домовині...» — і спізнав якусь малодушну полегкість. Але як же мені поводитися? Що почувати, ловлячи на собі пильні й ворожі погляди дітей? Питання уже розв'язано. Приїхавши, я, звичайно, зляжу, і всі клопоти таким чином буде усунуто. Я не можу бути на похороні: мені тепер ледве ставало сили дістатися до вбиральні. Така кволість мене не лякала: Іза померла, отже, мені ще не скоро помирати, я пропустив свою чергу. Але я боявся приступу в вагоні, тим паче, що їхав сам у купе. На вокзалі мене, звісно, зустрінуть (я дав телеграму), певне, вийде Юбер...

Ні, зустрічав мене не він. Як мені полегшало на душі, коли переді мною раптом виринула гладка, розпухла від безсоння Альфредова пика! Побачивши мене, він перелякався. Я мусив спертися на його руку і не міг без його допомоги сісти в машину. Був дощовий ранок, місто здавалося таким смутним, коли ми їхали повз різниці й казарми. Мені не довелося й розпитувати: Альфред сам розповів про все, якнай докладніше змалював, в якому саме куточку саду Іза впала неприємно: поблизу оранжереї, біля пальмового гаю; розповів, як її перенесли до аптеки, як потім нелегко було занести важке тіло на другий поверх, до спальні, як пустили їй кров, зробили пункцію... Їй стався крововилив у мозок; цілу ніч вона була неприємно, знаками кликала мене, дуже довго кликала, а потім задрімала, саме тоді, як прийшов священик соборувати її.

— Але вона перед тим причащалася...

Альфред хотів покинути мене на ганку, вже задропаному чорним крепом, і поїхати далі під тим приводом, що він може не встигнути переодягнутися на похорон. Але хоч-не-хоч довелося йому допомогти мені вийти з машини і піднятися надвірними сходами. Я не впізнав нашого передпокою. Стіни затягнені чорним, гора квітів посередині, і довкола палає сила-силенна свічок. Я примружився. Все було чуже, химерне, як уві сні. Нерухомо сто-

яли дві черниці, певне, виряджені похоронною конторою разом з усім гамузом. Від цієї маси крепу, квітів і вогнів йшли на другий поверх до будешного життя звичайнісінькі сходи з потертим килимком.

Ними спустився Юбер — дуже коректний, вдягнений у фрак. Він подав мені руку і щось мовив. Голос його долинав звідкись іздалеку. Я хотів відповісти, але тільки нечутно поворушив губами. Юбер нахилився до мене, обличчя його стало величезне, і раптом я провалився в чорну яму. Потім мені сказали, що я зомлів хвилин на три, не більше. Опритомнів я в невеличкій кімнатці, що була за приймальною, коли я ще адвокатував. У носі мені щипало від нюхальної солі. Я почув Женев'євин голос:

— Він приходить до пам'яті...

Я розплющив очі, побачив схилені наді мною обличчя. Обличчя здавалися мені зовсім на такі, як звичайно, запалені, червоні, деякі зеленаво-бліді. Гладуха Жаніна виглядала матиною ровесницею. Сльози особливо змінили Юберове лице, — воно стало негарне, але водночас і зворушливе, як у дитинстві, коли Іза брала сина на коліна і примовляла: «Хлопчик у мене такий маленький, а горе в нього велике!» Лише у красеня Філі, вдягненого у фрак, в якому він тинявся по всіх шинках Парижа й Берліна, обличчя було змуджене і байдуже. Такий він, певне, був, коли вирушав на якусь вечірку або вертався додому, п'яний і розхристаний, бо він ще не встиг зав'язати краватку. Позад нього юрмилися жінки під жалобними вузями, — я погано розпізнав хто, мабуть, Олімпія з дочками. В сутінках білили чийсь маніжки.

Женев'єва піднесла мені до вуст склянку, я відпив кілька ковтків. Потім я сказав їй, що мені краще. Дочка спитала мене, — голос її бринів тихо й ніжно, — чи не хочу я лягти. Я сказав перше, що спало мені на думку:

— Мені хочеться провести її до могили, бо я ж не зміг попрощатися з нею.

Мов той актор, що добирає правильного тону, я повторив:

— Бо я не зміг попрощатися з нею...

І раптом ці банальні слова, сказані лише для годиться, тільки тому, що пасували до моєї ролі на похоронній церемонії, з навальною силою збудили в мені те саме почуття, що й мали збудити. Лише тут я збагнув, що досі не усвідомлював: більше я ніколи не побачу своєї дружини; не буде між нами ніякої вирішальної розмови, вона не

прочитає цього зошита. Повік усе залишиться так, як після нашої останньої розмови в Калезі. Тепер уже нічого не перебудувати, не зажити по-новому; Іза померла, так і не дізнавшись, що я був не тільки мучителем і катом, як здавалося, а що в мені жила й інша людина. Навіть коли б я приїхав в останню хвилину, навіть коли б ми не перемовилися жодним словом, вона побачила б сльози, що котяться у мене на щоках, як оце тепер, і відійшла б, бачивши моє горе, мою розпуку.

А нині тільки діти мої, німі з подиву, позирали на мене. Певне, вони за все життя ці рази не бачили, щоб я плакав. Злісне й грізне старече обличчя, обличчя Медузи¹, чий погляд ніхто не міг витримати, раптом змінилося, стало людським.

Я почув, як хтось сказав (здається, Жаніна):

— Ох, якби ви не їздили... нащо ви їздили?

Так, навіщо я поїхав? Але хіба я не встиг би вернутися? Встиг би, якби мені послали телеграму не до зачитання, а на вулицю Бреа... Юбер необачно додав:

— Поїхали, не лишивши адреси... ми ж не могли вгадати...

І — тоді ще невиразна — думка раптом вихопилася з уст. Узявшись обіруч за крісло, я звівся на ноги й кинув Юберові в обличчя:

— Брешеш!

Він замурмотів:

— Тату, ти з глузду з'їхав?

Я повторив:

— Авжеж, ви брехуни! Ви знали мою адресу. Поглянь мені в очі й посмійся сказати, що ви не знали моєї адреси!

Юбер мляво заперечив:

— Звідки нам було знати?

— А ти ні з ким не зустрічався, хто був зі мною в близькому контакті? Посмійся тільки заперечувати! Посмійся!

Усі, скам'янівши, дивилися на мене. Юбер труснув головою, як дитина, застукана на брехні.

— А втім, недорого ви йому заплатили за зраду. Не дуже ви щедрі, діти мої. Дванадцять тисяч ренти хлопцеві за те, що він вернув вам таке багатство! Просто дурно прислужився.

---

¹ Медуза Горгона — міфологічна потвора, одна з трьох сестер-горгон. Замість волосся на голові її ворушилися гадюки, а погляд мав здатність обертати на камінь усіх, хто на неї дивився.

Я зареготав, потім закашлявся. Діти мої не могли здобутися бодай на слово. Філі процідив крізь зуби:

— Брудна історія...

Я повів далі, тільки стишив голос, помітивши благальний Юберів жест:

— Через вас я не попросився з нею. Вам був відомий кожен мій крок, але ви ховалися від мене. Бо коли б ви телеграфували на вулицю Бреа, я б здогадався, що мене зраджено. Ніщо в світі не змусило б вас зважитися на таке, навіть благання вмирущої матері. Звичайно, ви сумували душею, але йшли нахрапом...

Я висипав їм усе, висипав і інші, гіркіші істипи. Юбер заблагав:

— Нехай замовкне, Ж'єнев'сво! Скажи, хай замовкне! Люди ж почують,— лепетав він затинаючись.

Ж'єнев'сва обняла мене за плечі і знову посадила в крісло.

— Не треба, тату... Не треба зараз... Побалакаємо потім, коли будемо бадьоріші. Благаю тебе іменем матері... Вона ж іще тут, лежить у домовині...

Юбер, пополотнілий, приклав палець до вуст: зайшов розпорядник церемонії зі списком тих осіб, що мають іти за катафалком. Я підвівся і ступив кілька кроків. Я захотів іти сам і, заточуючись, рушив до порога; діти й онуки розступилися переді мною. Я насилу добрався до кімнати, де лежала померла, і вклякнув з молитвою.

Тут наспіли Ж'єнев'сва і Юбер, підхопили мене попід руки й повели. Я не пручався. Дуже важко було підніматися нагору сходами. Одна з черниць погодилася побути біля мого ліжка, поки йде похорон. Уже відходячи, Юбер, піби між нами нічого й не сталося, спитав, чи добре він зробив, що вніс до списку похоронного почту старшину колегії адвокатів. Я одвернувся до вікна, мокрого від дощу, і не відповів.

Уже чувся тупіт ніг. Мабуть, усе місто прийде віддати останню шану. З ким ми тільки не зв'язані з боку Фондодежів! А з мого? Суд, банки, діловий світ... Я спізнав блаженство людини, виправданої перед судом, чюю безневинність визнаю. Я звинувачував своїх дітей у брехні, вони не зважувалися заперечувати своєї випи. Поки дім увесь гудів, ніби відбувався якийсь чудний бал без музики, я змушував себе думати лише про їхній злочин: це через них я не попросився з Ізою... Але хоч як я підострожував свою задавнену ненависть, від цього їй, ніби

в загнаного копя, не прибувало сили. Чи то з якогось фізичного розслаблення, чи то з утіхи, що останнє слово зосталося за мною, не знаю чого, але я полагіднів.

До мене вже не долітало святе поспів'я, затихло, далепіючи, голосіння, і нарешті по всій нашій великій кам'яниці запаувала така сама глибока тиша, як у Калезі. Всі її мешканці пішли провжджати Ізу. Вона потягла за своїм катафалком усіх слуг. У домі zostалися тільки я та черниця; сидючи коло мого узголів'я, вона перебирала чотки й дочитувала молитви, початі при домовині небіжчиці.

У тиші я знову відчував скорботу вічної розлуки, неправної втрати. Знов у мене защеміло в грудях, бо тепер уже запізно, ми нічого з Ізою одне одному не скажемо. Я сидів на ліжку, підпертий подушками, щоб легше дихалося, і оглядав кімнату, обставлену меблями стилю Людовіка Тринадцятого, що ми з Ізою вибрали в Бардье в день наших заручин,— усі ці речі довго стояли в її кімнаті, поки не перейшла до неї в спадщину материна обстановка. На цьому ліжку, на цьому самому ліжку мовчки ми таїли образу одне на одного...

До мене зайшли тільки Юбер і Женев'єва, решта залишилися в коридорі. Я зрозумів, що їм дуже незвично бачити моє обличчя, залите слізьми. Вони постояли біля мого узголів'я, брат і сестра: він виглядав химерно — у вечірньому фракку опівдні, а вона — як вежа, задрапована чорним крепом, тільки носовичок білів, а з-під відкинутої вуалі виглядало кругле й червоне від сліз обличчя. Горе зірвало з усіх нас звичну личину, і ми не впізнавали одне одного.

Вони спитали, як я почуваю себе, Женев'єва сказала: — Майже всі проводили аж до кладовища: її дуже любили.

Я почав розпитувати, що було перед тим, як Ізу вразила апоплексія.

— Вона все нарікала, що нездужає... може, в неї було передчуття, бо напередодні поїздки в Бордо вона цілий день провела в своїй кімнаті, все щось перебирала, спалила купу листів у каміні... Ми навіть думали, що в димарі сажа загорілася...

Я урвав її. Мепі майнула думка... Як це я раніше не здогадався?

— Як ти гадаєш, Женев'єво, мій від'їзд міг тут щось важити?

Вона вдоволено відповіла, що, звичайно, це було для мами дуже прикро.

— Але ви їй нічого не сказали... ви не повідомляли її про те, що вам пощастило довідатися...

Вона запитально глянула на брата: чи можна показати, що вона зрозуміла, про що йдеться? Я, певне, скорчив дилу гримасу, вони обоє перелякалися, і, поки Женев'єва допомагала мені сісти зручніше, Юбер квапливо мовив, що мама занедужала тижнів через два після мого від'їзду, отож вони поклали собі нічого їй не казати про наші сумні чвари. Чи ж правду він сказав? Він додав деренчливим голосом:

— Якби ми піддалися спокусі й розповіли їй про це, то перші були б винні...

Він одвернувся, і я побачив, що плечі в нього тремтять. Хтось прочинив двері і спитав, чи скоро нарешті сядуть до столу. Я почув голос Філі:

— А що ж тут такого? Я не винен... У мене просто живіт зацався з голоду.

Женев'єва крізь сльози спитала, що мені подати їсти. Юбер пообіцяв прийти після спіданку: ми все з'ясуємо, раз і назавжди, якщо мені стане сили вислухати його. Я кивнув головою.

Коли вони пішли, черниця допомогла мені підвестися; я скупався, одягнувся, випив чашку бульйону. Я не бажав вести битву в образі хворого діда, якого супротивник милує з жалю і бере під свою ласку.

Коли мої діти вернулися, перед ними була інша людина, яка вже не будила до себе жалощів. Я прийняв ліки, що полегшують приступи, і сидів у кріслі випростаний; я завжди почуваю себе ліпше, коли не лежу.

Юбер переодягся у візитку, а Женев'єва загорнулася в старий материн халат.

— Я нічого не маю чорного, нічого надіти...

Обоє сіли проти мене, сказали співчутливі слова для годиться.

— Я багато передумав...— почав Юбер.

Він дбайливо підготував свою промову. Говорив так пишно, ніби виступав на зборах акціонерів, зважаючи кожне слово і старанно уникаючи всього, що могло викликати сутичку:

— Сидячи біля узголів'я матері, я все думав, зазираю у своє сумління, спробував змінити свій погляд на наші чвари і поставити себе на твоє місце. Ми бачили в тобі

батька, якого переслідує невідчепна думка позбавити своїх дітей спадщини, і в моїх очах це робило наше поводження законним чи принаймні вибачливим. Але ми дали тобі моральну перевагу над нами своєю нещадною боротьбою і своєю...

Він затнувся, добираючи слово, і я стиха підказав:

— Своєю підлою змовою.

Навіть вилиці в нього зашарілися. Женев'єва скипіла:

— Чому ж «підлою»? Ти куди дужчий за нас...

— Годі-бо! Тяжко хворий дід проти цілої зграї молодих вовків...

— Тяжко хворий дід, — відказав Юбер, — у такій родині, як наша, має багато привілеїв: він не виходить із своєї кімнати, а проте завжди насторожі, стежить за всіма, узнає звички кожного члена сім'ї і з усього здобуває користь для себе. На дозвіллі, не кваплячись, обмірковує самотою страшні удари і готується здійснити свої наміри. Він усе знає про інших, вони ж нічого про нього не знають. Йому відоме місце, де краще підслуховувати чужі розмови. (Я не міг утриматися від посмішки, тоді й Юбер посміхнувся). Авжеж, — провадив він, — у своїй родині люди завжди поводяться необачно. Сперечаючись, підвищують голос, розмовляють голосно і навіть кричать, самі того не помічаючи. Ми надто покладалися на грубі стіни нашого дому, забуваючи, що мостовини в ньому все-таки тонкі. Та й вікна часто бувають розчинені.

Ці натяки трохи послабили напружену розмову. Юбер перший вернувся знов до серйозного тону:

— Я припускаю, ти зміг вважати нас випними перед тобою. Правда, я вже казав, мені легко послатися на своє право на самооборону, але не варто сперечатися, підливати масла в огонь. І я не шукатиму, хто був призвідцем сумної цієї війни. Я навіть згоден стати на захист винного. Але ти повинен зрозуміти... — Він підвівся, протер скельця окулярів. Очі його кліпали, обличчя було вимучене, щоки позападали. — Ти повинен зрозуміти, що я борюся в ім'я честі нашої сім'ї й майбутнього своїх дітей. Ти не можеш собі уявити наше становище. Ти людина мипулого сторіччя, ти жив у казкову добу, коли обачна людина могла робити ставку на надійні цінності. Я, звісно, розумію, ти завжди був на висоті: ти, скажімо, раніше за всіх бачив близьку бурю і встигав вчасно реалізувати цінні папери... Але ти виявляв таку прозорливість лише тому, що перестав вести діла, треба прямо ска-

зати, перестав вести всякі діла! Ти міг спокійно обдумувати ситуацію, все обміркувати й робити, як тобі заманеться, ти був сам собі пан, не те що я, зв'язаний кругом... Удар був падто несподіваний... Ніхто не встиг дати собі раду... Уперше трапилося, що затріщало все гілля разом. Нема за що вхопитися, нема на що спертися...

З якою тривогою він повторював: «Нема за що... нема на що...» Як далеко він зайшов? Скільки заборгував? Може, він уже йде на дно і борсається, намагаючись впливти? Злякавшись, що забагато сказав, він опанував себе і почав виголошувати прийняті в таких випадках загальники: повоевний стрімкий розвиток техніки, перевиробництво, криза споживання... Мене не обходило, що саме він каже, але я пильно придивлявся до нього і бачив, що він сповнений неспокою. І саме в ці хвилини я зауважив, що ненависть моя вмерла, минулося бажання мститися. Може, все це вмерло вже давно. Я сам розплював свою лють, ятрив свої виразки. Але навіть ж спростувати очевидність? Дивлячись на свого сина, я спізнав складне почуття, де переважала цікавість. Одне моє слово — і в душі цього нещасного не залишилося б і сліду від турботи, жорстокої муки й жаху... і як це все здавалося мені дивним! Подумки я бачив перед собою своє багатство, багатство, в якому, як мені гадалося ще зовсім недавно, полягало все моє життя; багатство, яке я марно намагався подарувати, збутися, але яким навіть не міг вільно розпоряджатися! А тепер я вже не відчував ніякого потягу до цього багатства, більше того, воно перестало мене цікавити і ніби зовсім мене не обходило. Юбер, замовкнувши, пильно придивлявся до мене крізь окуляри. «Що там ще батько затіває? Який удар готується нам завдати?» Губи його вже кривилися в болісній гримасі, він одкинувся назад і звів руку, як дитина, налякана близькою прочуханкою. Він боязко промовив:

— Я прохаю тільки про одне: поможи мені стати на ноги. На додачу до того, що мені дістанеться від мами, я не потребую, — він завагався, боячись назвати суму, — я не потребую більше, ніж один мільйон. А як стану на ноги, то далі все піде гладесенько-рівнесенько, тоді я сам дам собі раду... А втім, вирішуй, тобі видніше. Я зобов'язуюся шанувати твою волю...

Він ковтнув слину; нишком позирав на мене, але моє обличчя було непроничне.

— А як у тебе, дочко? — спитав я, обертаючись до Женев'єви.— В тебе, певне, все гаразд. Твій чоловік обачний...

Женев'єву завжди сердило, коли хто хвалив її чоловіка. Вона обурено заявила, що їхній фірмі настав кінець. Альфред уже два роки не купує рому: мабуть, гадає, що зараз найкраще сидіти тихо. Вони, звісно, на прожиток мають, але ось Філі погрожує кинути дружину і таки кине, тільки-но довідається, що тесть збіднів. Я пробурмотів:

— Ото нещастя!

Женев'єва одразу зацокотіла:

— Ну, звичайно, він негідь, ми це знаємо, і Жаніна знає. Але як він її кине, вона помре. Так, так, помре. Тобі цього не збагнути, тату. Ти в цьому нічого не тямши. Жаніна знає про свого Філі все, куди більше, ніж нам відомо. Вона часто мені казала, що він просто найпослідуший мерзотник. Та однаково, як він її кине, вона помре. Це тобі здається безглуздям. Такі почуття для тебе не існують. Але при твоєму величезному розумі ти можеш збагнути навіть те, що тобі й самому геть чуже.

— Ти втомлюєш тата, Женев'єво.

Юбер думав, що його незграбна сестра «все зіпсує» та ще даремно зачіпає мою гордість. Він, мабуть, помітив, як на моє обличчя набігла туга, але не знав, що саме замутило мене. Де вже йому знати, що Женев'єва роз'ятрила мою рану, необережно полізла до неї пальцями. Я зітхнув:

— Щасливець Філі!

Сип і дочка здивовано перезирнулися. Вони цілком щиро вважали, що я несповна розуму, і любесенько запроторили б мене до дурдому.

— Та він негідник,— буркнув Юбер.— А ми у нього в руках.

— Твій тесть до нього поблажливіший, ніж ти,— сказав я.— Альфред часто казав, що Філі не такий уже й поганий, як про нього думають, «він просто вітрогон».

Женев'єва спалахнула:

— Він і Альфреда за собою тягне! Зять розбестив тестя, в місті це всім відомо: їх здибали разом в дівками... Яка ганьба! Ось такі прикроці й добили маму...

Женев'єва втерла хусточкою очі. Юбер подумав, що я хочу відвернути їхню увагу від головного.

— Та хіба про це зараз ідеться, Женев'єво? — роздратовано сказав він.— Можна подумати, що на всьому світі є лише ти та твої діти.

Розлючена Женев'єва відрубала, що невідомо ще, хто з них більший егоїст, і додала:

— Звісно, кожен передусім думає про свою дитину. Я завжди все ладна зробити для Жаніни і пишаюся з цього. Як мати, я все, все робила для неї. Я б заради неї в огонь кинулася...

Брат перебив її й ущипливим тоном — пізнаю свою кровинку — заявив, що вона «не лише сама кинулася б, але й інших ладна туди вкинути».

Як мене колись потішила б їхня сварка! Я радів би з тих сутичок, бачачи в них зародок нещадної гризні за рештки спадщини, яких мені не вдасться їх позбавити. Але тепер мені гидко, та й нудно слухати їх. Треба раз і назавжди розв'язати це питання з грішми! Хай дадуть мені померти спокійно!

— Як дивно, діти,— сказав я,— дивно, що я зрештою зроблю саме те, що здавалося мені найбільшим шаленством...

Ого! Сварка одразу вщухла. Обоє втупилися в мене гострим недовірливим поглядом. Вони чекали, вони напорошилися.

— Бо ж я завжди казав собі: не забувай, що сталося з одним старим нашим орендарем. Він усе віддав дітям, а вони, обібравши батька за життя, покинули його здихати з голоду... А то ще так буває: агонія триває задовго, то діти покладуть подушки і придушать...

— Тату, благаємо тебе...

В їхньому голосі чувся щирий жах. Я одразу заговорив іншим тоном:

— Ти, Юбере, матимеш багато клопоту з поділом спадщини. В мене рахунки в кількох банках — і тут, і в Парижі, і за кордоном. Та ще нерухомість, маєтки...

На кожне моє слово в них кругліли очі, обоє не хотіли вірити. Я завважив, що тонка Юберова рука то широко розтулювалася, то стискалася в кулак.

— І хай з усім цим буде покінчено тепер же, ще до моєї смерті, разом із поділом спадщини від матері. За собою я залишаю на довічне користування Калез: дім і парк, його утримання й ремонт вашим коштом. Про виноградники я більше й чути не хочу. Платитимете мені через нотаріуса щомісячну ренту, залишиться тільки визна-

чити її розміри... Подай-но мені гаманця, так... у лівій кишені піджака.— Юбер тремтячою рукою простяг гамапець. Я дістав конверта.— Тут ти знайдеш дані про мої статки. Можеш його віднести до пана Аркама. Та ні, краще зателефонуй йому, попрохай прийти, я сам передам йому пакет і підтверджу при тобі йому свою волю.

Юбер узяв конверта і тужно спитав:

— Ти не глузуєш із нас? Ні?

— Іди зателефонуй нотаріусу: сам побачиш, глузую я чи ні...

Він подався до дверей і раптом схаменувся.

— Ні,— сказав він,— сьогодні незручно... Треба почекати хоча б тиждень.

Він провів рукою по очах; звичайно, йому було соромно, він хотів примусити себе думати про матір. Конверт він крутив у руках.

— Ну, гаразд,— провадив я,— відкрий його і прочитай, я тобі дозволяю.

Він квапливо підійшов до вікна, зірвав печатку. Він не читав, а жер очима опис. Женеv'єва не витримала,— вона підвелася і перехилилася, жадібно заглядаючи йому через плече.

Я дивився на своїх дітей. Он брат і сестра. Нема в них нічого жахливого. Він ділова людина, попав у скруту, батько сім'ї, вона мати сім'ї; вони неждано-негадано дістали мільйони, які вважали втраченими для себе. Дивувало мене інше — моя власна байдужість. Я скидався на людину, яка перенесла операцію і каже, що нічого не відчула. Я вирвав із своєї душі те, до чого, здавалося, дуже прихилився. А проте я відчував лише полегкість, мені попустило біль: дихати стало легше. Власне, що я робив уже багато років? Намагався якось спекатися багатства, накинути його кому-небудь, тільки не своїм. Я завжди дунив самого себе, не знав, чого хочу. Ми ніколи не знаємо, чого хочемо насправді, і зовсім не робимо того, що, як нам здається, ми любимо.

Я чув, як Юбер сказав сестрі:

— Величезні... величезні статки... Просто величезні.

Потім вони про щось перемовилися стиха, і раптом Женеv'єва заявила, що вони не можуть прийняти такої жертви, вони не хочуть, щоб я всього позбавив себе задля них.

Дивно бриніли в моїх вухах слова «жертва», «всього позбавити себе». Юбер наполягав:

— Сьогодні ти схвилюваний, тому так вирішив зроби. Ти не такий уже хворий, як здається. Тобі нема ще сімдесяти, а з таким здоров'ям доживають до глибокої старості. За якийсь час ти шкодуватимеш. Якщо хочеш, я тебе звільню від матеріальних клопотів. Але май при собі, що тобі належить. Ми хочемо тільки — хай усе буде по справедливості. Ми завжди шукали тільки справедливості.

Мене здолала втома, вони бачили, що очі в мене злипаються. Я сказав: рішення моє непохитне і далі ми про це балакатимемо лише в присутності нотаріуса. Вони рушили до дверей. Я, не повертаючи голови, промовив:

— Забув вас попередити: я призначив щомісячну ренту в півтори тисячі ф'ранків моєму синові Роберові, я обіцяв йому. Нагадайте мені, як ми підписуватимемо акт у нотаріуса.

Юбер почервонів. Він не чекав такої шпильки. Але Женев'єва, по своїй простодушності, не побачила тут ніякої каверзи. Витріщивши від здивування очі, вона швидко підбила рахунок:

— Вісімнадцять тисяч ф'ранків на рік... А тобі не здається, що це забагато?

XVIII

Моріжок сьогодні ясніший за небо. Залита водою земля курить, у вибоях, затоплених дощем, відбивається каламутна блакить. Усе мене цікавить так само, як у ті дні, коли Калез належав мені. Мого тут нема тепер нічого, і я не відчуваю своєї вбогості. Цілі ночі плющить, через дощ гниє виноград, і я так само вболіваю за врожай, як і тоді, коли був господарем. Думав я, що мені дорога моя власність, а нині збагнув: то озивалася моя кровна любов до землі, інстинкт селянина, селянського сина, народженого тими, хто спокоєвіку тривожно позирає на обрій, на небо. Рента, яку я маю щомісяця отримувати, набігатиме в нотаріуса; мені ж нічого не треба, та й ніколи й не було треба. Все життя я був невільниким пристрастей, яких, власне, і не мав. Мов собака, що гавкає на місяць, я був зачарований блиском. Прокинутися в шістьдесят вісім років для життя! Відродитися на порозі смерті!.. Якби ж то ще пожити кілька років чи хоча б кілька місяців, навіть кілька тижнів...

Мою доглядальницю вже відіслано; я почуваю себе куди краще. Коло мене ходитимуть Амелі й Ернест, що служили Ізі; вони вміють робити уколи; в мене все напхвати: ампули з морфіном і нітритом. Діти в місті клопочуться спадщиною, до Калеза приїжджають лише тоді, як потрібні якісь дані для опису майпа... Все йде майже без суперечок; зі страху прогадати при поділі вони ухвалили комічне рішення: все ділити порівну, навіть комплекти дамастових скатертин та серветок і набори кришталю. Вони ладні розірвати надвоє якийсь килим, аби він не дістався комусь одному. Вони воліють усе дістати непарне, зате парівно. Вони ж бо хочуть, щоб усе було по справедливості. Все життя вони прикрашали вельми пишними словами найнищії прагнення... Ні, треба викреслити ці слова. Хто його знає, може, й вони так само, як я, в полоні пристрасті, що насправді глибоко не загіздилася в них?

А що вони думають про мене? Безперечно, що мене переможено, адже я поступився. «Вони взяли наді мною гору». А проте при кожних відвідинах вони тримаються зі мною шанобливо та все дякують. Все-таки я для них загадка. Надто пильнує мене Юбер: йому не віриться, що я склав зброю. Та заспокойся ти, сердего! Коли мене привезли до Калеза очунювати, я й тоді був не дуже страшний для вас. А вже тепер...

Край доріг і луків вимальовуються довгі ряди берестів та тополь, що височать одне над одним, а між їхніми темними лініями клубочиться туман, туман і дим: там палять бур'ян, та ще дихає випарами земля, вносна дощем. Бо ж у нас тепер осінь, грона, обсіпані дощовими краплями, вже не наллються соками — все забрав у них дощовий серпень. Та для нас, мабуть, ніколи не буває пізно. Я все кажу собі, що для людини ніколи не пізно.

Другого дня після повернення до Калеза я ввійшов до Ізиної кімнати, але не з почуття побожності. Тільки знічев'я, від нічого робити, — я вже сам не знаю, чи присмно, чи тоскно було мені від того, — я штовхнув двері, перші після сходів ліворуч. Все було навстіж — і вікно, і шафа, й комод. Слуги все повиносили, сонце тислося в усі куточки, поглинаючи невловимі сліди завершеної людської долі. В вересневому полудні дзижчали мухи. Густі круглі шапки лип скидалися на якісь овочі, обкидані плямами. Блакить, густа в високості, блідла над заснулими

пагорбами. Десь бриків дівочий сміх; над виноградниками похитувалися золотаві на сонці брилики: почалося винобрапня.

Але життя, чудове життя пішло з Ізиної кімнати; кинуті на дно шафи рукавички та парасолька здавалися мертвими. Я дивився на старий камін: на ньому вирізьблено граблі, лопату, серп і сніп пшениці. Ці старовинні коминки, де можуть палати цілі колоди, влітку затуляють широкими мальованими екранами. На нашому екрані був зображений запряг волів на оранці — якось у дитинстві, розлючений чимось, я пропоров його складаним ножиком. Екран стояв на килимку. Коли я захотів поставити його на місце, він упав, відкривши чорне провалля вогнища, засипане попелом. Мені пригадалося, що розповідали діти про останній Ізин день у Калезі: «Вона палила папери, ми думали, що почалася пожежа...» Тієї хвилини я зрозумів: вона відчувала близьку смерть. Годі думати водночас про свою смерть і про смерть інших людей: мене невідчепно гризла думка, що я вже на божій дорозі, тому я не помітив нервової Ізиної напруги. «Це пусте, це вікове», — казали немудрі наші діти. Але ж вона, розпалюючи велике вогнище, знала, що її час настав. Вона хотіла зникнути і слід за собою затерти. Я дивився, як вітерець ледь колише в каміні сірі пластівці. В кутку стояли щипці, якими користувалася вона, я схопив їх і встромив у попіл, в цю купу порошу, в небуття.

Я порушив його, ніби там ховалася таємниця мого життя, таємниця наших двох життів. Що глибше поринали щипці в попіл, то він ставав щільвіший. Я добув кілька паперових клаптів, мабуть, уцілілих у середині грубої пачки, але на цих врятованих шматочках збереглися лише окремі слова й незрозумілі уривки фраз. Усе написано тим самим не відомим мені почерком. Руки в мене тремтіли, я вперто копірився далі. На одному замазаному сажею клаптику мені пощастило прочитати слово «рах»¹, а під маленьким хрестиком стояло «23 лютого 1913 року» і «Люба моя доню!». Я намагався прочитати слова, написані на обгорілих берегах сторінки, але розібрав лише таке: «Ви не винні, що це дитя будить у вас ненависть, ви були б винні тоді, якби піддалися їй. А проте ви всіяко намагаєтеся...» На превелику силу я прочитав іще: «...надто зухвало судити так мертвих... його прихильність до Люка

¹ Мир (лат.).

доводить...». Далі кіптява приховала все, крім такої фрази: «Пробачте, не дошукуючись, яку саме вину ви прощасте. Віддай йому все...»

Я ще матиму час поміркувати над усім цим: зараз треба шукати, шукати. І я шукав. У незручній позі, нахилившись так низько, що важко було дихати, я розгрібав пілл. Я добув записника в цератовій оправі і весь затремтів від зворушення; блокнот нібито був цілий, але в ньому не збереглося жодної сторінки. Лише на звороті оправы мені пощастило прочитати кілька слів, виведених Ізипою рукою: «Букет духовний», а нижче: «Не звуся я Той, хто клепає, ім'я моє Ісус». («Про Христа», святий Франціск Сальський¹)».

Далі йшли інші цитати, але прочитати їх було неможливо. Схилившись над цим порохом, я довго шукав, але більше нічого не знайшов. Тоді я підвівся, поглянув на свої чорні руки. Побачив у дзеркалі, що лоб у мене вимазаний сажею. Як замолоду, раптом виникло бажання піти кудись у поле й ходити довго-довго. Забувши про своє серце, я швидко збіг сходами.

Вперше за багато тижнів я пішов на виноградники, де лози вже скидали гропа і готувалися до сплячки. Навколишній краєвид був легкий, прозорий, певагомий, як ті блакитняві бульбашки, що їх колись Марі видувала соломинкою. Під вітром і сонцем уже стужавіли вибої і глибокі відбитки волячих ратиць. Я йшов, несучи в собі не знапий мені досі Ізин образ, образ жінки, охопленої пристрастями, які лише богам було під силу приборкувати. Цю діловиту господиню гризли ревності до сестри. Маленький Люк був їй ненависний. Іза зненавиділа ні в чому не винного хлопця... А яка була причина? Ревності? Страх за своїх власних дітей? Я ж бо любив Люка більше, ніж їх. Але вона ненавиділа й Марінету... Так, так, вона страждала через мене; я був здатний завдати їй муки. Яке шаленство! Умерла Марінета, умер Люк, умерла Іза. Всі помиралі, всі. Я вже старий дід, стою край тієї самої ями, що поглинула їх, і ось я радію, що не був байдужий померлій жінці, що викликав у її душі бурі.

---

¹ Франціск Сальський (1567—1622) — єпископ Женеви, посідав чільне місце в колі богословів та письменників свого часу.

Сміх, та й годі! Я справді сміявся на самоті, кашляючи й задихаючись, ухопившись за виноградний пакіл; переді мною стелилися простори, сповиті блідою імлою, де тонули села з церквами, дороги, облямовані тополями. Вечірнє світло ледве пробивало собі дорогу до цього похованого в тумані світу. Я відчував, я бачив свій злочин, я торкався його. Він містився не тільки в цьому огидному зміїному кублі — в ненависті до рідних дітей, у жаданні помсти, в сріблoloлюбстві, а і в зятятості, з якою я відмовлявся вирватися з цього переплетеного гаддя. Я зрісся з цим мерзенним гадючником, ніби він став моїм серцем, наче биття мого серця зливалося з кишінням цього зміїного кодла. Мало того, що протягом піввіку я знав у самому собі лише те, що насправді не було мною; на інших я теж дивився так само. Мене сліпила та ница жадоба, яку я бачив на обличчях своїх дітей. У Роберові я помічав лише тупість, і ця видимість усе застувала мені. Я ніколи не усвідомлював, що побачити сутність людини можна лише, зірвавши з неї маску, заглянувши за цю маску. Мені треба було б зробити це відкриття рапіше, в тридцять-сорок років. Але тепер я старий сердечник; востаннє я дивлюсь, як осінь заколисує виноградники, огортаючи їх серпанком і промінням. Ті, кого я мав любити, померли; померли ті, хто міг би мене любити. А до тих, хто лишився жити, мені не знайти підходу, не ввійти в їхню довіру — нема вже часу та й снаги. Тепер у мені все,— навіть голос, рухи, і сміх,— належать тому іродові, якого я змушував боротися з усім світом, іродові, якому я дав своє ім'я.

Здається, саме такі думки роїлися мені в голові, коли я стояв у винограднику, спершись на пакіл, і дивився на далекі луки Ікема в промінні призахідного сонця. Я усвідомив їх собі краще, завдяки одному випадку, про який я тут розповім, але вони виникли в мені ще того вечора, коли я вертався додому, до глибини душі пройнятий спокоем, що огортав землю; тіні видовжувались, довколишній світ був царством тиші, розкидані тут і там пагорби, здавалося, підпирають один одного плечима в чеканні туманів і птьми,— тоді вони, можливо, приляжуть і заснуть людським сном.

Я сподівався, що Женев'єва і Юбер уже вдома: вони обіцяли пообідати зі мною. Вперше в житті я хотів, щоб вони побули зі мною, вперше був радий їх бачити. Мені не терпілося відкрити перед ними свою нову душу. Бо ж

не можна гаяти ні хвилини, треба швидше їх узнати, і хай вони узнають мене. Чи встигну я перед смертю перевірити своє відкриття? Я на крилах пролечу довгий шлях, що веде до сердець моїх дітей, подолаю всі перешкоди між нами. Гадючник нарешті розчавлений: я дуже швидко заввоюю любов своїх дітей, і вони плакатимуть, закриваючи мені очі.

Їх досі не було. Я сів на лаву біля дороги, дослухаючись, чи не загуркоче мотор. Що більше вони спізнаювалися, то дужче мені хотілося їх побачити. Спалахнув був мій давній гнів: я їх чекаю, а їм байдуже! Їх не обходить, що я страждаю через них, це вони зумисне так... Потім я похопився: може, вони спізнаються через якусь невідому мені причину; даремно я за звичкою злюся. Бамкнув дзвін, вістуючи обід. Я пішов на кухню сказати Амелії, що треба ще трошки почекати. Нечасто траплялося мені заглядати до цієї кухні з чорними сволоками, де висіли окости. Я сів на солом'яному стільці біля вогню. До моєї появи Амелія, її чоловік і наш прикажчик Казо весело гомоніли, я ще здалеку чув їхній регіт. Тільки-но я зайшов, вони вмовкли. Завжди мене оточує атмосфера страху й пошани. Я ніколи не розмовляю зі слугами. Мене не назвеш вимогливим, прискіпливим господарем. Ні, слуг просто не існує для мене, я їх не бачу, не помічаю. Але цього вечора мені було якось затишніше біля них. А що мої діти не приїхали, то чому б мені не пообідати біля цього столу, де куховарка січе м'ясо?

Казо втік, Ернест одяг білу куртку — прислужувати мені. Його мовчанка мене гнітила. Я не міг придумати, що йому сказати. Мені нічогосінько не було відомо про цю подружню пару, яка вірою і правдою слугувала мені вже двадцять років. Нарешті я згадав, що їхня дочка, одружена в Совтері-де-Гюйені, якось приїздила до нас і привезла кролика, за якого Іза не заплатила їй, бо вона їла й пила в нашому домі. Не повертаючи голови, я скоромовкою сказав:

— А що, Амеліє, як ваша дочка? Все в Совтері живе?

Та схилила до мене темне обвітрене обличчя і, глянувши на мене, мовила:

— Пан же знає, вола померла... двадцять дев'ятого числа, на святого Михайла, саме десять років тому. Хіба пан не пригадує?

Чоловік її не озвався ні словом, тільки суворо глянув на мене: він подумав, що я навмисне вдаю, ніби забув про їхнє горе. Я пробелькотів:

— Вибачте мені... Знаєте, в старечій голові...

І, як завжди, коли я нічуся і бентежуся, в мене вихопився смішок, я не міг придушити цього хихотіння. Ернест промовив своїм звичним тоном:

— Обід на столі...

Я підвівся і рушив до погано освітленої їдальні; сів за стіл напроти Ізиної тіні. А оя там сиділа колись Женев'єва, далі абат Ардуен, ще далі Юбер... Я шукав очима високого стільчика Марі,— він стояв колись між вікном і буфетом і служив після неї Жаніні, а потім Жанініній дочці. Я ледве проковтнув кілька шматків: мене страшив погляд чоловіка, який подавав на стіл.

У вітальні палала лоза в коминку. В цій кімнаті кожне покоління, відступаючи одне перед одним, як море в годину відпливу, полишало свої черепашки: альбоми, шкатулки, дагеротипи, карсельські гасниці¹. В зашкленних шафках стояли всякі дрібнички. Знадвору чувся важкий тупіт коня, скрип випотоки, що працювала біля самого будинку. Звуки ці краями мені серце.

— Діти мої, чому ви не приїхали? — жалісно стогнав я.

Якби слуги почувли, то, певно, подумали б: то хтось чужий сидить у вітальні,— не впізнали б мого голосу, не повірили б, що так говорить той негідник, який, вони думали, прикинувся, ніби нічого не знає про смерть їхньої дочки.

Дружина, діти, хазяї й слуги — усі, здавалося, вчинили змову проти моєї душі і диктували мені огидну роль. Я так і закликав у цій лютій поставі, яку змусили мене прибрати. Моя подоба відповідала образу, створеному їхньою непаvistю до мене. Яке це шаленство — сподіватися, що в шістдесят вісім років я піду проти течії і змушу їх побачити в мені іншу людину! Але ж я інший і завжди був інший! Ми бачимо лише те, що звикли бачити. Отак і вас я не бачу по-справжньому, бідолашні мої дітки. Якби ж я був молодший, а то вже різко визначився мій душевний склад, міцно вкорінилися звички. А втім, і замолоду я навряд чи зумів би розбити ці лихі чари. На те потрібна

---

¹ Олійні лампи, названі за ім'ям їхнього винахідника, французького годинникаря Бертрана Карселя (1750—1812). Ввійшли в ужиток на початку минулого століття.

сила. Чиясь допомога потрібна. Потрібен хтось, хто ручився б перед людьми, що я переміг самого себе, той, кому кривні повірили б і побачили б мене іншим; потрібен якийсь надійний свідок, який сказав би правду про мене, зняв би з моїх плечей мерзенну ношу і перебрав би її на себе...

Навіть найкращі серед людей нездатні самі, без чиеїсь допомоги, навчитися любити. Щоб не боятися дивацтв, вад, а найбільше людської глупоти, треба пізнати вже забуту людьми таємницю любові. І поки не буде знову відкрито цієї таємниці, марно й намагатися змінити умови життя: колись я вірив, що лише з егоїзму цурався всіх господарчих та суспільних питань; я таки був справжнім іродом, замкнутим у своїй самотності й байдужості до всіх; але в мені жило таємне почуття, невиразна певність того, що ніякими переворотами не оповити лице світу, треба дістатися до самої його серцевини. Я шукаю того, хто міг би здобути таку перемогу, треба, щоб він сам був серцем усіх сердець, вогненным осереддям усієї людської любові. Бажання моє, мабуть, було вже молитвою. Ще трохи — і я став би навколішки, і, спершись на крісло, склав би руки, — так улякала в літні вечори Іза, а троє малих пригорталися до її сукні. Вертаючись з тераси, я бачив їх крізь освітлене вікно; притишуючи кроки, невидимий у темному садку, я дивився на цю молитовну групку: «Простершись перед тобою, господи, — проказувала молитву Іза, — хвалю тебе, що ти дав мені серцем пізнати тебе й полюбити...»

Стою тепер посеред кімнати, заточуючись, ніби мене хто вдарив. Я все думаю про своє життя, вдивляюся в минуле. Ні, не підеш проти каламутної течії. Я був страшною людиною, тому й не мав жодного друга. А проте, казав я собі, чи не тому так сталося, що я ніколи не вмів критися під личиною? Якби всі люди ходили без машкари, як ходив я з піввіку, мабуть, вони здивувалися б, яка невелика різниця між ними. Бо, щиро кажучи, ніхто не показує свого справжнього обличчя, ніхто! Більшість людей наслідують одне одного, хизуються високими благородними почуттями. Самі того не відаючи, вони наслідують літературних героїв або когось іншого. Святі знали, що коїться в душах людей, і тому ненавиділи, зневажали себе. Я б не був пострахом для всіх, якби ховався, не показував себе оголеного, без усяких прикрас.

Ось які думки гнітили мене, коли я снував по темній кімнаті, натикаючись на важкі меблі з палісандрового або червоного дерева, на замулені піском уламки мишулового нашої родини. Стільки людей, від яких лишився самий тлін, колись сиділи за цими столиками, у цих кріслах, лежали на цих канапах. Діти побруднили своїми черевиками отоманку, коли залазили туди, гортаючи «Світ в образах»¹ за 1870 рік. Оббивка так і залишилася чорною в тих місцях, де її торкалися ніжки. Вітер кружляє довкола дому, підмітає опалий тополинний лист. Знову забули замкнути віконниці у якійсь із кімнат.

XIX

Назавтра я тривожно чекав пошти. Я блукав алеями, як блукала колись Іза, виглядаючи дітей, коли ті приходили пізно. Чи не посварилися вони? А може, хто захворів? Я «псував собі кров»: вигадувати всякі страхи я був такий самий мастак, як Іза; чого тільки я не передумав. Я довго ходив по виноградниках, нічого не помічаючи, як це властиво заклопотаній людині. Але, пригадується, я помітив, що в меші відбулася зміна. Я навіть тішився своєю тривоною. В тумані відлунювали всі одголоси, долину було чути, але не видно. По довгих смугах виноградників розлетілися плиски й дрозди, кидаючись на ще не підгнилі грона. Люк у дитинстві любив ці досвітки ранньої осені...

Юберова листівка, надіслана з Парижа, не заспокоїла мене. Він писав, що йому несподівано довелось поїхати в нагальній справі: немалі прикросі, він розповість, коли повернеться; вдома його чекати позавтра. Я думав, у нього якесь ускладнення у фінансовій управі: може, він дозволив собі щось незаконне?

Після обіду я не витримав, звелів відвезти мене на вокзал і взяв квиток до Бордо, дарма що обіцяв дітям не їздити самому. Женев'єва мешкала тепер у нашому колишньому будинку. Я здивався з нею в передпокої,— вона прощалася з якимсь незнайомцем, певне, з лікарем.

— Юбер нічого тобі не сказав?

Вона повела мене до тієї самої приймальної, де я зомлів у день похорону. Я полегшено зітхнув, дізнавшись, що йдеться про втечу Філі; я боявся чогось гіршого, а виявляється, він утік із жінкою, яка «його оплутала»; була

---

¹ Періодичне видання, що виходило з 1857 по 1948 рік.

жахлива спена з Жаніною; він поведився брутально, не залишив дружині ніякої надії. Бідолашна зараз у повній прострації, її став непокоїть лікар. Альфред і Юбер наздогнали втікача в Парижі. Щойно прийшла телеграма — вони нічого не домоглися.

— Подумати лишень! Ми ж давали їм стільки на прожиття... Звісно, ми були обачні і ніякого капіталу їм не виділяли, проте ренту призначили пристойну. А Жаніна! Господи, яка легкодухість! Він умів добитися від неї всього, геть усього. Подумати лишень! Раніше він погрожував кивути її, певний, що ти нам нічого не лишиш, але ж утік він не тоді, а тепер, коли ти передав нам усю мастність. Як ти це поясниш?

Вона стала проти мене, звівши брови й вирячивши очі. Потім припала до радіатора і почала мерзлякувато потирати руки.

— А втік він, звісно, з багатою жінкою?

— Де там! З учителькою співу... Та ти її добре знаєш, це пані Велар. Не першої молодості, бувала вже в бувальцях. Вона ледве собі на хліб заробляє... Ну, як ти це поясниш?

І, не чекаючи відповіді, вона заговорила знову. Тут увійшла Жаніна. Вона була в халаті. Наставила мені лоб для поцілунку. Вона не схудла, але розпач стер з її важкого, позбавленого чарів обличчя все, що мені не подобалося. Ця бідна істота, така манірна, така розпечена, скинула з себе все наносне і стала зовсім проста. На неї падало різке світло люстри, але вона навіть не примружила очей.

— Ви вже знаєте? — тільки й сказала вона і сіла у шезлонг.

Чи вона чула слова своєї матері, нескінченну обвинувальну промову, виголошувану, мабуть, відтоді, як утік Філі?

— Подумати лишень!

Кожну фразу Женев'єва починала з вигуку «Подумати лишень!», дивного в устах жінки, котра не звикла думати. Подумати лишень! Віддано йому таку дівчину, хоча він уже встиг у двадцять років прогайнувати чималу мастність, одібрану у спадщину дуже рано (він був сирота, не мав близької рідні, і довелося звільнити його з-під опіки). Родина закривала очі на всі його брудні походеньки... І ось як він за все віддячив!

У мені накипало роздратування, і я не міг його стримати. Задавнена злість прокинулася знов. Та хіба сама

Женев'єва, Альфред і всі їхні друзі не манили Філі всякими обіцянками, не спокушали його?

— І найцікавіше,— бурчав я,— що ти й сама віриш у свої байки. Одначе ти знаєш, як ви бігали за цим хлопцем...

— Чи не збираєшся ти його захищати, тату?

Я відповів, що й не думаю захищати його, а лише хочу сказати, що ми були до Філі несправедливі: він не такий уже нищий, як нам здавалося. Певно, йому надто нецеремонно показали, що за таке багатство він повинен терпіти всі образи, бути з вами нижче трави, бо нікуди йому тепер не втекти. Але люди не такі вже підлі, як нам здається.

— Подумати лишень! Ти захищаєш мерзотника, що кинув молоду дружину й малу доньку?..

— Женев'єво! — роздратовано гукнув я.— Ти не розумієш мене, але зроби над собою зусилля, спробуй зрозуміти. Звісно, недобре, негоже, коли хто кидає свою дружину й дочку. Але вчинити таке можна і з недостойних мотивів, і з високої причини.

— Он воно що! — зятято вигукнула Женев'єва.— По-твоєму, це благородно — кинути молоденьку жінку і маленьку доньку!

Вона не могла вибратися з зачарованого кола своїх міркувань, вона нічогосінько не второпала.

— Ні, ти надто нерозумна... А може, просто прикидаєшся, зумисне не хочеш розуміти... Але я ось що скажу: Філі здається мені не такою вже поганню, відтоді як...

Женев'єва урвала мене і почала кричати, щоб я хоч почекав, поки Жаніна піде з кімнати, їй же образливо, коли я бороню її чоловіка. Але Жаніна, яка досі й словом не проходила, несподівано заговорила:

— Мамо, чого критися? Ми всі топтали під ноги Філі. Згадай: тільки-но поділивши спадщину, ми почали варити з нього воду. Авжеж, я захотіла водити його на повідку, як того песика. Мені вже не так було кривдно, як колись, що він не любить мене. Я ж ним володіла, він належав мені, став мою власністю: гроші-бо залишилися у мене в руках, тож хай послужить мені, поскаче. Це твої власні слова, мамо. Пригадуєш, як ти мені сказала: «Хай тепер послужить тобі, поскаче». Ми думали, що гроші для нього над усе. Може, і він сам так думав, а все ж сором і гнів узяли гору. Адже він не любить тієї жіпки, яка забрала його в мене, він сам мені признався, коли йшов. Він кинув мені в обличчя стільки гірких жорстоких істин, що можна

цьому повірити. Він її не любить, але вона не зневажала його, не збиралася принижувати. Вона віддалася йому, а не купила його. А я купила його, як уподобану дрібничку.

Вона кілька разів повторила ці слова, ніби шмагала себе. Мати знижувала плечима, але раділа, що та нарешті заплакала:

— Тепер їй полегшає...— І додала: — Не бійся, серце, він повернеться, голод і вовка з лісу жене. Коли перекажуться та поживе, лиха прикупивши...

Певен, що Жаніні бридко було слухати таке. Я підвівся і взяв капелюха, бо не мав ніякої охоти гаяти вечір зі своєю дочкою. Я запевнив її, що найняв авто і вернуся ним до Калеза. І тут Жаніна сказала:

— Забери мене з собою, дідусю.

Мати обурилася: чи вона з глузду з'їхала? Їй треба бути тут, може, вона буде потрібна юристам. А крім того, в Калезі її «нудьга заїсть».

Женев'єва рушила за мною слідом і, зупинившись на площадці, закидала мене гострими докорами, мовляв, я потураю Жанініній пристрасті.

— Було б великим щастям, якби їй вдалося вирвати його з серця. Знайти якийсь привід розлучитися не так уже й важко, а з таким багатством Жаніна одружиться вдруге і напевне щасливо. Та передусім треба, щоб вона розлюбила цього шалапуту. І ось ти, зневажаючи Філі, раптом берешся вихваляти його, та ще перед нею... Е, ні, не поїде вона з тобою до Калеза, уявляю, з яким настроєм вона звідти повернеться. Тут ми її якось розважимо, вона забуде...

«Як тільки не вмере з горя,— думав я,— або не стане животіти, нидіти; туга її в'ялитиме, невідчепна туга, яка не мине і з часом. А може, Жаніна з тієї породи, яка мені, старому адвокату, добре відома: в цих пещасниць надія стає хворобою, незціленною недугою, вони й через двадцять років усе виглядають і дивляться на двері очима вірного собаки».

Я вернувся до кімнати, де Жаніна й досі сиділа на тому самому місці, і промовив:

— Приїзди, коли заманеться, дитино моя... завжди буду радий тебе бачити.

Вона не ворухнулася, пічим не показала, що зрозуміла мене. Ввійшла Женев'єва і, підозріливо дивлячись на мене, спитала:

— Що ти їй сказав?

Вже згодом я дізнався: вона винуватила мене в тому, що за якусь хвилину я «знепутив» Жаніну, задля втіхи заморочив їй голову «всякими непристойними ідеями». А я, спускаючись сходами, все згадував, як бідолашна гукнула:

— Заберіть мене з собою!..

Вона прохала мене забрати її з собою. Я несамохить сказав про Філі ті самі слова, що їй так хотілося почути. Можливо, я був перший, хто не образив її.

Я йшов вулицями Бордо, що знову пожвавилися після капікул. Блищали тротуари Інтендантського бульвару, мокрі від мжички. Голоси галасливих південців перекривали гуркіт трамваїв. Аромат мого дитинства звітрів; мабуть, я віднайшов би його в похмуріших кварталах, на вулиці Дюфур-Дюберж'є або на вулиці Грос-Клош. Можливо, якась бабуся ще торгує каштанами, стоїть собі на розі темної вулиці, притискаючи до грудей димучий горнець із каштанами, що пахнуть анісом. Ні, мені зовсім не було сумно. Бо ж того вечора мене почули, зрозуміли. Ми з Жаніною об'єдналися, то була перемога. Але з Женев'євою важко знайти щось спільне, і я зазнав поразки: проти певного різновиду глупоти я безсилий. Неважко знайти стежку до живої душі, побачивши її навіть крізь злочин, крізь найсмутніші вади, але вульгарність — незборна перешкода. Що ж, нічого не вдієш, так і скажімо: не можна розколоти кам'яні плити всіх могил. Я буду щасливий, якщо перед смертю мені пощастить досягти душевної близькості бодай з одною людською істотою.

Я заночував у готелі й вернувся до Калеза лише наступного ранку. За кілька днів до мене навідався Альфред, від нього я дізнався про важкі наслідки моєї розмови з Женев'євою. Жаніна написала Філі нерозважного покайного листа, картаючи в усьому саму себе, і просила простити її.

— Жінки завжди роблять такі дурниці...

Добросердий черевань не насмів висловити своєї думки, але я певен, що йому кортіло сказати: «Вона ступає у слід своєї бабусі».

Альфред дав мені зрозуміти, що процес тепер, вважай, наперед програно і в усьому Женев'єва винуватить мене: я навмисне «забив памороки» Жаніні. Я лише посміхнувся і спитав у зятя, які, на його думку, були в мене мотиви. Він запевнив мене, що не згоден з своєю дружиною, але,

як вона казала, я так учинив задля втіхи, з помсти, просто зі злості.

Діти більше не приїздили до мене. За два тижні мені написала Жснев'сва — Жаніну довелося покласти до психіатричної лікарні. Звісно, про божевілля тут нема й мови. Лікарі покладають великі надії на цю лікувальну ізоляцію.

Я теж, хоча й не хворий, опинився в ізоляції. Вже давно серце не давало мені такого довгого перепочинку. Два тижні, навіть більше, сяяло погідне сонце, осінь не поспішала брати своє. З дерев ще не впало жодного листочка, ще раз розквітли троянди. Єдину я мав гризоту — діти знов цуралися мене. Юбер як і приходив, то тільки в справі. Він вражав мене своєю сухістю, церемонністю. Розмовляв зі мною гречно, але видно було, що він насторожений. Через отой вплив на Жаніну, в якому звинуватили мене, я втратив усю завойовану мною прихильність дітей. Я знову став у їхніх очах ворогом, підступним, на все здатним стариганом. Єдину істоту, яка могла б мене зрозуміти, замкнута, розлучено з живими людьми. А все ж у душі моїй панував спокій. Позбавлений усього самотній дід, над яким нависла загроза неблаганної смерті, я був спокійний, бадьорий, не втрачав дотепності. Думки про моє невеселе життя не гнітили мене. Я не відчував тягаря пережитих літ і самотності, ніби не був слабим і старим, ніби попереду у мене було ще довге життя, ніби спокій, який огорнув мене, був якоюсь животворящою істотою.

XX

Уже місяць як Жаніна живе в мене, я прихистив її, коли вона втекла з лікарні. Бідолашна ще не одужала, вважає себе жертвою змови, каже, що її запроторено до божевілля, бо вона відмовилася порушити справу проти Філі, вимагати розлучення і визнання шлюбу недійсним. Усі родичі думають, ніби я морочу її голову такими думками і під'юджую її проти близьких. Де там! Відтоді, як вона в Калезі, я цілі дні, — а вони тут тягнуться нескінченно довго, — вперто борюся з її ілюзіями та химерами. Надворі дощ, сльота, гниє в болоті мокрий лист. Чути шурхіт жорстви під важкими сабо, хтось іде, накрившись мішком. Сад геть облетів і вже не ховає таких дрібничок, що додавали йому мальовничості: гратчастих склепінь альтанок, птахет і миршавих гайків, змерзлих під безперервним

дощем. У кімнатах така пронизлива вогкість, що ввечері не стає духу відійти від коминка у вітальні. Видзвонює північ, а ми ніяк не зважимося піти до себе нагору; терпляче складені головошки падають і розсипаються приском, а ми гомонимо собі; ще й ще раз доводиться переконувати онуку, що пі її батьки, ані брат, ані дядько не зичать їй зла. Намагаюся, як можу, зробити все, щоб вона не згадувала про психіатричну лікарню. А от про Філі тільки й мови:

— Ви не можете собі уявити, що це за людина... Нічого-гісінько ви про нього не знаєте...

А далі починається то обвипувальна промова, то дифірамби; і лише з тону я можу вгадати, чи буде вона вихваляти чоловіка, чи обкидати болотом. Але чи підносить вона його, чи ганьбить, усе, що вона вповідає, здається мені незначним. Жаніна позбавлена уяви, але любов дала їй дивовижний хист усе перетворювати, прибільшувати. Я ж бо знаю твого Філі, він ніщо, і тільки швидкоплинна молодість на мить обсипала його своїм промінням. Цій розбещеній дитині, привченій жити на всьому готовому, ти приписуєш то делікатні почуття, то лиходійство, свідому підступність, а насправді ж у нього й думок нема, самі рефлекси.

Ви ніяк не могли збагнути, що йому хотілося почувати себе дужчим за вас. Він не бажав танцювати під вашу дудку. А ви вимагали, щоб він служив і стрибав, як той песик. От він і дременував туди, де можна їсти не з рук, а підбирати шматки, кинуті просто на землю.

Бідолашна і уявлення не мала, що за людина її Філі. Та й як їй роздивитися, коли вона тільки тужить за ним, за його нечастими пестощами, ревнує і тремтить, як би він не покинув її назавжди. Позбувшись очей, нюху, щупальців, вона безтямно женеться за здобиччю, сама не відаючи, хто ж він, той, кого вона хоче наздогнати... Кажуть, батьківська любов сліпа. Жаніна мені онука, але навіть якби вона була й дочка, я все одно бачив би її такою, як вона є. Нема в ній ніякого чару, риси обличчя правильні, але постать незграбна, важка, голос якийсь дурнуватий, на такій ніхто й оком не зачепиться, не задумасться про неї. А все-таки в ці вечори вона здавалася вродливою — тією особливою вродою, що її надає жінкам рознач. Може, й трапився б чоловік, якого привабила б ця пожежа. Але нещасниця палає на кострищі в пійтмі, на безлюдді, і лише старий дід свідок цієї муки.

Мені шкода її, і в ці довгі вечори я сиджу і слухаю, як вона побивається за тим Філі, хоча цей хлопець подібний до мільйонів інших хлопців, як звичайнісінький білий метелик схожий на усіх інших білих метеликів; і я все дивуюся з того павіженства, яке тільки він один зумів збудити в цієї жінки, та так, щоб світ їй зав'язати, видимий і невидимий; для Жаніни тільки й світла було у вікні, що чоловік, молодий самець, уже трохи підтоптаний, який цінує над усі втіхи чарку і вважає кохання за працю, за обов'язок, за мороку... Яке убожество!

Жаніна майже не помічає своєї дочки, яка смерком прокрадається до нас у вітальню. Мати, не дивлячись, цілує її в кучерики. Звичайно, мала щось таки важить у її житті: лише заради неї Жаніна переборювала в собі бажання кинутися в гонитву за Філі (вона була б здатна вперто переслідувати його, то благодати, то ображати, прилюдно влаштовувати йому сцени). Ні, мені самому не вдалося б утримати її вдома, вона залишилася тільки заради дитини, але розради в ній не знаходила. Тим-то вечорами, коли ми сиділи біля вогню, чекаючи обіду, дівча просилося до мене на руки або залазило на коліна, ніби шукало в мене захистку. Кіски у неї були м'які, як пух, від них пахло пташиним кубельцем, і мені згадувалася Марі. Я заплющував очі і, припавши губами до дитячої голівки, сидів тихенько, стримуючи бажання міцно стиснути в обіймах цю маленьку істоту. Подумки я кликав мою загиблу дівчинку. І водночас мені здавалося, ніби я обіймаю і Люка. Іноді цілуєш її, коли вона розпустується, і відчуваєш: її щічки солонуваті, як у Люка, коли він, набігавшись за день, засне, бувало, біля столу... Втопившись, він не міг дочекатися ласощів і, йдучи спати, обходив усіх, підставляючи своє зморене сонне личко... Ось про що я думав, поки Жаніна, бражка свого кохання, тинялася, снувала туди й сюди по кімнаті.

Пригадую, якось увечері вона спитала:

— Що мені тепер діяти? Що робити, аби не страждати?.. Як ви гадаєте, воно мипеться?

Ніч була морозна: раптом, бачу, вона розчипяє вікно, штовхає віконниці, вихиляється надвір і стоїть, залита холодним місячним сяйвом. Я відвів її на місце, посадив біля вогню і, хоча не звик до ніжностей, незграбно обняв

її за плечі. Я поцікавився, чи нема в неї бодай якоїсь внутрішньої підпори:

— Ти віруєш?

Вона неухважно перепитала:

— Вірую? — Ніби не зрозуміла мене.

— Авжеж,— мовив я,— ти віруєш у бога?

Вона звела запалені очі, недовірливо подивилася на мене й нарешті сказала, що «не бачить ніякого зв'язку...». Але я наполягав, і вона додала:

— Так, я побожна, ходжу до церкви й молюся. А чому ви питаєте? Ви що, смієтеся з мене?

— Як ти думаєш,— вів далі я,— Філі гідний твоєї великої пожертви?

Вона подивилася на мене похмурим, сердитим поглядом, як іноді її мати, коли не розуміє, що їй кажуть, не знає, що відповісти, і боїться потрапити в пастку. Нарешті зважилася: нічого тут спільного немає... не любить вона, коли до цих речей приплутують релігію. Так, вона богомільна, а тому їй огидні отакі нездорові порівняння. Вона ж виконує все, що велить віра. Жаніна вимовила це з таким притиском, ніби запевняла фінансового інспектора, що справно платить усі податки. А саме таке ставлення до релігії я й ненавиджу, і все життя ненавидів цю грубу карикатуру, цей жалюгідний шарж на християнське благочестя. А щоб мати право ненавидіти, я вдавав, немов бачу в своїх родичах щирих християн. Треба сміливо дивитися в обличчя тому, кого ненавидиш. Але ж мені, думав я, уже ясно було, що я сам себе ошукував. Я це знав і раніше, ще того вечора, коли ось тут, у Калезі, абат Ардуен сказав мені па терасі: «Ви дуже добрий...» Згодом я затулив собі вуха, щоб не чути тих слів, які шепотіла вмируща Марі. І тоді, біля її узголів'я, мені відкрилася таємниця смерті й життя людського... Моя дівчинка померла заради мене... Я хотів про це забути. Безнастанно я намагався загубити ключ до тієї таємниці, але чиясь рука вертала мені його на кожному повороті мого життя. (Хіба можна забути Люків погляд того недільного ранку, після служби, у ту мить, коли озвався перший трав'яний коник?.. А ту весняну ніч, коли пішов град?..)

Такі думки снувалися в мене в голові того вечора. Пригадую, я підвівся, так рвучко штовхнувши крісло, що Жаніна здригнулася. Тиша, що запала в Калезі цієї пізньої години, якась щільна, майже тверда, сковувала, притлумлювала її горе. Вогонь примеркав, у вітальні помалу

холоднішало, Жаніна все ближче присувала стільця до коминка, її ноги майже торкалися приску. Вона простягла до жару руки, схилила голову. Лампа, що стояла на коминку, освітлювала згори її низько зігнуту огрядну постать, а я блукав довкола, в сутінках кімнати, захаращеної меблями з палісандрового й червоного дерева. Я безсило снував круг її застиглою, нерухомого тіла.

— Дитино моя...

Я добирав і не знаходив слів. Як мені душно цього вечора, коли я пишу ці рядки, як болить моє серце, ніби от-от розірветься, бо воно сповнилося любов'ю, і я знаю нарешті ім'я обож . . . . .

. . . . .
. . . . .
. . . . .

Юбер до Женев'єви

Калез, 10 грудня 193...

Люба моя Женев'єво, закінчую на цьому тижні розбирати папери, що ними напхано тут усі шухляди. Але обов'язок велить мені негайно познайомити тебе з одним дивним документом. Як тобі відомо, батько помер біля робочого столу. Коли Амелія зайшла до нього вранці двадцять четвертого листопада, то побачила, що він сидить, уткнувшись обличчям у зошит, той самий, що я тобі пересилаю рекомендованою бандероллю.

Тобі, певне, важко буде розібрати, що там написано, я теж немало поморочився... однак добре, що письмо таке нерозбірливе, слуги, звісно, нічого не вчитали. Спершу я з делікатності хотів не давати тобі читати цей щоденник: батько пише про тебе так різко, говорить образливі слова. Але хіба я маю право приховувати від тебе документ, що належить тобі так само, як мені? Ти ж знаєш мою делікатність щодо всього, що так чи інакше є спадщиною наших батьків. Тому я передумав.

А втім, кого тільки батько не образив па цих сторінках, просяклих жовчю! Нам усім перепало. На жаль, ми давно знаємо, як він до нас ставився, це для нас не новина. Вся моя юність отруєна тією зневагою, що її чомусь викликала в батька моя персона. Через те я довго не вірив у себе, в свої сили; я щулився, відчуваючи на собі його безжальний погляд; збігло немало років, поки я віднайшов нарешті почуття власної гідності й непересічності.

Я йому все дарував, скажу навіть, що саме синівський обов'язок спонукав мене ознайомити тебе з цим документом. Хай хоч яка думка складеться в тебе про ці записи, де відверто висловлено страшні почуття, — безперечно одне: образ твого батька постане перед тобою, не смію сказати, благороднішим, але, мабуть, людянішим (я думав і про його любов до нашої сестри Марі, і до маленького Люка; ти побачиш зворушливі докази цієї симпатії). Тепер я краще розумію його скорботу, що прорвалася біля маминої труни. Пам'ятаєш, які ми були вражені? Ти думала, він трохи прикидається. Навіть коли ці сторінки відкриють тобі одне: які муки таїло серце цієї несхитної і несамовито гордої людини, то вже хоча б заради цього, люба Женев'єво, варто прочитати їх, хай як гірко тобі буде.

Завдяки цій сповіді я віднайшов душевний спокій, та й ти відчуєш те саме заспокоєння. Я на вдачу делікатна людина. Хоч матиму тисячу підстав вірити у свою правоту, досить якоїсь дрібнички, щоб збити мене з пантелику. Ох, нелегко живеться тому, хто має загострене моральне чуття, як я! Батько ненавидів і кривдив мене, а я, цілком природно, стаючи на свій захист, щоразу відчував душевне сум'яття, коли не сказати — докори сумління. Якби я не був главою сім'ї, я волів би відмовитися від боротьби з батьком, аби тільки не знати цих мук, цього душевного розладу, — ти ж була не раз свідком моїх мордувань.

Славлю господа бога, його ж бо волею ці батькові зізнання мене виправдують. І насамперед вони підтверджують усе, що ми й так знали: він сам признався, до яких тільки махінацій вдавався, аби позбавити нас спадщини. Соромно за батька, коли читаєш, як він підгорнув під себе і повіреного Буррю, і того Робера. Накиньмо на ці ганебні каверзи Ноїв плащ¹. Тут ясно одне: моїм обов'язком було розладнати будь-що ці мерзенні плани. Я так і вчинив, і то успішно, й не соромлюся свого вчинку. Отож повір мені, сестро, своїм багатством ти завдячуєш мені. В цій сповіді бідолаха намагається переконати себе, що ненависть, яку він почував до нас, раптом померла, і величається своїм несподіваним зреченням усіх благ земних (признаюся, я не міг утриматися від сміху, читаючи цей пасаж). Але я

---

¹ Ноїв плащ — біблійна легенда розповідає про те, як двоя синів Ноя поштиво накрили тіло батька плащем, коли той, випивши багато вина, заснув оголеним.

прошу, завваж, коли саме стався цей раптовий поворот: тоді, як його вивели на чисту воду, бо його позашлюбний син продав нам таємницю. Приховати таку велику маст-ність нелегко: план мобілізації, ретельно розроблений за кілька років, не переробиш за два-три дні. Істина проста: бідолаха відчував, що його кінець близький, а він не має ні часу, ні можливості позбавити нас спадщини якимсь іншим способом, крім тієї змови, що ми її, з ласки провидіння, розкрили.

Не бажаючи програти процес ні перед самим собою, ні перед нами, цей адвокат вдався до облуди, може, несвідомо, допускаю й таке: він надумав обернути свою поразку на моральну перемогу: заволав про свою безкорисливість, про своє зречення всього... Еге! А що ж йому було робити? Ні, мене так у дурні не пошиєш, і я певен: як людина розважлива, ти погодишся зі мною. Нам нема чого мліти від захвату і вдячності.

Але ще в одному ця сповідь мене дуже втішила, і тепер на душі в мене спокійно. Я особливо суворо розглядав себе перед судом свого вимогливого сумління і, визнаю, довго не міг віднайти спокою. Я маю на увазі мої спроби, правда марні, віддати батька на обстеження психіатрів — незважаючи на заперечення моєї дружини, — щоб визначити стан його розумових здібностей. Ти ж знаєш, я звичайно не надто зважаю на її думку, вона особа дуже нерозважлива. Але тут вона мені всі вуха протуркала і, щиро кажучи, таки заронила сумнів своїми доказами. Зрештою вона переконала мене: наш великий правозаступник, ділок, меткий фінансист і глибокий психолог — найврівноваженіша людина у світі. Певна річ, дуже легко виставити нелюдами дітей, які, боячись позбутися спадщини, з усієї сили памагаються запроторити старого батька до божевільні... Бачиш, я не боюся прикрих слів... Я провів немало безсонних ночей. Один бог цьому свідок.

Отож, моя люба Женев'єво, цей зошит — а надто останні його сторінки — ясно промовляє за те, що наш батько страждав на переміжне божевілля. По-моєму, то був дуже цікавий з погляду медицини випадок. Треба б передати цей щоденник психіатрові; але мій найперший обов'язок — не допустити розголошення цих записів, таких небезпечних для майбутнього наших дітей. Я одразу попереджаю тебе про це і раджу спалити зошит, тільки-но прочитаєш. Страшно й подумати, що він може потрапити до рук сторонніх людей.

Ти ж знаєш, моя люба Женев'єво, ми завжди тримали в таємниці все, що стосується нашої родини, я вжив усіх заходів, щоб ніхто не знав про нашу тривогу з приводу батькової психічної хвороби, адже він глава сім'ї. І от уяви собі, декому, звичайно, не з наших родичів, забракло скромності, обачності; показав себе твій зять: негідник розповідав усюди найжахливіші історії про батька. Ми тепер дорого розплачуємося: певно, ти й сама знаєш, які чутки ходять по місту, багато хто порівнює Жанініну неврастенію з батьковими вихватками, що їх йому приписують після патякань Філі.

Отож порви цей зошит і не кажи нікому; і щоб про нього ми більше й не заїкалися між собою. Проте мені шкода його нищити, там є і психологічні тонкощі, і навіть мальовничі картини природи; батько мав не лише ораторський хист, а й письменницьку кісточку. Що ж, тим паче треба знищити записи. Уяви собі, а раптом хтось із наших дітей згодом пустив би їх друком? Оце був би помер!

Але між собою ми можемо називати речі своїми іменами і, прочитавши цю сповідь, повинні таки визнати — батько наш був несповна розуму. Тепер мені зрозумілі слова твоєї дочки, які я вважав за виплід хворої уяви: «Дідусь—єдина побожна людина, що зустрілася мені в житті». Бідолашна сприйняла всерйоз туманні поривання й марення цього іпохондрика. Ворог усім родичам, усім ненависний, без приятелів і, як ти побачиш із щоденника, нещасливий у коханні (тут є комічні подробиці), ревнивець, що не зміг подарувати дружині невинного дівочого флірту,— невже він на схилі життя став шукати втіхи у молитві? Я анітрохи не вірю в таке навернення; ці рядки яскраво свідчать про безперечний розумовий розлад, про мапію переслідування, про маячню, що набула релігійної форми. Тобі може спасти на думку, а чи не було тут щирої християнської віри? Ні. Я певен, бо добре розуміюся на цьому і знаю, чого варта така побожність. Сказати щиро, батьків лжемістицизм викликає в мене неперсборну огиду.

Як жінка, ти, може, поставишся до цього інакше. Та коли ти ладна повірити несподіваній релігійності батька, згадай, як дивовижно він умів ненавидіти, а от любити міг тільки на зло комусь. У сповіді він розписує свої релігійні поривання, а насправді частує нас відвертою чи прихованою критикою того, що прищеплювала нам мати змалку. Він вдався в нестямний містицизм лише для того, щоб йому зручніше було нападатися на розважливе помірко-

ване благочестя, шановане в нашій родині. Істина — це рівновага... На цьому ставлю крапку, не буду далі розводитися і втомлювати тебе своїми міркуваннями. Познайомся з цим документом. Мені кортить швидше дізнатися про твої враження.

Місця лишилося мало, а треба ще відповісти на твої запитання про дуже важливі речі. Люба Женев'єво, ми нині переживаємо кризу, і нам треба розв'язати вельми пекучу проблему: як бути зі спадщиною. Коли ми зберігатимем у сейфі пачки банкнот, то доведеться проживати свій капітал, а це ж справжнісіньке лихо. Придбати ж на біржі цінні папери і стригти купони — теж невелика радість. Курс безперервно падає. А що так чи інакше доводиться втрачати, то найрозумніше зберігати асигнації Французького банку: франк вартий зараз лише чотири су, проте його забезпечено величезним золотим запасом. Батько бачив усе це дуже ясно, і ми повинні піти за його прикладом. У французів укоренилася погана звичка будь-що вкладати свій капітал у якусь операцію; з цією спокусою, люба моя Женев'єво, борися щосили. Жити треба, звичайно, не на широку ногу, а на всьому заощаджувати. Як тобі потрібна моя порада, я завжди до твоїх послуг. Ти це знаєш. Незважаючи на скрутні часи, може колись і трапиться щаслива нагода: зараз я уважно стежу за коньячною маркою Кіна та за одним сортом ганусівки. В торгівлі такої кризи ніколи не буде і, по-моєму, нам треба дивитися в цей бік, діяти сміливо й водночас обачно.

Дуже потішений гарними новинами про Жаніну. Тепер нема чого боятися її надмірного благочестя. Важливо, що вона відвернулася від думок про Філі. Решта прийде в норму саме по собі: Жаніна з нашої породи, а в нас уміли не зловживати життєвими втіхами.

До середини, моя люба Женев'єво.

Твій відданий брат
Юбер

. . . . .

Жаніна до Юбера

Любий дядечку, розсудіть нас із мамою. Вона відмовляється дати мені дідусявого щоденника. За її словами, досить мені прочитати його — і від мого схиляння перед дідусям нічого не залишиться. Але якщо вона так оберігає

дорогу мені пам'ять, то навіщо їй торочити щодня: «Ти й гадки не маєш, як погано він говорив про тебе! Навіть твоєї вроди не милував!» Ще більше мене дивує те, що вона залюбки дала мені прочитати вашого суворого листа, де ви коментуєте цей щоденник...

Утомившись боротися зі мною, мама нарешті сказала, що дасть мені прочитати, але з вашого благословення, вона в усьому покладається на вас. І ось звертаюся до вашого почуття справедливості.

Передусім дозвольте мені відповісти на застереження, що стосується особисто мене: хоч як жорстоко дідусь судив про мене, я певна, що сама засуджую себе ще суворіше. А надто я певна: його суворість не торкається тієї нещасної жінки, яка провела біля нього в Калезі цілу осінь, аж до його смерті.

Даруйте мені, дядечку, але я ніяк не можу погодитися з вами в одному, дуже істотному питанні: я єдиний свідок останніх тижнів дідусявого життя і знаю, як змінилися тоді його почуття. Ви засуджуєте його туманну й нездорову побожність, однак дозвольте вам сказати, що в Калезі він тричі зустрічався з священником (один раз наприкінці жовтня і двічі в листопаді). Чому ви не хочете спитати в священника про це? Мама каже: в щоденнику, де він запотує навіть дрібні події свого життя, нічого не мовиться про ці зустрічі, і коли б вони справили якийсь вплив на його долю, то про них неодмінно було б написано. Але ж мама каже, що той щоденник уривається на півслові: звісно, смерть спіткала вашого батька тієї хвилини, коли він збирався написати про свою сповідь. І не можна заперечувати, що якби він дістав розгрішення, то пішов би до причастя. Я пам'ятаю, які слова казав він мені за день перед смертю: його переслідувала думка, що він ще не достойний причаститися, бідолаха поклав собі почекаати до різдва. Чому ж ви мені не вірите? Чому вважаєте, що в мене галюцинації? А все було саме так, як я кажу; в середу, за день перед смертю, він розмовляв зі мною про цей бажаний для нього різдвяний день, у мене й досі брикнуть у вухах його голос, сповнений туги, пригаслий, тихий голос.

Заспокойтеся, дядечку, я не збираюся робити з нього святого. Я згодна з вами, він був дивакуватий, а іноді просто жахливий чоловік. Та в останні дні життя в його душі розвиднілося. Адже він один обхопив мою голову руками і силоміць відвернув мій погляд від...

А чи не здається вам, що ваш батько був би зовсім іншою людиною, якби й ми були не такі? Не думайте, що я хочу кинути в вас камінець: я знаю ваші високі прикмети, знаю, що дідусь був дуже несправедливий до вас і моєї мами. На ваше нещастя, він вважав вас за зразкових християн... Прошу, не сперечайтесь. Після його смерті я познайомилася з людьми, які мають свої хиби, свої вади, але живуть так, як велить їм віра, і вони сповнені милосердя. Якби дідусь жив серед таких людей, він, може, давно побачив би ту гавань, що її досяг лише на порозі смерті.

Кажу ще раз, я не збираюся винуватити всю нашу сім'ю, щоб виправдати неблаганного главу цієї сім'ї. Насамперед я не можу забути, що приклад бабусі мав би розкрити йому очі, якби він не так сильно прагнув помститися за свою образу. Але дозвольте мені сказати насамкінець, чому я все-таки віддаю йому перевагу перед нами; бо ж там, де були наші скарби, там було й серце наше; ми думали про спадщину, якої боялися позбутися. Звісно, ви мали досить виправдань, ви-бо фінансист, а я бідна жінка... А все ж у нас у всіх, окрім бабусі, життя не відповідало нашим принципам. Уста наші казали «вірую», а думки, бажання і вчинки не пов'язувалися з тією вірою, яку ми сповідали на словах. Душі наші поривалися до володіння матеріальними благами, тоді як дідусь... Чи зрозумієте ви мене, коли я скажу, що серце його було не там, де були його скарби? Я ладна заприсягтися, що його записки, які мені не дають прочитати, незаперечно свідчать про це.

Маю надію, дядечку, на вашу чуйність і з цілковитою довірою до вас чекаю відповіді...

Жанна

**ДОРОГА
В НІКУДИ**

Життя більшості людей — мертва дорога, що веде в нікуди. А деякі з дитинства знають, що йдуть вони до незнаного моря. Ось уже їх дивує гіркота вітру, ось уже й присмак солі в них на губах — це аж поки перейдуть вони через останню дюну, а тоді розбурхана стихія шмагне їх піском і піною. І їм лишається або поринути в цю безодню, або вертати назад.

Дені Револіо удавав, ніби пильно вчить уроки, а насправді прилежувався, як ходить туди й сюди його мати,— довгий шлейф її сукні волочився по килиму з лагідним і урочистим щелестінням. Обличчя в неї було суворо-офіційне — такого вигляду напередодні балу надавав їй пан Тарді, перукар з бульвару Фоссе; такого самого вигляду набирала вона, й позуючи перед фотографом. Її сиве, трохи жовтаве хвилясте волосся нагадувало хистку архітектурну споруду, перев'язану вуалеткою й прикрашену смарагдовим півмісяцем. Дочка її Роза, також зачесана вже, була, проте, в пеньюарі, бо з майстерні Абрія ще не принесено сукні, яку довелося трохи переробляти.

— Якщо за п'ять хвилин не принесуть твоєї сукні, то я вже й не знатиму, що діяти.

Дені не стримався й тихенько засміявся.

— Ти ще не ліг спати, Дені?

— Сукні чекаю,— відповів хлопець.

Лампа на високій підставці освітлювала його волосся, зачесане на жосий проділ. Пухка рука лежала на підручнику психології. Позад трохи завеликої голови довгі збірки занавіски з вицвілого шовку спадали вниз із-під плюшевого ламбрекена. Дені кортіло поглянути на нове се-стрипе вбрання. «Ця сукня,— міркував Дені,— буде така сама непристойна, як і всі інші бальні вбрання». Він дивився на дитинне личко Розети, не відповідаючи на її усмішку. Не мине й години, як вона з'явиться на порозі салону, показуючи всім поглядам свою шия, плечі, спину й навіть юні груди, трохи зависокі. І отак, напівроздягнена, дозволятиме себе обіймати першому-ліпшому танцюристові. Та ні, не першому-ліпшому! Адже є Робер Костадо. Вони майже заручені, житимуть разом. А могла б вийти й за якогось нелюба. У романах майже ніколи дружини не люблять власних чоловіків... Весілля ще не відбулося. Матуся Костадо естромляє палиці в колеса й розносить якісь темні поголоски про нотаріальну контору Револіо, найкращу контору на все місто, вартнішу за мільйони; саме такі, як вона, і винні в отих усіх плітках... «Якби в нашій матері були якісь підстави турбуватися,— думав Дені,— то хіба вона так би непокоїлась через прищик на носі в Розети?»

— А віп ще й побільшав,— бідкалася пані Револю.— Це навчить тебе нарешті, що треба не шоколадом напихатися, а їсти сирі овочі! (Завжди їй треба було встановити, хто саме і в чому саме винен).— З такою шкірою, як у тебе, треба уникати всього, що може її роз'ятрювати... І від кого, хотіла б я знати, успадкувала ти таку шкіру? — замислено додала вона.

«Та вже ж напевно не від тебе» — подумки сказав Дені, обурений, що мати, у якої шкіра була шерехата, з великими порами, пасмілювалася ганити це прозоре личко, що могло зашарітися від найменшого хвилювання.

Це вже у пані Револю була якась неусвідомлена зловтіха; вона завжди накидалася на дочку, «виказуючи їй усю правду в вічі». Зловтіха завжди швидко змінювалася на роздратування, потім переходила в справжню лють. Вона просто-таки розривалася, терзаючи дочку з жорстоким завзяттям.

— І яка ж ти потворна сьогодні, бідолашна Розо! Отак ти й просидиш увесь вечір, ніхто тебе й не запросить... Щастя, що хоч батьків маєш таких... Ну от, вона вже й розрюмсалась! Бракувало тільки, щоб у тебе лице розпухло й ніс став як картоплина. Іди промий очі холодною водою.

Роза пішла ридаючи, а Дені гукнув їй навздогін, щоб вона, мовляв, не журилась,— однаково ж на балу вона буде найкраща за всіх, як завжди.

Пані Револю ображено пояснила, що все це вона каже дівчині для її ж таки добра. «Кумедно,— подумав Дені,— що вона Жюльєна й мене любить більше... Жюльєн справжнісінький йолоп... а я... бідолашний, який же я бідолашний»,— прошенотів він, злегка потерши вкриту пушком щоку.

Лакей повідомив, що прийшов старший клерк пан Ланден і хоче бачити пані. Вона здивувалась і обурилась. Як? О дев'ятій вечора? Пан Ланден з глузду з'їхав! Та й крім того, хіба йому не відомо, що вона ніколи не втручається в справи контори? Завтра ввечері пан повернеться з Леоньяну. А якщо старший клерк має повідомити щось термінове, він може й туди поїхати (масток Леоньян був кілометрів за десять від міста).

Дені хотів знати, чи ці Ланденові незвичні відвідини хоча б трошки стурбують матір. Облишивши свого «Під-

ручника психології», він вислизнув услід за лакеєм. Неначе кощаве собача, проскочив він у напіввідчинені двері, відчуваючи «повів долі», як казав його найкращий приятель П'єр Костадо, молодший брат Робера, Розиного нареченого.

В передпокої стояв пан Ланден, уже без плаща, тримаючи в руді мокрого капелюха, широко розставивши ноги в смугастих чорно-сірих штанах. Куденький піджачок облягав його надто тісно. Густа чорна борода, що починалася ледве чи не від самих очей, неспроможна була приховати брезкості щік. З його похилих пліч, що їх пан Оскар Револю порівнював з плечима імператриці Євгенії¹, з його круглої спини й яйцеподібного черевця кепкувало все молодше покоління родини Револю, але особливо знущалися вони з черепа, лисого, блискучого, гулястого, безформного, як стара зжита каструля. Ланден в очах цих дітлахів був найпослідущою істотою, може, єдиним створінням, в поводженні з яким їхній батько, завжди такий чемний з підлеглими, дозволяв собі нічим не виправдану брутальність, ніби хотів перевірити, скільки той може витримати образ, або ніби зганяв на ньому свою злість. Та коли хто-небудь казав: «Адже в конторі геть-чисто все робить Ланден...» — ніхто з родини Револю цього не заперечував, та запереченням не йняли б і віри. Все місто знало, що найбільша й найважливіша частина роботи доручалася Ланденові. Скільки разів діти нотаріуса чули, як батько байдужим голосом казав: «Спитайте Ландена... Ланден повинен знати, де ця папка...» А про Ландена вони знали тільки те, що він — син університетського швейцара на філологічному факультеті і вчився він у ліцеї водночас із їхнім батьком, а живе самотньо, разом із сестрою, старою дівкою, якої так і не познайомив з родиною Револю, вважаючи, що вона цього не гідна. Жоден з членів родини Револю ніколи не переступив порога його житла. «У Ландена нема особистого життя», — казав нотаріус, ніби це було щось цілком звичайне.

Найдивовижніші почуття перестають дивувати, відколи стануть звичайними. Перед родиною Револю відбувалося чудо любові, але що ж це за чудо, коли воно триває все життя? Можливо, й брутальність Оскара Револю в поводженні з Ланденом пояснювалася роздратуванням, яке охоплює кожного, хто відчуває себе об'єктом якоїсь

---

¹ Дружина Наполеона III.

пезбагненної й надмірної прихильності, та ще й вигідної для нього. Зневага, яку він відверто виказував своєму старшому клеркові, була не зрозуміла для решти родини й, може, походила ще з давніх років, з часів похмурого лицю, де швейцарів син був покірним рабом заможного панича.

— Якщо це щось таке невідкладне, то можна й трамбувати завтра вранці змотатися, — промовив Луї Ларп тим глузливым тоном, що ним навіть слуги розмовляли з Ланденом. — Тільки пан не надто полюбляє, коли його турбують в Леоньяні.

І він не втримався, щоб не докинути:

— Але ж і нагорить вам, бідолашний пане Ланден!

— А це точно, що пані не можна побачити? Ніяк не можна? Ну, коли так...

Здавалось, він відчув якусь полегкість від того, що це побачення не відбудеться — і не з його вини. Луї Ларп не бачив, а Дені помітив одразу: гуляста лисина, на якій відбилосся світло лампи, й ріденьке шовковисте волосся, що його Оскар Револю порівнював із шерстю дохлого мишеняти, — все це в Ландена лисніло від поту. А він ще й фарбував волосся, отже, піт котився на пухкі щоки брунатними краплинами, лишаючи за собою темні сліди. Ланден бурмотів, ніби розмовляючи сам із собою:

— Мушу знайти візника або таксі... Не дуже це легко, о такій годині, а тут іще цей бал у Фреді-Дюпонів... Якби раптом я був нащось потрібен, скажіть, що поїхав до Леоньяну...

Лише тепер він помітив Дені. Коли Ланден на кого дивився, не відвертаючи очей, його погляд, здавалось, мав у собі щось матеріальне, якусь фізичну вагу. Цього разу він навіть насмілився покласти на голову Дені свою завжди вогку руку, якою в родині Револю лякали дітей, коли ті кусали нігті: «Ану перестань, а то й у тебе будуть такі руки, як у Ландена!» Дені гидливо відсахнувся:

— Та ну ж бо, пане Ланден!

Ланденова рука важко лежала на голові Дені, олов'яна рука, якою, здавалось, важко й поворухнути. А в тьмяно-синіх очах, що вічно сльозилися, відбилосся якесь невідразне почуття. Може, то були жалощі? Зненацька Ланден промовив:

— Ідіть до матусі, паничу... Будьте з нею лагідні... Скажіть їй... Ні, ні, не кажіть їй нічого...

Він рвучко обернувся й штовхнув двері. Остовпілий Дені почув, як він стрімголов збіг сходами. Хлопець сів на скриню в передпокої. У старовинному ліхтарі сичав газ. Іспанські свічки, дикунська зброя, що її навіз колись із островів двоюрідний дід Оскара Револю, картини на шовку, естампи — все це висіло на стінах споконвіку, як вважав Дені. До кімнати пані Револю прожогом пробіг заспаний лакейчук з картонною коробкою під пахвою. Він підморгнув до Дені:

— Сукня.

Дені метнувся за ним і, поки Роза відкривала коробку, прошепотів матері:

— Ланден побіг шукати візника або таксі. Іде до Леоньяну.

— Ну й на здоров'я!

Дені знав, що ці слова зовсім не пасують до тривоги, яка охопила матір. Вона обернулась до Рози, що вже вдягла сукню.

— Ану повернися... Що ж, тепер усе як слід... Ще повернися... Добре. Ти розпатлана, піди причешися.

— Дзвоник,— раптом сказав Дені.

Тільки в нього й був такий слух, щоб почути з материнної кімнати, коли хтось дзвонив. Пані Револю здивувалась:

— І хто б це міг прийти в таку годину?

Пізніше діти, мабуть, згадували, що материн голос уже тоді змінився до невпізнання. Дені вискочив у передпокій якраз, коли Луї Ларп відчиняв двері. Це прийшла Леоні Костадо. В смушковому жакеті вона здавалась неймовірно великою. Відсапувалась. Хоч вона й була в близьких стосунках з родиною Револю, проте вперше так пізно завітала до них. Леоні Костадо, Роберова та П'єрова мати... У Дені раптом майнула думка, що це вона прийшла сватати свого сина.

— Вона коверзує,— казав Оскар Револю,— та вже коли зважиться, то ваполягатиме, щоб за два тижні й весілля справили,— я її знаю...

Вона спитала у Дені:

— Мама у себе в кімнаті? — і, пройшовши передпокій, відчипила двері не постукавши.

Пані Револю вже накинула сунсову пелерину на бальну сукню й востаннє здійшляла хмарку пудри навколо Ротетиного носика.

— Ти їдеш на бал, голубощько?

Роза всміхнулась, підставляючи щічку Роберовій матері. Вона теж подумала, що йдеться про весілля. Але Дені побачив, як на материній лівій щоці з'явилася жовта пляма,— так бувало завжди, коли вона блідла від хвилювання: ця пляма була провісницею лиха. Мати пролебеділа:

— Ах, яка несподіванка! Яким чином...

— Чи можна, щоб діти вийшли?

Дені помітив, як заблищали оченята в Рози... але він уже знав, що не про весілля йтиме ця вечірня розмова. Бідолашна Розета! Розмови про її весілля, принаймні з Робером Костадо, ніколи вже не буде... Роза повела Дені в свою кімнату, де були двері й до матеріної.

Вона сіла на ліжку. Дені, ставши спиною до неї, міг бачити її в дзеркалі, що висіло над каміном. Тендітні, трохи похилі плечі виступали в неї з глибокого вирізу з тюлевою оторочкою, вкритою лелітками. А що сиділа вона похилившись наперед, у виріз корсажа видно було її маленькі перса. Від радісних надій у неї зарум'янилося личко. І от у цьому самому дзеркалі Дені побачив, як змінилося сестрине личко при перших вибухах голосу Леоні Костадо, що кричала завжди, навіть тоді, коли зовсім не треба було кричати,— а це змушувало співрозмовника й собі підвищувати голос. Та саме через те, що кричала вона надто гучно, Роза й Дені не все розбирали; але й того, що вони второпали, було досить, щоб зрозуміти, чого вона прийшла.

— Послухай, Люсьєно, тепер нам з тобою не до чемностей — занадто серйозний час. Ти знаєш, де Оскар?

Діти ледве впізнали материн голос — такий він був дитинний та запобігливий:

— Ну, звичайно, знаю, він у Леоньяні.

— Що ж, коли він і справді ще досі там, то не з власного бажання.

Почулося невиразне, незрозуміле бурмотіння; Леоні Костадо перервала його:

— Ти не прикидайся, ніби не розумієш мене! Цю байку вже три дні як усі в місті тільки й переповідають... То, може, й тобі слід би про це дізнатися!

Далі вона заговорила стисненим голосом. Діти почули, як їхня мати простогнала: «Яким правом...» Леоні говорила про чотириста тисяч франків, що належали Костадо, і що їх Оскар Револю мав пустити в обіг; як він

причепився і завжди повторював: мовляв, невідомо, як воно обернеться з власністю. Мовляв, пайнадійніше позичити під заставу нерухомого майна... Я, мовляв, збережу вам ці гроші на лиху годину... Собі це він зберігав, на свою лиху годину!..

Але тут увагу Дені відволікли сестрині ридання — її тендітна постать, ніби підтята, впала на ліжко: він бачив її в дзеркалі, та не насмілювався обернутись. Задкуючи, він нашттовхнувся на ліжко й сів біля Рози. Він не зважився обійняти її оголені плечі. Тільки приказував: «Не плач, іще не все втрачено. Я певен, що Робер ніколи не відмовиться від тебе. Його брат П'єр так мені казав іще минулого четверга...» Дені намагався говорити переконливо те, у що не вірив сам. Матусю Костадо надто добре знали: вона верховодила синами — Робером теж. Тільки старшому, Гастонові, своєму улюбленцеві, якого величали «красень Костадо», вона ладна була поступитися частиною прав, належних голові родини. Їй лестила його врода, його коханки, його успіхи на перегонах... Але ж Розету любив не Гастон, а слабкодушій Робер — а ним Леоні Костадо крутила як хотіла. Саме тепер, коли доценту руйнувався добробут родини Револю, підупадало їхнє становище, під загрозою була, може, і їхня честь, — одна думка не покидала Дені: Роза не вийде заміж за Робера Костадо. Лише ця думка, виразна й настирлива, височіла над купою руїн. Він не насмілювався подивитися правді в обличчя, він відсував цю думку вбік, приховував її, та все одно повертався до неї згодом. І знову почав уважніше прислухатися до того, що вигукували за дверима:

— А докази... у тебе ж нема доказів, Леоні; ти повірила пліткам. Ледве справа торкнеться твоїх дітей, як ти втрачаєш усякий глузд... От бачиш: ти вагаєшся, не знаходиш, що сказати...

— Бо мені шкода тебе...

Леоні перебила свою жертву спокійним голосом; хоч би там що, а вона вирішила спорожнити весь лантух, виказати геть-чисто все: адже йшлося ні про що інше, а про спадщину її дітей. Отож вона й почала. Розі й Дені здавалося, ніби вони чують глухі удари просто по тілу. Їхня мати більше не озивалась. Роза стисла братову руку. Вона вже не плакала, тільки примовляла: «Бідненька матуся, треба ввійти туди...» Проте вони не зважились навіть підвестися.

— Мені прикро завдавати тобі болю... та якби ж не

йшлося про моїх дітей... раніш або пізніш, а доведеться тобі дізнатися... Регіна Лораті розбазікала все моєму синові Гастону... Ну, так, ота балерина з оперного театру... Бідна моя Люсьєно... і ти мене ще питаєш, до чого тут вона? Ти мені не кажи, що нічого не знаєш... Ну, Люсьєно, не прикидайся здивованою! Слово честі, я готова тобі це пробачити, моя любача... Але ж ти чудово знаєш, що Оскар утримував її, та ще в яких розкошах! Тобі, як і всім нам, відомо, які були в неї пишні екіпажі, лівреїні лакеї, приміська вілла в Муло, дім на вулиці Пессак, обставлений старовинними меблями... Ти цього не знала? Ні? Тільки ти, голубонько, не думай знепритомніти, не така тепер хвилина, щоб тобі розгублюватись... Що ти кажеш? Що в мене нема доказів? Знов ти співаєш тієї самої... Так наче я тобі лихого бажаю... Але ж нещасна ти жінко, знов тобі кажу, що ця Лораті давала моєму Гастонові читати листи твого чоловіка... Він умовляв її тікати з ним до Південної Америки, якщо вже тобі так хочеться знати! Важко це тобі слухати, а мені ще важче відповідати, але доводиться. Ось до чого дійшов Оскар! Звичайно, Гастон коханець тієї Лораті. Що? Брудна справа, кажеш? А чому саме? Мій син зовсім не такий уже святий та божий...

Притулившись до дверей, Дені та Роза почули чиєсь незнайоме белькотіння:

— Іди вже, Леоні, годі мене мучити...

Тоді кат, що завдав удару без ненависті, а тільки виконуючи свій обов'язок, злагіднів. Леоні Костадо вже не кричала, а говорила наположливо, вперто, терпляче:

— Я піду звідси, тільки одержавши чотириста тисяч ф'ранків, гроші моїх дітей... Так, так, ти можеш, можеш усе... Я вже радилась... Ти виходила заміж із контрактом про збереження посагу... твій батько знав, що робив; та й на спільну власність ти маєш право: твоє особисте добро лишається недоторкане. От і підпиши дарчий запис на користь моїх дітей. Я принесла акт. Нотаріус Лакост сам його й склав... Тобі лишається тільки підписати отут... і отут... на берегах постав свої ініціали... Тобі здається, що я жорстока, Люсьєно, але ж це заради дітей. Якби йшлося про мене саму, але ж це гроші моїх дітей... Та й тобі буде спокійніше...

— Це насамперед гроші моїх дітей, а крім того — я певна: це незаконно...

— Не турбуйся, Лакост на таких справах знається: як буде потреба звернутися в суд, я звернуся... Головне, щоб ти підписала... Та зважся ж бо, не примушуй мене кликати дітей і ще й їх робити свідками... Хоч саме вони зрозуміють... Що ти там кажеш? Може виявитися, що чутки неправдиві? Зрештою може бути й таке. Тоді твій чоловік просто поверне мені ті гроші й більше про них не буде й мови. Але ж Гастон бачив листи... Та кінець кінцем усі в місті про це говорять. Сядь. Тепер нема часу на млюсті. Сідай за столик.

— Я мушу порадитись.

— З ким? З чоловіком? Він у Леоньяні, очікує Лораті, а та не приїде, бо вона з Гастоном уже в Монте-Карло... Ніщо не заважає тобі відвідати Оскара, ти гарантована від неприємної зустрічі.

— Дай мені змогу порадитися з моїм сином Жюльєном, він уже у Фреді-Дюпонів...

— Я не чекатиму, поки він повернеться. Ти повинна підписати. Зрештою, що тобі може статися? Ці гроші Оскар би однаково прихитрився у тебе загарбати — я ж його знаю! І вони хтозна-куди пішли б; краще вже віддати їх моїм дітям. Ти кінець кінцем таки підпишеш... .То навіщо марно зволікати?

Леоні зітхнула. Вона вагалася, чи застосувати ще одну, останню зброю, і нарешті зважилась, міркуючи, що може цим врятує життя Оскарові Револю:

— Ти б уже мусила бути в дорозі до Леоньяну... І про що тільки ти думаєш, нещасна? Коли людина дійде до крайнощів, вона на все здатна.

— Що ти хочеш сказати, Леоні? Боже мій! Я тут спречаюся, а там кожна хвилинка може...

Далі Роза й Дені чули тільки хлипання та голос — майже ніжний, наполегливий, благальний, переконливий, що повторював найчастіш одне слово: «Ну, підпиши, підпиши, бідолашна моя Люсьєно... Підпиши... Більше ти про це не думатимеш... Будеш вільна, поїдеш до Леоньяну. Може, ще не пізно буде врятувати його... Але спершу треба підписати... Отут... і тут... і ще ось тут... самі ініціали».

Хлипання почало стихати. Загуркотів стілець по підлозі, клацнув замок у письмовому столі, зашелестів папір. Потім — тиша, і раптом голосно озвалася Леоні Ко-стадо:

— Ну от! Це, звичайно, не все, але найважливіше зроблено... Хто зна, моя люба, може, й справді я помилилась. Може, Оскар грав якусь комедію перед Регіною Лораті? Або Регіна просто набрехала Гастонові, щоб його роздражнити й потягти за собою... Ніколи не знавш, чого чекати від такої мерзотниці! Тоді твій підпис не зобов'язує тебе ні до чого...

Вона втихомирилась, розм'якла. Сховала дарчий запис, що його згодом протягом років марно оскаржуватимуть по судах кредитори Оскара Револю. Обняла приголомшену Люсьєну:

— Моя біднесенька, чи не могла б я чимось стати тобі в пригоді?

II

Вийшовши з будинку Револю, Леоні, незважаючи на свою огрядність, дуже швидко рушила безлюдною вулицею Шапо-Руж, сп'яніла від своєї перемоги, якої вона нітрохи не соромилась. Вона йшла, розтинаючи пасма туману, з приємністю вдихаючи млисте повітря, притискаючи до грудей сумочку з дарчим актом. Та це ж вона відвоювала частину спадщини своїх дітей!.. Слава їй! Осьде він, підписаний акт. Лакост каже, що в цим папером вона переможе в усіх судових баталіях. Звичайно, страшених зусиль це коштувало, що й казати, обов'язок важкий. Сердешна Люсьєна! Яке горе їй доведеться переживати!

Та Леоні марно змушувала себе розчулитися, співчувати горю, яке її не обходило. Згадуючи, який відчай охопив її, молоду дівчину, коли не з нею одружився Оскар Револю, вона тепер аж здригнулась: адже сьогодні ввечері їй би довелось бути на місці Люсьєни... «Щоправда, якби я була його дружиною, я наглядала б за ним пильніше й утримувала б його від отих дурощів. Тоді він би не пішов отак на дно... Ділова людина з нього просто геніальна... Я знала, кому віддаю ці гроші... Він би швидко пустив їх в обіг... Усе його лихо в тому, що він одружився з Люсьєною Віллі-Дюран, яка себе так високо ставила, ніби народилася з Юпітерового стегна; бундючністю вона підбурила проти себе всіх, а сама, бідолашна, така вже нудна, що Оскар почав зраджувати її мало не відразу...» Оскар... Леоні уявила собі, як він у Леоньні

чекає на Регіну Лораті, а дочекається Люсьєни, тимчасом як Гастон з Регіною мчать собі до Монте-Карло.

Леоні відіграла цю думку геть, засоромлена тим, що смакує подібні речі. Вона зневажала себе за те, що пишається синовими коханками, але не могла перебороти пихи. Гастон... Ось би хто тішився нею, ось би хто оцінив належно її сьогоднішню відвагу... Та, на жаль, удома зустріне її не улюблений син, а два інші — Робер і П'єр.

Вона пішла повільніше, бо такі трохи засапалась, та їй не хотілося їй поспішати додому: треба ж було обміркувати, як вона розповість про те, що сталося. Знепацька її охопило обурення: ні, це вже занадто! Витримати таку напружену, прикру розмову, врятувати спадщину, а потім іще їй виправдовуватись, просити вибачення! Бо вона ж добре цих дітей знає... А як по щирості — то ні! Зовсім вона їх не знає...

Стосунки її з обома молодшими синами отруювала аж ніяк не розбіжність у поглядах. З Гастоном вона, здається, теж ні в чому не має згоди, проте вони можуть порозумітися з півслова. Він гульвіса, живе всупереч усім принципам своєї матері, але розуміє її, і вона його розуміє. А ці двоє такі працьовиті, такі поважні, проте ніколи не вгадаєш, чого від них чекати.

От, приміром, вона, Леоні, вважає, що сьогодні ввечері поведилась бездоганно: гроші, що їх вона оце несе, успадковані по батькові; це священний скарб, і вона пишається тим, що відвоювала його в тяжкій боротьбі. Для Люсьєни ці гроші однаково були б утрачені, дісталися б іншим позикодавцям, то «краще вже віддати їх моїм дітям». Що до цього пізнього візиту, та ще їй за таких обставин, звісно, це жахливо: але ж, ясна річ, слід сказати їм усю правду — може, це вона, Леоні Костадо, врятувала життя Оскарові Револю...

Та що більше Леоні розмірковувала, то менш уявляла, що відповідатимуть їй діти. Вона вирішила вдати здивування: «Як, ви навіть не подякуєте мені?» Не сумнівалася нітрохи, що діти будуть обурені. Адже існували обставини, що їх вона силкувалася всіляко обминути: одна — кохання, що єднає Робера і Розету Револю, друга — не така важлива — приязнь між П'єром і малим Дені. А чи справді не така важлива — це ще побачимо. Робер млявий, безвільний... А П'єр якраз у перехідному віці і ніби сказився, часом аж ляк бере: безглузді вірші пише, голова набита всякими нісенітницями... Робер —

той, мабуть, зрозуміє, що тепер його одруження з Розетою неможливе — як не поглянь... Коли навіть не брати до уваги можливої ганьби, що впаде на цю родину, а також безсумнівного убозтва, то поки він скінчить свою медичну освіту, відбуде інтернатуру, складе конкурсні іспити — минуть роки та роки. Хіба що в тридцять років він зможе заробляти на прожиття... Навіть в інтересах дівчини (саме на цьому й треба наголошувати найбільше) він зобов'язаний повернути їй свободу й не компрометувати її.

Леоні Костадо дійшла до будинку, в якому вони займали перший та другий поверхи. Уже на східцях їй раптом спало на думку, що Робер теж мав бути сьогодні у Фреді-Дюпонів на балу. Та коли він побачить, що Рози нема, то повернеться додому... Його й так уже стурбували чутки, що ширились по місту сьогодні...

Ні, Робер досі не повертався. Леоні, навіть іще не скинувши капелюшка й смушкового жакета, відчинила секретер і взяла ключа від скрині, пригвинченої до її ліжка в головах і «перевдягненої на нічний столик», як казав П'єро. Фальшивими скриньками були замасковані важкі металеві дверці. Леоні набрала шифр, відчинила скриню й поклала на полицку акт з підписом Люсьєни Револю. Потім, узявши лампу, пройшла до хлоп'ячих кімнат. Помітивши світло за дверима П'єрової кімнати, вона, своїм звичаєм, зайшла не постукавши. П'єр, як це йому траплялося частенько, читаючи в ліжку, заснув; книжка лежала на ковдрі. Спав він напівсидячи, в незручній позі, задерши голову й простягнувши шию так, наче його мали скарати на горло. У головах олівець, аркушки паперу, розкішний зошит у шкіряній оправі — розгорнутий. Низенька лампа освітлювала сторінку, вкриту виразними, дбайливо виведеними літерами, — П'єр завжди так переписував свої вірші. Озброївшись лорнетом, Леоні неприязно вчитувалася в текст, що видавався ніби й зрозумілим, а проте второпати змісту вона ніяк не могла.

Кібела дивиться на Аттіса, що заснув, і думає:

Він спить. Самих богів примушу я мовчати,
Усе понищу я вкруг Аттіса, що спить.
Сон підломив твого стрункого тіла віг,
І руки простяглись, обнявши луг квітчатий —
Дві змійки лагідні, що мов стомились жити.
Кібелу потрясло аж по самі глибини
Це тьмяне зречення, безлюбосне, безвинне.

«Що воно таке? — питала Леоні саму себе.— Що воно має означати?» Не знати чому ці вірші викликали в неї обурення.

Я опов'ю твій сон глухим дзижчанням мух,—
Його здаля протне лиш півень галасливо.
Незнапий сплящому небес гнітючий дух,
Ні пахощі оці, що з мене смокче злива,
Ні прагнення цього грімкий зі сходу рух,
Ні сліз струмки, що так блищать у листі блідо.
Стриває уві сні він німфу Сангариду,
Яку гойдає хвиль безсонна течія.
Я ж... Океан мене підточує, руйнує...
Не можу сплести рук, ніяк не пригорну я...
Безформна владарка, що проти німфи я?!
На мій безмежний лоб приплив скорботний горне
Хіба слизьких медуз та водоростя чорне.

Звідки у Леоні виникла оця прихована злоба, оце **га-небне** бажання порвати, пошматувати на клапті гарненький англійський зошит? Вона неспроможна була зрозуміти це. Не знала вона й того, що така сама ледве стримувана лють опановувала й П'єра і що в ті хвилини, коли вона його майже ненавиділа, вони були, як ніколи, подібні між собою — не подібністю думок або почуттів, а тією темною жадобою руйнувати, якої вона сама в собі боялася,— отже й тепер, відійшовши від столика до вікна, вона притулилась на мить чолом до шибки. П'єр злякано скрикнув: «Хто там?»

— Це я... Робер не повернувся?

— Він не баритиметься сьогодні... Хотів зайти туди на хвилинку, може, почує там щось нове...

П'єр позіхнув, показуючи ріденькі зуби.

— А ти, мамо, дізналася що-небудь?

— Так, я була у них.

— Ти ходила на Біржову площу?

Сон у нього раптово розвіявся. П'єр поглянув на матір суворо й недовіжливо.

— То мій обов'язок,— сказала вона.

«Яке лицемірство!» — подумав П'єр. Але мати ніколи ще не була так щиро впевнена, як сьогодні: вона виконала свій обов'язок щодо синів... Та ще, може, й попередила вчасно Люсьєну.

— Добре, що я пішла туди. Можеш собі уявити — ця бідолашна жінка ні про що й не підозрювала... Ну, звичайно, останніми днями вона дуже турбувалася, та все ж не думала, що катастрофа така близька...

— Що ж ти їй сказала?

Леоні Костадо стала на дибки: яке він має право допитувати свою матір, та ще таким тоном? Можна подумати, що він її в чомусь підозрює.

— Ні, мамо, я просто хочу знати, та й годі...

— Я не зобов'язана складати звіт якомусь шмаркачеві. Поговорю з твоїм братом, коли він повернеться. А ти спи, і щоб я тебе не чула більше.

Вона вийшла з кімнати, забравши в собою лампу. Але повелась так не тому, що розсердилась: вона зрозуміла, що краще буде порозмовляти з Робером наодинці, без цього скаженого хлопчиська. Ледве встигла вона перевдягтися по-хатньому, як почула шарудіння, — Робер ключем намацував щілинку в дверях. Вона кахикнула, щоб показати, що не спить і чекає на нього. Він зайшов, тримаючи пальто на руці. Леоні відзначила, що костюм дуже личить йому і що цей стрункий хлопчина виглядає елегантніше, ніж кремезний Гастон. І хоча вона віддавала перевагу чоловікам такого типу, як її старший син, почуття справедливості змушувало її визнати, що в Робері більше витонченості, більше «породи».

— Звичайно, на балу її не було, — сказав він своїм нерішучим, млявим голосом, що так драгував матір. — Здалеку я побачив Жюльєна Револю, та так і не протиснувся до нього в натовпі. Здається, дехто з його приятелів уже дав йому відчуття, що він тут — небажаний гість... Тоді я поїхав на Біржову площу... Та їх уже не було — подалися кудись.

В цю мить увійшов П'єр, босий, у піжамах, скуйовджений. Пані Костадо вигукнула:

— Я ж тобі наказала спати!

— А мій сон не слухається твого наказу.

Коли Робер почав дорікати: «Ну, П'єро, чому ти такий нечемний!» — П'єр закричав:

— Я певен, вона не зважилась тобі сказати, звідки повернулась щойно... куди вона ходила ввечері...

— Я не дозволяю тобі казати на мене «вона» в моїй присутності.

Але П'єр правив своєї:

— Вона крадькома від нас поїхала й пробула весь вечір на Біржовій площі.

Робер обернув до матері невдоволене обличчя:

— Це ж неправда, мамо?

Вона відповіла з викликом:

— А чому б це мала бути неправда?

— Ти бачила пана Револю?

— Ні. Він у Леоньяпі. Я знала, що він там, знала, й чому він там, а Люсьєна не знала... Розумієш? Я їй розповіла, от вони й поїхали до нього. Щоб часом йому не спало на думку віку собі вкоротити. Може, я його врятувала!..

Робер зітхнув:

— Пана Револю не було, отже, ти й не розмовляла про наші гроші!..

Леоні Костадо мовчала. Зате Робер почув П'єрове бурмотіння:

— Аякже, так вона й утрималась...

— Ану, П'єро, повтори голосніше те, що ти сказав...

— Я сказав, що ти не втрималась і говорила про гроші. Саме заради цього ти й пішла туди.

Отже, все відбувалося так, як вона й сподівалась. Робер і П'єр поставали перед нею як судді. От Гастон — той би все зрозумів, був би захоплений нею і вдячний їй... А тут боротьби не уникнути. Але право було на її боці. І вона рушила в наступ:

— Ішлося не про мої гроші, а про ваші. Вам їх лишив батько. Якби вони були мої, я б могла виявити великодушність.

Робер перебив її: якщо гроші належать йому й П'єрові, то навіщо було їх вимагати...

— Ти забуваєш про Гастона, а він міркуватиме не так, як ви... Ти забуваєш, що П'єрові лише вісімнадцятий рік, а поки він не дійде повноліття, я, його опікунка й мати, повинна боронити його інтереси навіть всупереч йому самому...

— Зрештою, — наполягав Робер, — якщо пан Револю виїхав, то навіщо ти їх шарпала марпо?

Вона з жалем поглянула на сина: він таки справді пришелепуватий! Які вони недосвідчені в життєвих справах, ці хлопчиська, а уявляють себе орлами.

— Запевняю тебе: ми з Люсьєною розмовляли по-дружньому.

Робер подікавився, чи Розета була при цій розмові. Пані Костадо заперечливо хитнула головою.

— А Дені? — спитав П'єр.

— Ні, ні, вони обоє повиходили з кімнати.

Вона сушила собі голову, міркуючи, як краще розповісти синові про свій успіх. Просто неймовірно: скільки потрібно обачності, щоб викласти цим йолопам новину, —

мовляв, ваш потаріус збанкрутував, але, дякуючи мені, ви не втратили нічого.

— Повинна сказати, Люсьєна трималася дуже добре, з великою гідністю. Вона відразу усвідомила, що у її чоловіка є особливі обов'язки щодо сиріт.

— Яких іще сиріт? Ми не сироти,— заперечив П'єр.

Змалку він зненавидів ці слова: «сирота», «сирітство», «сиротинка», «сирітський».

— Люсьєна мені сказала, що у неї є саме така сума, яку нам заборгували — чотириста тисяч ффранків.

П'єр скрикнув:

— Бувають же такі збіги!

Мати не звернула уваги на цю зухвалу вихватку. Вона страждала від того, що доводиться скочуватись до брехні, а це було не в її вдачі. Але ж на це її штовхали «два дурники» — так обзивав їх Гастон.

— Чотириста тисяч ффранків,— повторив Робер не своїм голосом,— але ж таких грошей під рукою в них не могло бути.

Яка наївність! Леоні Костадо знизала плечима.

— Ясна річ, не могло. У гаманці в них стільки не було. Але з мене досить її підпису...

— А це, здається мені, проти закону...

— Не турбуйся... Може, й доведеться судитися з іншими кредиторами... Та я певна, що виграю справу.

І коли син не відповів нічого, вона вирішила, що досягла успіху.

— Ви повинні знати, що я спершу порадила з паном Лакостом, яких запобіжних заходів треба вжити...

Мовчання синів почало бентежити пані Костадо. Так наче море лежало між нею й ними. Як же розмовляти, коли ти на протилежному березі? Брати сиділи поруч у шезлонгу біля великого ліжка. Обидва похнюпились, і лампа кидала відблиски на русяве волосся: сплутане й розкуйовджене — у П'єра, і гладеньке, з проділом, трохи закучерявлене на потилиці — у Робера.

— Тільки-но отримаю спадщину,— сказав Робер,— відразу й поверну їм.

— Ну, це вже вибач,— заперечила мати,— ви володієте лише чистим капіталом, а всі прибутки від нього належать мені.

А коли П'єр пробубонів: «І скаже ж отаке!» — вона вибухнула:

— Чудово, дітоньки! Виходить, ви зневажаєте гроші. Ну, а на які ж кошти ви живете? Ти, Робере, знаєш ціну того костюма, що так тобі до лиця? А ти, П'єро, тобі не до вподоби, коли на вечерю буває саме лише холодне варене м'ясо? А ти заглядав коли-небудь до рахунків, що я мушу оплачувати твоєму книгареві та палітурникові? Гастон мені теж коштує недешево, та він принаймні усвідомлює це, перепрошує, дякує мені. Він не те, що ви, — він не пахаба, щоб судити мене: я, мовляв, жінка без ідеалів, так? Жінка, що тільки й тямить стригти купони та дерти гроші з пожильців, тоді як ви ширяєте поглядом вище хмар та тринькаєте грубі гроші на стоси нікчемних вписок... Я придатна на те, щоб вас годувати, одягати, обігрівати, наймати вам слуг, бо ви зроду не дасте собі ради без них! Соромно вам так бундючитись перед матір'ю — на себе я ні сантима не витрачаю. Ви смієтеся з моїх дешевих суконь, ви глузуєте з мого обліалого хутра. Ці гроші, що ви їх так зневажаєте й розтринькуєте, — ваші діди все життя їх збирали, не шкодуючи зусиль, відмовляючи собі в усьому. Вони повинні бути для вас священні, оці гроші!..

Вона почувала, що може продовжувати, що хлопці на решті принишкли. Робер промимрив, що це не його провина, коли медичну освіту доводиться добувати аж стільки років. Мати, втихомирившись, відповіла, що вона не дорікає йому цим, нехай вчиться скільки треба, аби лише досяг свого.

— А цього малого дурника, — тут вона знову підвищила голос, повертаючись до П'єра, — його треба ще муштрувати та муштрувати — і взятися за це доведеться як слід.

П'єр понурив голову. І що більше мати відчувала, як дошкулила йому, то дужче її розбрала лють: це дуже приємно й дуже вигідно — цілими днями шкрябати віршики замість готуватися до іспитів з філософії. Віршами небагато можна досягти, навіть коли вони гарні, то й тоді не прохарчують людини; ну, а вже коли вони ні те ні се...

П'єр підвівся і, не глянувши на матір, вийшов. Отямившись, вона замовкла, грохи засоромлена. Хай би вона й не мала рації чи перебрала міру, так хлопець же сам призвів до того...

— Безперечно, не варто було так занадто, — сказав Робер. — Треба зважати на його вік...

— То що тут такого особливого? Чим він відрізняється від інших?

— А він таки відрізняється від інших.

Вона заперечила: вся річ у тім, що в домі нема голови родини — той як слід напутив би хлопця. В глибині душі Леоні не мала сумніву, що П'єр не такий, як інші; вона тільки не хотіла визнати його вищості. Бувши дочкою, небогою, онукою великих комерсантів, місцевих верховодів, вона їх мала за взірець, коли йшлося про вартність людини. Вона була певна, що як слід розуміє вираз: оце людина неабияка.

— Отже,— сказала вона на закінчення,— мені лишається тільки просити у вас вибачення за те, що я сьогодні зробила вас заможними... Цього я й сподівалась... І все ж таки...

— Та навіщо вони мені, ті гроші... Я ж бо все втратив...

Мати зраділа, почувши таке, хоч і шкода їй було сина. Вперше вона була задоволена, що він у неї такий безвольний: у нього навіть питання не виникло, що діяти, він ладен був без боротьби зректися дівчини. Та все-таки, побоюючись поставити питання руба, вона почала вболівати над Розою — мовляв, жертва бідолашна... і така вона лагідна, така прихилиста; мабуть, можна б і не зважати на те, що їхнє прізвище буде заплямоване. Але ж Робер сам добре знає: не в такому він іще становищі, щоб заводити сім'ю. Перед катастрофою старі Револю натякали: мовляв, вони оселять у себе молоде подружжя, ну, а тепер...

Робер нарешті озвався млявим голосом:

— А чи не могли б ми жити тут?

— Ти з глузду з'їхав! Де? У твоїй кімнаті? А коли дитина буде? Крім того, не забувай, що вся їхня родина сяде тобі на карк. Тобі, тобто мені... Ну, ну... Годі, годі! Будь мужній, хлопчику мій! Знаю, тобі важко,— закінчила вона, обіймаючи за плечі велику дитину, що обливалася слізьми.

Робер розумів, що мати розраховує на його слабкодухість, розумів і те, що вона не ошукається в своїх розрахунках. Та й що зрештою він може їй відповісти? Що з Розою він відчуває себе зовсім іншою людиною, сповненою надій і відваги? Варто йому тільки сказати таке — і мати розвіє й нанівець зведе всі його міркування.

Перед тим, як піти до своєї кімнати, Робер зайшов до П'єра. Той сидів на ліжку.

— Лягай спи, старий, уже й північ минула.

П'єр, не дивлячись на брата, буркнув:

— Брудні ті їхні гроші...

— Не порозумітись ніяк, — зітхнув Робер. — Бідна мама вважає, піби вона добре зробила, пішовши туди ввечері, піби так і належить голові родини. Може, вона й має рацію, кажучи, що ми певдячні...

— Та не в цьому суть, — П'єр струснув головою, втупивши кудись нерухомих погляд. — Прикро, що вона слушно про нас каже... ні, скоріше, прикро, що я не знайшов, як їй відповісти. Я ненавиджу гроші за те, що від них залежу. Ради нема — я вже міркував про все це: від грошей не визволитись. Ми зв'язані, ми живемо в такому світі, де гроші — основа всього. Мати правду каже: збунтуватись проти неї — все одно що повстати проти всього світу, проти життя... Або тоді вже треба переробити світ. Залишається...

— Що залишається?

— Революція... Чи бог...

Слова ці видались надмірними в маленькій кімнатці, захащеній книгами, репродукціями, копіями античних статуй. Робер притулив до себе братову голову:

— Не кажи дурниць...

П'єр не відповів, сховавши обличчя на грудях Робера, що дивився в зошит, розгорнутий на тій самій сторінці, на якій недавно силкувалася щось уторопати пані Костадо. Він читав і перечитував:

Не можу сплести рук, ніяк не пригорну я...

Безформна владарка — що проти німфи я?

На мій безмежний лоб приплив скорботний горня

Хіба слизьких медуз та водоростя чорне.

— Слухай, — раптом сказав П'єр, учепившись Роберові в плече, — ти не покинеш її? Ти не покинеш Розі Револю?

Старший зітхнув, звільняючи плече від П'єрової руки:

— Що поробиш! Ти ж сам сказав... Ми зв'язані...

III

Коли пані Костадо вийшла на вулицю, забравши документ, мов трофей, Люсьєна кинулась до Розі. Зачіска її не була порушена, на високому шиньйоні сяяв смарагдо-

вий півмісяць. Але діамантове намисто й перспі вона вже встигла зняти. Дені помітив їх у напіврозкритій сумочці, з якої мати раз по раз витягала хусточку, щоб витирати очі. Діти побачили, як плаче ця всемогутня істота — їхня мати. Вони не наслідились підійти обійняти її.

— Ви чули? — спитала вона.

Дені вголос вимовив слова, які найкраще віддавали те, що він відчував уже хвилин десять. Йому здавалося, ніби його живого присипало під руїнами сплюндрованої будови: «Ми живцем поховані!» Роза тихенько плакала, уткнувши голову в подушку. Вона оплакувала себе, своє кохання, своє щастя, якого ніколи не буде, яке вмерло, не народившись. Пані Револю спитала Дені, наче він був дорослий, що робити.

— Їхати до Леоньяну, не гаючи часу, і всім трьом. А по дорозі завернемо до Фреді-Дюпонів по Жюльєна.

— Ні,— жалібно сказала пані Револю,— тільки не до Фреді-Дюпонів — там, мабуть, уже все знають...

Дені запевнив, що зайде туди з двору непомітно, та коли родина сідала в ландо, нагодився блідий Жюльєн у бальному вбранні — хтось із приятелів устиг йому шепнути:

— Твоє місце не тут, вертайся додому.

Дорогою пані Револю, намагаючись перекинути торхтіння коліс по бруківці, розказувала Жюльєнові, яка жахлива сцена відбулася. Він був приголомшений,— для нього все, що стосувалося світського товариства, мало абсолютну цінність: недаремно ж вихваляли його коректність і вишукані манери. І ось тепер він машинально протирав монокль, а інколи починав говорити — носовим, гугнявим голосом наводив цифри:

— Ви погодьтесь,— казав він, силкуючись обрахувати бюджет Регіні Лораті,— на самих тільки коней та на ліврейних лакеїв ішло в неї щонайменше...

Оце «щонайменше» він повторював безнастанно. Його захоплювали ці підрахунки. Зачеплений нещастям більше, ніж усі інші в родині, він іще не відчував удару, але вже був смертельно поранений — він, від кого досі кожне, як милості, чекало принаймні уклону, потиску руки, він, син нотаріуса Револю, він, бажаний жених...

— В усякому разі, борги ми віддамо,— раз у раз торхтів він. І знову жонглював цифрами: стільки візьемо

за контору, стільки вартій Леоньян, а стільки дім на Біржовій площі... Мати не хотіла сказати, що все це, мабуть, уже заставлене. Жюльєпів запал швидко охолов, бо ніхто нічого не відповідав. Його плеската голова з ріденьким волоссям хиталась — ландо підскакувало на нерівній брунці. Раптом пані Револю скрикнула:

— Ні, такого він мені не заподіє! Це було б завдат!

Діти (крім, хіба Рози, що й досі була в полоні відчаю) здогадалися, що мати подумала про самогубство. Та хлопці й самі весь час про це думали. Жюльєн, як людина світська, міркував: «У такому випадку, може, й краще раптово зникнути з життя, немов вийти з картярні після печесної гри». Дені сприймав усе, як і належить підліткові його віку, коли не минуло ще захоплення всіляким драматизмом і вабило до катастроф. Він і не намагався гнати від себе страшні картини — навпаки, обмірковував усе детальніше, переконаний, що наші почуття не збігаються з дійсністю, отже, і нещастя, про яке він думає, не станеться. Тому-то Дені обмірковував усі декорації, всі мізансцени: широка залізна брама навстіж, розгублено метушаться слуги, на перських килимах брудні сліди поліцейських чобіт.

А пані Револю правила своєї: «Невже він мені таке заподіє?» Нібито бідолаха тільки про те й дбав, щоб не собі, а їй заподіяти лихо. Та вона ж була йому дружиною... недовго, правда, але була дружиною, нехай і байдужою до його пестошів, — так їй принаймні здавалося. І от тепер її байдужість раптом зникла. Її охопив страх, що чоловік уже неживий. І вона в ріжок заволала на кучера, щоб той гнав якнайшвидше.

Ландо котилося тепер по дорозі, якою раніше звичайно їздили на канікули. Цокання копит і торохтіння коліс будили передмістя, що його Дені споглядав липневим присмерком після розподілу нагород у школі. Цього вечора вологий вітер шарпав клапті афіші, яка сповіщала про кориду, — Дені бачив її ще минулого літа. Де-не-де блимало світло в барі, освітлюючи прилавок, коло якого стояли чоловіки. Дені взяв за руку Розету — ніколи вже вона не вийде заміж за Робера Костадо. З обачності він хотів додати кілька рисочок до уявної сцени самогубства, бо вони мали от-от під'їхати до сонного замку.

— Зрештою, — сказав Дені голосно, — там уже, мабуть, Ланден. На нього можна покластися.

Мати роздратовано вигукнула:

— Ото ще мені!

— Звичайно! Це ж він порядкував усім,— озвався Жюльєн.— Батько довіряв йому...

— А то ще треба розібратися, на чю руку він грав...

— О! Це хитрюга!.. Можеш бути певна, що він викрутиться.

— Безумовно, не тільки викрутиться, а може, ще матиме з того й пожиток. Не всім же доведеться зубожити.

І мати з сином взялися всіляко паплюжити Ландена без найменших підстав, із самої лише ненависті до нього. Дені також не любив Ландена, але, як то здебільшого буває у хлопців його віку, прагнув справедливості. Проте й він не обстоював Ландена. Іще чого бракувало — вболівати за Ландена. От вони вже й наближаються. Сільська місцевість узимку пахла якось незвично для Дені, Тепер життя буде не таке, як він собі уявляв. Життя... Він сам обере собі життя... І раптом він відчув у себе на плечі голову Рози. Вона вже не плакала — не було більше сліз.

Ландо завершило на доріжку, що простяглася вздовж парку аж до задвірка. Ні, не можна уявити, щоб усі ті трагічні сцени, які так детально уявив собі Дені, могли відбутися в дійсності. Він не вірив у пророцтва. Колеса котились по жорсткості з тим знайомим шурхотінням, яке завжди пов'язувалось у нього з радіщами кавікул. Якби він був композитором і писав оперу, про яку мріє П'єр Костадо, то саме цей шурхіт обрав би за лейтмотив увертюри. Ліхтарі ландо освітлювали мур — цегла в ньому подекуди повивалювалась і в отвори простягалися чорні руки дерев. Лахміття пожовклого листу де-не-де звисало з гілок, піднесених чи то з благанням, чи то з погрозою. Дені, притулившись носом до шибки, жадібно вдихав за-спокійливі запевнення темряви. Всюди був спокій, усе спало; у тиші таких ночей нічого не трапляється. «О господи! Невже вигадка моя втілилася в дійсність?» Ось уже Дені виразно бачить те, що витворив у своїй уяві. Всі вікна в домі були осяяні так, що він спершу подумав, ніби там пожежа. У снопах яскравого проміння заблимав вологий під'їзд. Жюльєн промимрив: «Щось трапилось». Люсьєна Револю все повторювала слова, що вже перетворилися ніби на молитву:

— Зроби так, щоб цього не сталося... Зроби так, щоб він цього не вчинив...

Дені відчув, що ось зараз він побачить мерця і що доведеться на нього дивитись, а досі він не дивився ніколи і на саму тільки думку про це холол від жаху. Побачивши на вулиці катафалк, на якому під віком труни, під чорним сукном, лежало щось невидиме, він кидався в бічний провулок. Така велика була в нього відраза, що в Леоньяні він ніколи не входив сам до тієї кімнати, де помер його дідусь, коли сам Дені ще лежав у колисці. Щоправда, часом він насмілювався прочинити двері й просунути голову в цю півтемряву, де пахло лаком і гвоздиками, і довго вдивлявся в ліжку, на якому відбулася страшна містерія. Брижі балдахіна, та й кожна річ були свідком того, що тут сталося. Цей годинник на стіні зупинено тоді, коли спинилося серце старого. Усі речі в цій кімнаті були свідками агонії, переходу в небуття, тож вони набували другої, якоїсь інакшої реальності: вони бачили гостю. Але ж ні! Ні! Смерть — не істота. Можна розмовляти з демоном, слухати його, складаючи угоду з найжахливішою почварою... А жах смерті саме в тому, що стаєш нічим, перестаєш існувати, вона все знищує, все стирає. Оце ліжка, ці фіранки, ці крісла, цей годинник, оте дзеркало, цей застелений зеленою скатертиною столик — усе залила хвиля вічності, а відринувши, на всьому лишила калюжки — відбитки небуття.

Бідолаха Дені, для якого було справжньою подією ввійти в кімнату, де хтось помер у рік його народження, більше вже не сумнівався, що зараз побачить свого батька в такій позі, яка уявлялася йому, коли він їхав сюди: нерухомого, з головою, схиленою на стіл, або простертого на ліжку...

І ось уже все, що він створив в уяві, починає здійснюватись: управитель Кавельге, який чекав їх, зробив кучерові знак, щоб той спинився перед ворітьми. Далі по черзі почав проказувати саме ті слова, що їх Дені вклав йому в рот: бригадир поліції не дозволяє навіть доторкнутися до тіла... Він хоче порозмовляти з пані... Подумайте тільки! Ніхто не чув пострілу... А тим часом Ланден робить усе, що слід.

Усі четверо Револю поставали край дороги. Шлейфи материного й доччиного бального вбрання, поверх якого були накинуті чорні плащі, волочились по калюжах. Ліхтарі ландо та ліхтарик у руці в Кавельге кидали світло на четверо облич, у четверо сердець. Люсьбена вже

відгороджувалась від усього своїм горем, оточувала себе ним як захисним муром: вона дістала право ні в що не втручатись, тільки страждати: вона зовсім розбита, знищена — ніхто її не осудить. Жюльєн, позбавлений раптом усього, що тримало його на цьому світі, обернувся на жалюгідну істоту, напівлису, невиразного віку, зі спадистим лобом; короткозорий, без лорнета, він мав геть розгублений вигляд, підборіддя в нього тіпалось: його жалало те, що назав йому Кавельге:

— Ви, пане, тепер голова родини. Пан Ланден каже, що нічого не може без вас вирішувати...

Жюльєн заперечив: ні! ні! нехай Ланден вирішує все сам... він усе зробить як слід...

— Ну, що ти, Жюльєне, — з докором сказала Роза, — не може Ланден нас заступити...

Голосом, що вже не тремтів більше, вона підбадьорювала матір, ведучи її під руку. Вона втратила все — отже, ніщо не повинно її хвилювати. Саме вона повела матір і Жюльєна до замку, вона ж звеліла, щоб Кавельге взяв Дені до себе у флігель під догляд дружини (та була колись годувальницею Дені).

На руках, що його підхопили, Дені лежав як неприємний. Кавельге легко ніс шістнадцятирічного хлопця. Твердим кроком пройшов він повз клумбу і ногою відчинив двері свого житла. Дені почув, як скрикнула годувальниця. Його покляли на ліжку, роздягли, дали понюхати оцту, він чхнув, у ногу йому запекла грілка. Добре було полежати отак простягшись. Марія Кавельге міняла йому компреси на лобі. В кімнаті тхнуло чимось підсолоним, присмаженим. Хлопець притулився до грудей Марії, яка заспокоювала його словами: «Сердешний твій тато ще прожив хвилин з десять, отже, встиг вимолити прощення у господа милосердного... Ланден вважає, що можна буде порозплачуватися з усіма боржниками й навіть урятувати Леоньян. Принаймні замок. А землі доведеться продати».

Саме це найбільше обходило подружжя Кавельге. Рокками плекали вони надію, що будиночок, де вони жили, а також городець і садочок колись дістануться їм у власність. Житимуть вони в своєму, але й далі працюватимуть на родину Револю. Сам Кавельге, правда, інколи натякав на свої наміри: казав, що без землі замок сантима не вартий — кому це потрібні оті величезні бараки? Що назбирав грошенят, те він завдячував тільки собі: пан

господар дозволив йому тримати в околиці винні льохи... Крім того, він брав комісійні за всілякі торговельні оборудки — це дозволяється, так скрізь ведеться... Марія, проте, не хотіла скористатися з нещастя, що скоїлося в родині Револю, і позбавити хазяїв їхнього замку.

Дені тим часом міркував собі: «Тепер я не зможу більше ходити до колежу... Ми житимемо тут, біля курчат та городини».

Марія Кавельге навшпиньках вийшла з кімнати, лишивши незагашену свічку. Дені, простягшись під теплою ковдрою, почав подумки впорядковувати розкішне життя. Він стрілятиме дичину та ставитиме верші — тільки й роботи. Щодо хліба — їстимуть лише житній. Не матимуть турбоги, чи вийде Розета заміж — принаймні найближчими роками. Може, пізніше, геть пізніше... В усякому разі, нині це не загрожує... Він дихнув на повні груди, витягся під ковдрою. А як же мрець?.. Доведеться пережити темну смугу, днів кілька. Він захворіє, всі казатимуть: «Яка вразлива дитина...» Померлого поховують, замурують у склепі — і край, і все як слід, усе як належить...

Отакі думки та гадки снувалися в голові у Дені; він не був ні черствий, ні жорстокий, тільки ще не відчув усім своїм еством, що то таке — вічна розлука з батьком. Він лежав на великому ліжку. Коли повертався з боку на бік, у матраці сухо шурхотіла солома, груба ковдра була приємна для тіла. Свічка, що її залишила Марія Кавельге, спершу кидала світло лише на червоні кахлі, на кретонову заслону в білі та сині смужки і ще на майже вичовганого лева на килимку біля ліжка; потім він помітив у кутку навпроти ще одне ліжко, на якому горбилася ковдра, а з-під неї чути було спокійне і таємниче дихання.

У кімнаті, крім ліжок, не було інших меблів. Біля стіни лежало ссипане на купу зерно, стояли кошики з пляшками. Дені раптом перелякався, що його покинули самого. Але від того, хто спав у ліжку навпроти, до нього сягало приязне дихання й тепло. Дені не знав, чи то Ірен, його молочна сестра, чи покоївка, чи, може, Ізідор, що відбував військову службу в Тарбі і, може, саме тепер приїхав у відпустку. Хлопець сперся правою щогою на руку й почав приглядатися до того острівця, того континенту на хвилях подушок, до того невизначного волосся,

що темніло, як ліс у тумані. Прокукурікав півень. Човгання кроків, голоси, рипіння хвіртки — все це свідчило, що там, за дверима, жалюгідне людське життя йде своїм шляхом.

Розвиднялося. Молода кров прудко бігла по жилах і в Дені, що не спав, і в тієї невідомої істоти, сон якої сповнював кімнату якоюсь тваринною лагідністю. Дені невідразно відчував, що трагедія, яка відбулася поблизу, не має справжньої ваги, нітрохи не порушить світового ладу. І зненацька його охопив сум. Йому забажалося, щоб тут біля нього, був свідок його переживань, і він кахикнув, щоб розбудити того, хто спав. Потім уголос поскаржився: «Боже мій, яка це мука!» Та невідомий не озвався, не вирипнув з безодні спокою, в якій тримала його всемогутня юність. Тоді Дені схопився й, тремтячи від холоду, босими ногами по холодній підлозі попрямував до ліжка.

Ще не дійшовши, він уже здогадався, що то спить дівчина: може, тут діяла еманация, якісь неловимі струми. Дівчина... Одна з життєвих таємниць; друга таємниця — смерть... Дені злякався, що дівчина його побачить. Йому було соромно своєї худорлявості, своїх вузьких грудей. Квашливо одягся. Вмиватися? В такий день можна обійтися й без умивання.

Кухонні двері були відчинені: подружжя Кавельге, мабуть, і ночувало в замку. Дені побачив у передсвітанковій млі розкуйовджені хризантеми. На дорозі пролягли свіжі колії від коліс. Стрибнув пес і поклав йому на груди брудні лапи. Біля ганку в ранковій прохолоді тремтіло на вітрі кілька троянд. Увійти чи ні? Треба якось зважитися. Цього не обминеш.

У передпокої на столику в стилі ампір тьмяним у світанковому сяйві пломенем горіла забута лампа. За дверима батькового кабінету бубоніли голоси, щось клацнуло, — мабуть, у столі замкнули шухляду. Великої шкрянової канапи не було й видно: вона вся сховалася під купою складених на неї старих вицвілих капелюхів, дешевих плащів. Дені зрозумів, що його вже перенесли до кімнати на другому поверсі, — там були прочинені двері, що виходили в сад.

Він пішов нагору східцями, марно намагаючися думати про батька. Батько не звертав на нього уваги, не цікавився ні тим, що він робить, ні його успіхами; він був якийсь ніби відчужений, якийсь прихований, його стримані питання не вимагали відповіді. Але інколи він

пiби трохи наближався до хлопця; Дені запам'ятав батькову сухорляву руку, жовту від нікотину, його прим'яті повіки, його карі очі, в яких блимав такий веселий і ласкавий промінчик, коли батько схилявся над хлопцем. Та частіше він спалахував ніжністю до Рози: батько приносив їй квіти, парфуми, обіцяв поїхати на море, до Парижа...

Дені ввійшов не вагаючись, не даючи собі й хвилини на роздумування. Ті, хто сидів коло цієї маріонетки, вбраної у фрак, не знали, що вже займається день. У кришталевому резервуарі лампи вигорів мало не весь гас. По обидва боки розп'яття стояли запалені свічки. На блюдечку — самшитова гілочка. Дені побачив випростані ноги, закручені в покривало. Тіло вже набуло форми саркофага. З-під пов'язки, яка обвивала голову, стирчали сивуваті вуса, мов у живого.

Дені весь здригнувся, як деревце від кореня до верхів'яття. Хіба не однаково, чи тут лежить його батько, чи хто інший? Це був мрець, це була смерть, що володіє всіма нами. Ось єдина незаперечна істина, єдина безсумнівність. Чому ж тоді трамваї ходять, як і раніш ходили? Треба зупинити всі поїзди, висадити всіх пасажирів, гукнути їм: «Хіба не знаєте, що й ви помрете?» Навіщо читати газети? Що важливе може статися в світі, коли він приречений на смерть? Перед цією звісткою нікчемним видається все інше. Навіщо вчитися, коли завтра тебе викинуть на смітник, приречуть на гниття, на зникнення. Оце єдина істина... Якщо існує інша — ми її не знаємо. Ми певні тільки одного — існування смерті. Релігія? Суспільний устрій? — це колонида край прірви, споруджені, щоб створити ілюзію, ніби існує якийсь лад у цих туманах та хмарах, під якими глибочить безодня...

Дені заплакав, та не за батьком, а над непереможністю цього закону; так висє тварина, відчувши смерть. Лоша стає дибки перед шкуродернею, ягня мекає коло калюжки пролитої крові, дитина людська мусить розплющеними очима зазирнути в спільну для всіх безодню. Як вони всі можуть щось робити, вештатись туди й сюди, дбати про безліч усяких дрібниць, відчувати потяг до іншої істоти, також приреченої на загибель, плодити з нею майбутніх мерців, примножуючи здобич смерті? Люди мають віру, в щось там вірять... А в смерть і вірити не треба, бо ми бачимо її, стикаємося з нею щохвилини, вітаємо її на вулиці...

Зненацька він відчув, як Роза охопила його руками за плечі, й сховав своє заплакане обличчя, притуливши його до худенької шийки. Він тримався за живу свою сестру, живу, отже, роковану на смерть. То тільки каміння не вмирає. А Роза міркувала: «Ніколи я не думала, що Дені так любив тата...» І Дені відчував, що сестра помиляється, що він її ошукує, що вона має про його горе і про нього самого таке уявлення, якого він не вартий. Але ця омана була йому потрібна. Щоб Роза присвятила себе тільки йому, піклувалась тільки ним, була йому єдиною втіхою і підпорою, вона повинна його бачити не таким, яким він є насправді, а кращим, змістовнішим. Тоді її любов буде більша; нехай вона оповиває його, як той плющ, живою окрасою в'ється вкруг усохлої деревини...

Хвиля безнадії спала. Він подивився навкруги: ні матері, ні Жюльєна, самий тільки пан Ланден. Роза погасила лампу й, прочинивши вікно, посадила Дені біля нього. Він почав жадібно ковтати холодне молоко вранішнього повітря.

З цього місця Дені краще міг роздивитися Ландена, освітленого свічками й промінням світанку. Смуток не ушляхетнив Ланденового обличчя. Він не плакав. Пильно вдивлявся в мерця. Споглядав його з якоюсь методичною жадібністю. Вивчав його напам'ять. Смерть зробила приступними для нього риси цього обличчя, риси, що їх він за життя господаря, либонь, і не насмілювався розглядати. Тепер він міг нарешті задовольнити свою цікавість. Він уже не мусив перед очима господаря опускати свої. І він намагався закарбувати в пам'яті обличчя свого обеззброєного бога, щоб було що згадувати поки й віку. Мабуть, після похорону він міг би прийти сюди й лягти долі біля смертельного ложа свого пана — адже так інколи роблять собаки...

Він відчув на собі погляд Дені, бо повернув до нього свої блідаво-сині очі. Потім устав, обійшов ліжку, прошепотів щось на вухо Розі й рушив до дверей, знаком покликавши Дені за собою.

— Маю справу до вас, паничу Дені. Ваш брат Жюльєн замкнувся в своїй кімнаті. Каже, що не вийде звідти, що хоче заморити себе голодом; згодом це у нього мине, але він потрібен нам тепер, бо він же єдиний з вас повнолітній... Мене він не послухає... Самі знаєте — він до мене неприязний... Скажіть йому, що він повинен бути замість батька...

В кімнаті живого тхнуло гірше, ніж там, де лежав небіжчик. Дені мерщій відчинив вікно. Жюльєн виткнув лисипу з-під ковдри:

— Та зачини ти ради бога! Хто тобі дозволив?

А коли Дені переказав Жюльєнові, що без нього не можуть обійтися, лиса голова знову пірнула під ковдру — нехай воно западеться, тепер йому до всього бай-дуже...

— Але ж ти, Жюльєне, старший, ти єдиний повнолітній... Ти...

— А якби я був ідіот чи божевільний, то без мене обійшлись би?! Ну, так ось — я хоч ідіот, а хоч божевільний — це на ваш вибір. Я не встану з ліжка, чуєш? Нікого не хочу бачити! Коли не приносять їсти — здохну, і що швидше, то краще... Ти ще малий, де тобі зрозуміти, з якої височини я впав. Ти уявити не можеш (він повторив це з похмурим піднесенням). Не знаєш ти, що це означає в суспільстві — бути сином Оскара Револю... Яке він місце посідав... Найперше — тепер я можу це сказати! Це ж подумати тільки — син самого Револю... Зрозуміло тобі, як я катуватимусь? Я кому хотів, тому подавав руку, а мені ніхто не смів не подати. А що нині? Люди, з якими я не вітався, вдаватимуть, що не бачать мене...

— Ти можеш оселитися десь-інде, — наважився промовити Дені.

— Оселитися десь-інде? Ти здурів! Ні, ні, я терпітиму страждання з гідністю. Я вже послав заяву про вихід із клубу. Я приношу свою жертву: зникаю. Зникаю цілковито, наскільки може зникнути той, чиї принципи забороняють самогубство. Помиратиму повільно. Нехай негідник Ланден, який в усьому винен, вигадує що хоче, аби тільки викрутитись...

— А як же мама, Роза?

— А якби я був неврастенік, ви б знайшли якусь раду?.. Ну, так оце воно й є, неврастенія, це той самий жах — когось бачити, з кимось зустрічатися!

Кажуть, птах мостить собі гніздо; так і Жюльєн мостив собі його з огиди до людей, мостив поволі, поступово ховаючись у нього. От і тепер він обернувся обличчям до стіни й більше не озивався.

IV

Коли сини повиходили з кімнати, Леоні Костадо лишилася сидіти на ліжку, стомлена душею, не маючи сили навіть роздягтися. Ніколи вже їй не забути засмученого Люсьєниного обличчя, коли вона видирала в неї чотириста тисяч ф'ранків. «Чи справді я була надто жорстока? Ні, я лише виконала свій обов'язок...» Але ще й ще раз вона пересвідчувалась, що докори синів зачепили її. І завжди ті хлопчачки потраплять її стурбувати, збудити сумніви. Це вони винні, що її гризе сумління. Якби не їхній осуд, то вона, може, спокійно спала б цієї ночі.

А проте вона ж їм правду сказала, що не їй потрібні ці гроші; вона їх не витрачає, розваг вона ніколи не прагнула. Ось уже й зістарілась, так і помре, майже не зазнавши розкошів світових. Ніколи їй і на думку не спадало пуститися в мандри чи якоюсь іншою забаганкою розважитись. Ото хіба тільки нерухоме майно завести... І коштовностей у неї нема, а треба б: це найнадійніші цінності.

Від оцих грошей, що тільки про них вона й думає, нема їй ніяких радощів — ні тих, яких зазнають марнотратці, ні тих, що судилися скнарам. Вона продовжувала те, що колись робили батьки, і при тому керувалася принципами — упорядкованістю, поміркованістю, ощадністю. Витрачати лише половину прибутків, решту пускати в обіг, щоб капітал зростав. Але пускати гроші в обіг треба також обачно, знов-таки дотримуючись правил: не ризикувати, «не тримати всіх яєчок в одному кошику», завжди мати досить готівки при собі, щоб на випадок чиеїсь смерті чи отримування або передачі спадщини якось обкрутити податкову інспекцію, а це з кожним роком усе важче й важче...

А двом отим дурникам і невтямки, що вона не повинна була відмовлятися від гри: вона наслідувала приклад батьків, без роздумування дотримуючись їхніх правил... «Гроші — наш пан, що накидає нам свої закони,— міркувала вона,— чи то йдеться про скромні достатки, як от у нас, чи про таке багатство, від якого паморочиться голова. Я повинна була зробити все, навіть неможливе, щоб урятувати ці чотириста тисяч ф'ранків. Заради таких грошей небо й землю можна перевернути! Чого тільки не зробиш заради них... Коли Робер і П'єр успадкують ці гроші, вони відразу підпорядкуються тим правилам,

що для грошей установлені. А може, передати спадщину дітям зараз же? Мабуть, так і доведеться зробити. Тоді вони вгамуються і хоч-не-хоч визнають, що їхня мати байдужа до тих грошей. Байдужісінько мені,— зітхала Леоні, вкриваючись ковдрою,— нащо воно здалося? Віддати, поділити...» Не вперше з'являлася в неї ця думка. Але щоб утілити її в життя, треба було зняти опіку з П'єра. Зрештою чому б і не зняти? Він же, певно, й надалі дозволить матері порядкувати своєю частиною спадщини. Матері або братам. Ніякого ризику тут нема. За Робера нема чого боятись: вдача у нього полохлива, він побоїться лишитися без нічого, гроші швидко візьмуть над ним гору, й він підкориться їм. І Гастон теж... тепер-то він робить борги, знаючи, що платитиме мати; проте він не марнотратець. Надто він полюбає всілякі розкоші, то й не схоче, щоб висохло джерело тих розкошів. У крайньому разі можна звернутися до опікувальної ради...

А як би вона пишалася, коли б могла сказати їм;

«Ви собі вигадали, ніби гроші для мене — щось найдорожче в світі, а я ось віддаю їх вам, собі лишаю тільки децицю, щоб не довелось милостиню просити...» Ці думки захопили її, піднесли дух; знемога де й поділася. От би зараз піти, постукати в двері до Робера і не гаючись вивісти все... Та вона була надто розважна й не піддалася цій спокусі. Хай мине ніч, навіть іще кілька днів після того. А поки що Леоні полегшало від самої думки: вона стане така сама вбога, як Люсьєна Револю, тільки не через ганебний крах, а завдяки добровільному й гідному хвали самозреченню.

До самого світанку ці думки роїлися в неї в голові, а вона й не усвідомлювала, що шукає в них захисту від докорів сумління за те, що вона накоїла, пішовши на Біржову площу; вона не здогадувалася, що бажає хоч якось уласкавити родину Револю, всіх тих, чиї похмурі обличчя оточили її з усіх боків, чиї невблаганні погляди пекли її звідусіль.

Спала вона години зо три, а збудило її шарудіння газети. Розплющивши очі, вона почула П'єрів голос: «Він наклав на себе руки цієї ночі».

На стільці біля ліжка плакав Робер.

Леоні сказала:

— Ну, поміркуйте самі: я прийшла до них десь так о пів на одинадцятю. А самогубство сталося за чверть години після того. Виходить, нема ніякого зв'язку між тим

підписом, що дала мені Люсьєна, і смертю її чоловіка. Не розумію, за віщо ви мене катуєте. Біда лише в тім, що цілий день я не могла зважитись піти туди. Якби я пішла вдень, Оскар був би живий. Ну, чого ви так видивились на мене?

— Тут іще одне, — обізвався Робер. — Поки ти грабувала його дружину та дітей, наш старший брат Гастон відібрав у нього коханку...

— От іще! Чого ти хочеш? Не можу я тримати Гастона на припоні! Крім того, бідолаха Оскар і не знав, що це був саме Гастон — принаймні я так вважаю; і ще мушу тобі сказати: якби цього не зробив Гастон, то зробив би хтось інший... Жінки цього гатунку тримаються лише доти, доки в чим поживитись, — це ж бо відомо. Та що це ви справді! Чи я не переживаю так само, як ви? Адже не ми в цьому винні...

Вже краще було б їй слухати докори або зносити грубіянство. А то сидять мовчки. Не дають зазирнути в їхні думки. Чому вони такі несправедливі до неї, чому вважають, що вона нездатна зрозуміти їхні страждання? Ну, в Робера любов... У П'єра приязнь... А в неї самої хіба серця нема? Хіба воно не билося шалено колись для молодого вродливця Оскара Револю, того самого, що про нього в сьогоднішній газеті... Вона благально подивилась на їхні відчужені обличчя. Ніякої надії: не подолає вона цього бар'єра зневаги. Хіба що... і раптом виринула та сама думка, що не давала їй спокою вночі: розділити спадщину. Яка спокуса — кинути їм в обличчя цю пропозицію! Ні, для себе вона ніколи не дбала про гроші, тільки для синів. В усякому разі, тепер не дбає, не дбає ні про що. Життя в неї склалося невдало, вона його цілком присвятила сиnam, а ті її не розуміють. Хай тільки дадуть їй спокійно дожити віку десь у куточку. Може, вони думають, що її цікавлять будинки, якась нерухомість? Так ні — усі закони тепер проти домовласників... Права домовласників ніні — то тільки міф. Їй нічого не треба, тільки одне — побачити здивовані, прояснені обличчя цих своїх суддів. І вона не змогла більше опиратися спокусі:

— Що ж, дітоньки, справа простісінька. Цієї ночі, ще не знаючи про смерть Оскара Револю, я безповоротно вирішила зробити щось таке, що примусить вас змінити думку про мене. Так мені принаймні здається. Я вирішила поділити між вами спадщину. Так, так, ви не помилились. Треба тільки звільнити П'єра від опіки — адже йому лише

вісімнадцять років. Можливо, я ризикую. Проте, гадаю, він буде розважливий і дозволить мені й тоді порякувати його часткою спадщини.

Вона була розчарована: діти не виявили ніякого здивування. Не второпали, чи що? Або не повірили? Не розчули? А може, не розуміють усієї ваги того, що вона їм пропонує?

— Поділити? Те, що нам належить від батька?

— Не тільки. Також і те, що належить мені. Ну, звичайно, якусь ренту я собі залишу. Жити ж на щось треба.

П'єр з усієї цієї самопожертви сприйняв тільки одне — так часто повторювані жахливі слова: «рента», «нерухоме майно», «цінні папери». І від того, що все це добро збиралися поділити, огида в нього не зменшилася.

— Ні, матусю, — озвався Робер, — ти жертвуєш нам це все в хвилину розпачу. А станеться розподіл — ти сама жалкуватимеш. Ти ж добре знаєш, що все це несерйозно.

Сп'янівши від своєї жертвності, вона заперечила:

— Знову тобі кажу, що я про це всю ніч думала, ще не знаючи про трагедію в Леоньяні. Ви вважаєте, що я грошолобна, нічим цієї думки не виб'єш у вас із голови. Ну, а коли я віддам вам усе, коли залишу собі тільки децицю, аби лише з голоду не померти?

Хлопці, здається, нарешті виявили якесь зворушення. П'єр спитав:

— То як же? Тоді Роберові можна буде одружитися з Розою?

Мати й тут не завагалася:

— Якщо він схоче. Звичайно, надто бундючитись я вам не раджу. Не такі ви вже й заможні. Нерухоме майно нині наполовину знецінилося. Ренти стають мізерніші, добробут наш підупав, іще й дуже. Як розділити на трьох, та ще мені пенсію виділити... Ні, ти особливих ілюзій не плекай: не вистачить тобі коштів, щоб утримувати всю родину Револю.

— Це його справа, — втрутився П'єр.

— Звичайно, це тільки його справа. Та навіть коли він схоче свою шию стромляти в зашморг, то й тоді я не відступлюся від свого вирішення.

П'єр тривожно поглядав на брата, що кутив собі, стоячи трохи осторонь, наче те, що говорилося, зовсім його не обходило.

— Ти про що думаєш, Робере?

Той відповів звичним своїм нерішучим тоном, що розмірковує, чи їхати йому до Леоньяну.

— Ні,— рішуче заперечила Леоні.— Їм буде важко бачити нас. П'єро нехай пошле листа до Дені, ти пиши дівчині. А я напишу Люсьєні. Сподіваюся, дитино моя, ти не зав'яжеш собі світу раніше, ніж точно з'ясуєш, якими грішми володітимеш. А на це потрібен якийсь час: поки оцінимо все майно, підрахуємо, скільки кому припаде, поки відбудемо всі формальності...

— Отож-то й воно,— урвав її П'єр.— Нічого ще не робиться. Доведеться чекати й чекати — може, колись і статися.

У Леоні сльози бризнули з очей. Хлопців це збентежило. П'єр нагнувся, щоб поцілувати матір,— та відхилилася.

— Ні, облиште мене... Невдячні ви, от ви хто... Я зроблю те, що вирішила, не сподіваючися, що ви будете справедливі до мене. Навіть коли я всього позбудусь, то ви й тоді що-небудь вигадаете, аби мене принизити, втоптати в бруд. Знаю я вас: ви безсердечні. Гастон легковажний, але він завдає мені кривди не думаючи, він тільки підкоряється власним інстинктам. Та в нього принаймні хоч серце є... Ні, ні, йдіть собі геть, облиште мене!

— Ось що сумно,— казав П'єр братові, ввійшовши за ним до його кімнати,— хоч мене всього й перевертає, коли хто починає плакати, хоч я й не можу цього стерпіти, а сьогоднішні мамині сльози мене не зворушують. Тобі не здається, що людина буває добра або лиха в залежності від того, з ким вона має справу?

— А все ж таки,— відповів Робер,— ми порушили її спокій, внесли сумнів, захитали ту шкалу цінностей, якою вона користувалася досі. Будь певен, вона зробить цей розподіл... Тобі пощастило! — раптом вигукнув він.— Що ти робитимеш із такою купою грошей, хлопче?

— Що? Гроші? Я матиму гроші?

— Аякже, тебе ж звільнять від опіки...

П'єр глянув на брата і в раптовому пориві оголосив:

— Віддам тобі на одруження.

Старший поклав руку йому на голову:

— З глузду ти з'їхав, хлопче!

— А ти хотів би, щоб я у вісімнадцять років...

Невже та недуга, напад якої можна було сподіватися хіба що на схилі віку, раптом підкрадеться і опанує його на порозі молодості? Бідолашний П'єр! Як же йому виявити себе дужчим, ніж усі інші? От хіба втекти... Дочекати-

ся, поки все відбудеться,— і нехай Робер забирає його частку... А як тільки шлюб відсвяткують, він піде світ за очі. Працюватиме. Покладатиметься лише на власні руки,

V

Згодом Дені без особливого смутку згадував дні, що настали після того мало не таємного похорону. Мати, Роза і Ланден удосвіта їхали до міста розплутувати справи й поверталися лише ввечері. Тільки Жюльєн, вірний своїй обіцянці, так і залишався в замкненій кімнаті. Дені жив у Кавельге. Було вирішено, що колеж він кине, але з третього триместру ходитиме у філософський клас до лицю. Йому були приємні ці несподівані канікули. Спав він на тому самому місці, біля ліжка Ірен Кавельге, тільки дівчина перейшла тепер у спальню до батьків. Щодня вона ходила до місцевої кравчині вчитися шити — не через те, звичайно, що в цьому була особлива потреба, але ж люди осудять (так казала пані Кавельге), якщо не навчити її якогось ремесла. Та, крім того, в неї виявився й хист до шиття: настане час — і батьки допоможуть їй відкрити власну майстерню. Додому поверталася вона поночі, коли Дені вже починав думати, що час іде занадто повільно.

Поки не смеркало, хлопець не нудився. Досі йому не доводилося жити взимку в сільській місцевості, і він дивувався, що в грудні погода така м'яка. Він любив сидіти під муrom проти ясного сонця, що квапливо перебігало по небу, силкуючись прорватися крізь млу, і в короткі провіттки, поки ще мало силу, пестило хлопця своїми стомленими променями. Все навколо зовсім не виглядало таким сірим, як це раніше уявляв собі Дені, — в саду росло багато вічнозелених дерев, а за огорожею відразу починалися ланди; їхню кошлату зелень видно було з вікон першого поверху. Під промінням виблискували повноводі потоки. Виноградників, розташованих з південного боку, ще не підрізували, і здаля їхні оголені рудуваті лози нагадували м'які хутра. Рокитник над ставом нагадував барвою живе тіло. Таємничіші, ніж улітку, пахощі цих днів ішли не стільки від рослин, скільки від самої землі — пахощі волого ґрунту.

Дені здавалося, що смерть, з якою він тепер запізнався, домішувалась до всіх його думок, як єдина незаперечна, неунікненна істина, і залишала йому тільки ці елементарні радощі, оцю тілесну близькість до природи, яка поглинає

кінець кінцем усяку плоть. Але які ж бо вони були короткі, ці тендітні, непевні пообідні години, що весь час були під загрозою: досить невеличкої хмарки — і сонце вже неспроможне зарадити охололому світові.

Тоді Дені йшов посидіти біля вогню в Марії Кавельге. Вона пробувала заговорити з ним; розмовляли вони про справи: іноді здавалося, що все владнається, — нотаріальна палата бере на себе всі клопоти впорядкування. А вже наступного дня знову йшли поголоски, що в деяких операціях Оскара Револю було чимало шахрайства. Марія Кавельге дивувалася — як так, що родина покійного ні в чому собі не відмовляє: «Диво, та й годі! Багач збіднів, а живе, як і жив, без ніяких змін».

Десь під шосту годину поверталась Ірен Кавельге і бралася за своє шитво, а Дені читав їй «Без сім'ї» або «Андромаху», «Родину Фенуйяр» або «Федру»¹. Близькість цієї дівчини сповнювала його почуттям ніжної тривоги, якоюсь невиразною радістю. Не кваплячись їли вечерю, що весь день варилась на малому вогні, і запах інколи доходив аж до хазяйських хоромів. Близько дев'ятої з печі вигрібали золу. Кожне йшло до своєї кімнати. Невдовзі Дені вже й прокидався — його будило з першого сну знайоме шурхотіння коліс по жорстві (перші дні ще брали ландо, потім довелося їздити трамваєм). Заходила Роза — поцілувати його. Від неї пахло туманом і містом, на братові запитання вона відповідала уникливо: «Це занадто складно... не можу тобі розповісти... все влаштується. Спи, любий!» І байдужим голосом запитувала, чи нема часом їй листа. Дені добре знав, якого вона листа чекає. «Нема, в усякому разі, нічого цікавого», — відповідав він.

Того дня — в четвер — Дені стояв на городі, прихилившись до паркана. З відчинених дверей теплиці линули запахи герані й перегною. По дорозі йшов якийсь хлопець, ведучи велосипед. Дені впізнав П'єра Костадо, якого не бачив відтоді, як Леоні Костадо приходила до них на Біржову площу зі своїм лиховісним візитом. Утікати було пізно. Тоді-то Дені зрозумів почуття, що опановували його брата Жюльєна: йому й самому схотілося схватися, пез-

---

¹ «Без сім'ї» і «Родина Фенуйяр» — романи Г. Мало (1830—1907). Особливо популярний був перший, як читання для дітей та юнацтва. «Андромаха» і «Федра» — трагедії Ж. Расіна (1639—1699).

нути. П'єр зупинився за кілька кроків, і Дені відчув його хвилювання. Ось іще з'явився один такий, що прикрашає його, наділяє високими почуттями. Але минув уже той час, коли Дені обурювався цим неслухним вивищуванням власної особи: «Я не такий, яким мене вважають. Вороги наші не ті люди, що спотворюють наш образ, принижуючи його; наш справжній ворог — той, хто створює нашу подобу, керуючись вимогами любові, яку ми в нього викликали». Дені вжахнула ця неминуча зустріч: доведеться борстися в нетрях фальшивих почуттів, грати роль, зовсім йому не властиву, поводитися згідно з тією моделлю, яку сконструював П'єр Костадо.

— Ти не відмовишся подати мені руку? — несміливо смитав П'єр. Він приставив велосипед до стіни теплиці. Хоч і було йому лише вісімнадцять років і на зріст він був не вищий, аніж Дені, а все ж таки виглядав, як справжній чоловік — з позолоченими сонцем погано поголеними щокнами. Незважаючи на те, що в повітрі віяло холодом, він спітнів, краплинка поту звисала в нього з кінчика горбатого короткого носа. Коли Дені потис простягнуту йому руку, П'єр схвильовано промовив:

— Я знав, що ти великодушний... Ми заподіяли вам стільки лиха...

Дені знизав плечима.

— Не говорім про це, — сказав він стомленим голосом. — Ти ж тут ні при чому.

— Треба, щоб ти знав, Дені, — все це дуже вплине на моє життя.

— Справді!? — спитав Дені тоном, який показував, що він і не думав надавати ваги почутому від П'єра.

— Ніколи я не пробачу матері того, що вона вам заподіяла... Може, ти вважаєш, що для мене нічого не зміниться? Зміниться... Тільки ти повинен обіцяти, що нікому не скажеш, добре? То слухай же: я втечу з дому.

Дені не виявив ніяких емоцій, навіть не здивувався:

— Та ти вже давно таке кажеш.

П'єр запевнив, що цього разу він вирішив цілком серйозно. Одне лише його стримує: може, Дені вгадає, що саме? А коли той заперечливо похитав головою, мовив:

— Не хочу тебе кидати, старий... А тобі, мабуть, і байдуже?

— Мені? Я почекаю, поки ти втечеш, а тоді вже й сумуватиму...

— Слухай, Дені, я подумав...

П'єр нахилився ближче до приятеля:

— А що, якби нам обом утекти?..

Він чекав заперечень, глузування, тільки не цієї не- уваги, байдужості, з якою Дені його слухав. Та чи й чув він?

— Це я так, на сміх сказав,— додав П'єр за хвилину.—

Я добре знаю, що ти не покинеш своїх у такий час...

Дені втримався від питання: «Твій брат зрікся Рози?» Для нього існував лише цей жах — а що, як не зрікся?! Щоб якось порушити важку мовчанку, П'єр Костадо покірно промовив:

— Ну, я мушу вже вертатися...

Дені, повагавшись, пішов його провести.

Вони підійшли до битого шляху. Велосипед, що його П'єр штовхав поперед себе, лишав по собі лускатий, схожий на гадючий, слід. Чи побачаться вони ще коли? Може, їх приязнь уже охолола? І в ту мить, коли П'єр вирішив, що між ними все скінчилося, Дені раптом спитав його своїм звичайним тоном, як розмовляли вони колись:

— Як твій «Аттіс»?

Це було так несподівано, що П'єр Костадо не відразу спромігся на відповідь. Він спинився біля придорожного в'язу й підняв комір:

— А тебе це досі цікавить?

Дені відповів:

— Хіба ж ти сам не знаєш?

Справді, П'єр Костадо, автор «Аттиса і Кібели», на його думку, жив на зовсім іншій планеті, ніж «малий Костадо». Дені більше захоплювався своїм приятелем, ніж любив його, а любив не настільки, щоб бути засліпленим. Просто Дені в свої сімнадцять років усвідомлював, що вчитель, який викрав зошита з П'єровими віршами й збиткувався над ними перед усім класом, був сліпий йолоп.

— Тепер я розумію Кібеліні страждання,— сказав П'єр.— Вона мучиться від своєї надмірності, її тіло величезне, не для людських об'ємів, розумієш? Дуже важко це висловити... Стривай, ось що вона каже Аттісові:

Твій сміх між хвиль живих — немов проміпні бризки.
Ось розтинаю млу я віялом гілок,
І над Кібелою лице твоє — так близько,
І ліпший блиск його, ніж мертвий блиск зірок.
Твій відсвіт сколихнув моїх джерел глибини,
Де прохолода вод, їх присмак земляний,
І хоч усяка плоть до мого лона лине,

А відчуваю я з усього лиш єдине,—
Лиш руки Аттіса шорсткі, коли вони
Голублять дотиком траву мого волосся.
Оце й усе, чого зазнати довелось...
Над морем смуток мій волав би так без тям,и,
Що з жаху скочила б на березі юрма.
О, як печеш мене ти, Аттісе, устами,
Тебе ж в обійми взять — у мене й рук нема.

Можливо, сторонній людині видалася б смішною ця декламація, це монотонне, урочисте, співуче читання... Але Дені навіть не уявляв собі, що ці вірші можна було прочитати інакше, ніж робив це його друг, або щоб вони могли ще в якомусь місці звучати так таємниче, як тут, у зимових присмерках, край безлюдного шляху.

Кібела — земля, і для неї Аттіс — то також світ, — вів далі П'єр.— Греки надавали людської подоби стихіям і світилам, які були для них богами, а Кібела, навпаки, в пастухові, якого вона обожнює, вбачає невідому Землю... Я намагався відобразити цю мішанину, це переплетіння істоти, що мислить, з планетою, живого тіла, вбогого смертного тіла, — з землею, де океани, гірські пасма, верховини, безодні, ліси...

Торочка пінява і водорості: море...
Пісок на березі, жовтавих дюн горби...
Легенька смужка брів, та повний непокори
Волосся темний ліс, та ще ясні скарби
Очей твоїх, що в сні на інший світ береш ти.
Я ж, світла цих зірок позбавлена до решти,
В ночі беззоряній караюсь від журби,
І думаю, Аттісе, одна в мені нуртує:
Дитя в'ялить мене, а океан шматує.

— Справді, — промовив Дені, помовчавши, — я розумію, що для Кібели Аттіс був цілим світом...

— Коли, як то кажуть, усе обертається навколо однієї істоти...

П'єр не висловив до кінця своєї думки. Потім він раптом вигукнув:

— А я вже думав, що ніколи ми більше не знайдемо один одного, не порозуміємось!

Він сів на велосипед, але не рухався, поклавши руку на плече Дені:

— Перед тим, як тікати, я віддам тобі рукопис «Кібели». Того дня, коли ти його одержиш, знатимеш, що я зважився...

І він рушив, махнувши на прощання рукою, зник у вечірній млі, — так ніби це був звичайний хлопець, ніби він

не посив своєї поеми в душі, в усій своїй істоті. Наближався трамвай. Стоячи нерухомо обіч дороги, Дені спостерігав, як у мороці більшає й більшає миготливий ліхтар, наче єдине циклопове око. Згадав чийогось недавно прочитаного вірша, в якому трамвай, торкаючи гілки, коливає листя, «збрую сновидінь, скроплену дощем». Дені знав, що ця велика жовта скриня везе в своєму череві матір, Розету, а також неодмінно пана Ландена, який почуватиме в Леоньяні, мабуть, востаннє, бо справи майже скінчено... Все продадуть, але залишиться матері замок і парк. Дені здогадувався, що в дорозі вони саме це і обговорювали. Ланден, хоча й був певний, що без нього тут не можуть обійтися, боязко й покірно тупцяв позад усіх.

— Нарешті,— сказала пані Револю синові,— нарешті скінчилося. Ми звільнилися від нього.

— Обережніше, він може почути.

— Тим краще, нехай чує.

Роза, що йшла недалеко від Ландена, кинулась наздоганяти їх і стиха сказала братові:

— Новину знаєш? Я знайшла собі місце.

— Ні, вибач,— озвалась пані Револю,— ми спершу обговоримо це дома.

— Мамо, адже мені так пощастило!

— Ні, якраз не пощастило. Я вже звикла до думки, що ти працюватимеш, ну, скажімо, репетитором, уроки даватимеш...

— А які б це я давала уроки? Музики я не знаю. Взагалі нічого не знаю, ні на що не здатна.

— Щоб дітей навчати, знань завжди вистачить... А то що ж це буде: дочка Оскара Револю — і раптом торгує в крамниці!

— Вибач, мамо, не в звичайній крамниці, а в книгарні, а це зовсім інше... Так, Дені, уяви собі: я йду до Шардона.

— До Шардона? До нашого книгаря?

Вона була радісно збуджена. У Дені навіть заворушилось невиразне невдоволення — занадто вона щаслива. Його дратував цей надмір радості. І коли вони проминали браму, він гостро кинув:

— Сьогодні до мене приїздив П'єр...

— Ах! — тільки й спромоглася Роза.

Вже зовсім стемніло, і він не міг бачити її обличчя, але озвалась вона якимось пеначе не своїм голосом!

— Він тобі казав про Робера?

Брат відповів: «Ні!» — і з задоволенням вдихнув вологе повітря.

Коли ввійшли в передпокій, пані Револю оголосила: — Ми нічого не вирішуватимемо, не порадившись в моїм старшим сином.

Роза не стримала властивого молодості обурення:

— Я не повинна з ним радитись, як саме годуватиму його...

Мати рвучко підвела голову:

— Розо! — й додала суворо: — Він твій старший брат — цього, здається, досить; до того ж він хворий, дуже хворий.

— Правда ваша, мамо... Зараз і ходімо до нього. Я завтра повинна дати відповідь Шардонові.

У замку не палили. «На східцях тут справжня льодовня», — зітхала пані Револю. Вона йшла перша, з лампою, за нею Роза. Дені позаду. Їхні три тіні танцювали, підкорчені східцями. Біля дверей пані Револю сказала:

— Зачекайте, піду гляну, чи не спить... — і віддала лампу Розі.

Дені уважно подивився на сестру. Тільки тепер він помітив, як вона змінилася за останні тижні; ніби події, що відбулися за цей час, молотом перекували її обличчя: на ньому не лишилося жодної дитячої риси; під очима, на схудлих щоках і на скронях залягли тіні, видовжений ніс не прикрашав її. Плечі були вже не тендітні, а вугласті... Гіркота й жалощі охопили Дені. А для того ж, щоб це змарніле личко осяяла радість, досить було сказати: «Пер відвідав мене, щоб порозмовляти про Робера і про тебе...» Повернувшись мати й жестом показала, що можна йти до старшого брата.

З прочинених дверей виповзла хмара диму, запахло тютюном. Жюльєн трохи вистромив з-під зеленої теплої ковдри голову — голову кощавого птаха.

Недуга, яку він спершу тільки вдавав, тепер насправді опанувала його. Схованка, яку він собі створив, замкнулася й замкнула його. Його сум не був уже вдаваний, так само як і неспроможність ні до якої дії. Він казав, що хоче піти з життя, а життя вже само відходило від нього. Коли Роза глянула на нього, їй стало прикро за ті гострі слова, що недавно вихопились у неї. Сповнена жалю, вона без огиди взяла його волохату руку, що висунулася з розірваного рукава.

— Який сьогодні був чудовий день, Жюльєне... Якби ти знав! Сонечко вже віщує весну. Здавалося, ніби все

втрачено, а виявляється, все залишилося... Справді, все і сонце, і навколишній світ, і люди...

Він відвернувся до стіни й забубонів:

— Не треба говорити... Я не хочу, щоб зі мною розмовляли...

А мати все-таки наполягала:

— Любий мій, ми зараз підемо... Дамо тобі спокій... Я хочу тільки спитати твоєї думки...

— Нічого не треба! — гукнув Жюльєн. — Нічого не хочу знати... Ніякої думки в мене нема...

— Та це не про справи, потрібна тільки звичайна порада; ти ж бо старший. Ти мусиш вирішити, чи йти Розі на роботу, що пропонують їй у Шардона, у книгаря...

— Хай робить що хоче... все пропало... А коли все пропало...

— Послухай, Жюльєне, — почала Роза, — ти, може, здивуєшся. Уяви собі: мені подобається, що я стану однією з тих дівчат, які юрбами висипають на вулицю, коли зачинаються крамниці. Це мене просто захоплює... Я починаю нове життя, отже, в мене їх буде двоє... було одне, а тепер друге... От якби й ти схотів...

Він уже не слухав; він благав, він пхивкав жалібним голосом:

— Та змилюйтесь наді мною, дайте спокій, чого ви мене мучите?

Він напнув ковдру на голову. Пані Револю тихенько сказала:

— Мовчи, Розо, ти тільки втомлюєш його, нічого тут не допоможе. Ти ж бачиш, що він затуляє собі вуха. Обідайте без мене, — додала вона. А сама залишилась. Інстинкт підказував їй, що віднині ця кімната буде для неї не тільки схованкою — тут буде сенс її існування. Вона доглядатиме Жюльєна; даремно вимагати від неї іще чогось. У цьому буде її турбота, зміст її життя, її найвищий обов'язок. Її світ тепер увесь зосередиться в цих чотирьох стінах, що їх її старший син перетворив на в'язницю. Про неї казатимуть: «Вона просто таки надзвичайна... жодної скарги від неї не почувеш».

VI

Лапден чекав, стоячи коло стільця, і сів лише тоді, коли брат із сестрою зайняли свої місця. Роза сиділа в профіль до нього. На плечі вона накинула шаль. Вряди-годи вона

піднімалася, щоб узяти шматочок хліба. Те, що діти намагалися не дивитись на Ландена, бентежило його, як інших турбує, коли на них дивляться надто пильно. Дені деколи навіть рвучко відвертався: на скатертині лежала Ландепова рука, волохата, з обкусаними нігтями, з куцями пальцями; адже людські руки ніби позначені діями, які вони виконують.

Щоб не піднімати голови від тарілки, Ланден удавав, ніби їсть з великою жадібністю: на його миршавій бороді залишалися рештки з'їдених страв. Світло люстри поблискувало на його гулястому черепі. Він і квапився швидше втекти, і водночас йому було приємно побути довше з дітьми. Він теж бачив на скатертині руку — маленьку Розину руку; бачив кінчик вушка, смужечку шийки. Дві юні, прекрасні істоти сиділи з ним в одній кімнаті, дихали одним повітрям. Ланден жахав їх; проте вони лишалися тут. Роза зітхнула. Він підвівся.

— Може б, ви взяли сиру, пане Ландене?

— Ні, панно, це вже останній вечір. Мені ще потрібно дещо занести до реєстру. Деяких документів бракує, я сподіваюся знайти їх у кімнаті пана Оскара...

— Там, мабуть, уже затопили... Забула спитати, як там панна Ланден...

— Спасибі за увагу... Її мучила невралгія, знаєте... Але вже минуло, вона знову хазяйнує...

Його відповідь зависла в порожнечі. Роза спитала тільки для годиться.

Ланден старанно замкнув двері кабінету, де мав працювати востаннє. Він сів у крісло за письмовим столом, як і щовечора протягом цих трьох тижнів, спер голову на руки й пірнув у глибокий спокій.

Мерця вже нема чого боятися — ні його лайки, ні його зневаги. Нічим уже він не перешкодить тому, хто відданий йому всім серцем: він уже не борониться, не відгороджується, не ставить перепон тому почуттю, яке сам же й викликав. Не треба тепер його ні оберігати, ні ошукувати; навіть коли тебе звать Ланден, — а небіжчик, про якого йде мова, був такою поважною персоною, як Оскар Револю, — то й тоді можна вільно віддатися новому й незвичному почуттю — жалощам. Ланден дивувався, що відчуває жалощі до того, хто викликав у нього більше, ніж хто інший, захоплення. Він намагався зрозуміти, які страждання шарпали Оскара в ці останні тижні життя, і доходив висновку: ділові невдачі тут важили менше, ніж зрада

Регіни. Звичайно, Оскар Револю грав і програвав; але ж це дрібниця для такої людини, як він; і якщо вже ділові невдачі призвели до катастрофи, то тільки тому, що всі його думки, всі почуття заповонило одне створіння... Та ще яке мерзенне створіння! Ота Лораті! «Звідти, де ти тепер, — шепотів Ланден до покійника, — тобі видно, яка це погань».

Ланден не сумнівався, що мерці можуть читати в серцях живих. Ця певність допомагала жити: тепер уже Оскар Револю бачить, хто така Лораті, як бачить він, і хто такий Ланден. Старший клерк вірив у таку проникливість мерців, і ця віра його заспокоювала, згідно з нею він навіть виробив в собі лінію поведінки: справи тепер не обтяжуватимуть його, він більше ні до кого не піде в найми. З усіх посад, які вже йому пропонують, він вирішив обрати таку, яка лишатиме йому найбільше дозвілля. Певний час його спокушала пропозиція одного паризького повіреного, колишнього нотаря; його так вразили ділові здібності Ландена, що він навіть обіцяв йому пай від усіх операцій. Але ж ні, Ланденове місце — біля Оскара Револю. Він, і померши, зберіг свою владу над ним.

Насамперед упорядкувати спадщину; захистити пам'ять покійного, якщо виникне потреба. Але найголовніше, — ця думка проймала Ландена гострою радістю, — відплата. Він вважав за обов'язок помститись отій Лораті, хоч іще й невиразно уявляв собі, яким саме способом, бо досі не мав часу на цьому зосередитись. Він ніби мав справу з неоплаченим рахунком — повинен був стягнути з винного недоплату боргу, — а деталі операції тим часом Ландена не цікавили. Як і всі інші його пристрасті, ненависть, що він її відчував, приборала вигляд обов'язку: Ланденове схиляння перед доброчесністю мимоволі сприяло такому маскуванню. Всі жахливі ознаки, що могли б застерегти його від самого себе — уникливий погляд, хода, голос, — усе це було помітне тільки іншим людям. А сам він цих зовнішніх виявів свої сутності бачити не міг і щиро вважав себе носієм найшляхетніших почувань; він купався в промінні власних чеснот. Звичайно, він помічав і неприхильність людей до себе, але гадав, що причина цього — неприваблива зовнішність та ще його надмірна добрість, яка давала себе взнаки на кожному кроці. І йому думалося, що світ надто жорстокий до ніжних душ.

Отже, у Ландена з'явився обов'язок — покарати Лораті. Проте з цим можна не поспішати. Нема чого квапитися.

Треба тільки пам'ятати про існування жінки, через яку заповдів собі смерть Оскар Револю, не випускати її з поля зору; він пильнуватиме цю самицю.

Стояло таке безгоміння, що здавалося, ніби якась стихія, течія прозорої сонної води затопила замок. Пан Ланден, осторонь від неприязного люду, від ворожого світу, востаннє залишився тут наодинці з тінню свого обожнюваного хазяїна. Він знав, як ставились до нього спадкоємці, знав, що, вийшовши за поріг цього дому, вже ніколи сюди не повернеться. Ах! Якби вбога душа могла коли навідатися сюди з похмурих берегів, то саме цієї ночі, думав Ланден. Якби двері кабінету несподівано відчинились, якби ввійшов Оскар Револю, заклопотаний, як завжди, якби, навіть не глянувши на клерка, щось йому наказав, якби, пройшовшись туди-сюди, постояв хвильку перед вікном, притулившись чолом до шибки, а потім сів, нахилившись до столу, побрязкуючи ключами в кишені; якби потім, відчинивши шухляду, порпався там, марно шукаючи якогось папірця, а тоді відіпхнув би стомлено стос паперів, витяг би зі скриньки довгу дорогу сигару,— він тільки такі й курих, і від них у Ландена боліла голова,— якби таке сталося, то старший клерк анітрохи не здивувався б і ні про що б не спитав. Він застиг би в чеканні, а його очі, очі вірного пса, дивилися б не в вічі господареві, а на його руки: руки не відчувають, коли хто на них дивиться, не відвертаються, не уникають відданого погляду.

Але мрець не може повернутися, він ніколи не повернеться; тим часом Ланден розплутував мотузку, якою було перев'язано останню паку документів, розплутував з якимось невиразним хвилюванням, ніби в ньому пробудились гамовані досі прагнення. Тут були записники, недавні свіжі нотатки, часто дуже нерозбірливі: записані були години ділових зустрічей, адреси, якісь цифри, алгебраїчні формули. Часом траплялося жіноче ім'я, яке нічого не промовляло Ланденові,— коротеньке ім'я, свіже й ніжне, що не викликало у нього асоціації з якимось личком. Тому Ланден перечитував ці імена з обуренням, бо в його кодексі поведження легальними вважалися лише ті втіхи, про які господар розповідав йому.

І раптом в одному записничкові під адресою квітникарки впав у вічі запис, такий, ніби Оскар Револю не на папері його запотував, а висловив його в присутності Ландена, не звертаючись до нього,— так він звичайно й робив. Тасм-

ності запису сприяла ще й надзвичайна нечіткість письма: дарма що Ланденіві добре відома була кожна карлючка — йому довелося розбирати написане з допомогою лупи:

«Незнайома жінка цієї ночі подарувала мені стільки насолоди тому, що я не кохав її. Я не відчував того хвилювання, яке опановує мене біля Регіни. Любов до неї робить мене неспроможним, я просто втрачаю тяму біля неї. Присутність коханої жінки спустошує мене. Чи міг би я володіти нею інакше, ніж тільки в уяві або в обіймах іншої? І я волів би краще померти, ніж звіритися з цим перед кимось... А проте я зізнався в цьому...»

Далі стояло слово, якого Ланден не міг розібрати, хоча він і досконало знав особливості письма свого хазяїна (навіть у випадках, коли Оскар Револю не міг розібрати того, що сам написав, він удався по допомогу до старшого клерка). Ланден поступово розібрав: «пот», далі «в», потім і все слово — «потворі». Так, ніякого сумніву, саме так: «...я зізнався в цьому потворі...».

Ланден навіть не змигнув. Він іще не усвідомив, хто ж та «потвора». Куля пройшла навиліт, безкровна рана закрилася миттю. Він і далі розшифровував з великою пильністю, у важких випадках удаючися до лупи:

«...Його сила в тому, що він завжди поруч, як кошик на сміття, як попільничка, як килимок на підлозі, як плювальниця. Те, що інший звіряє лиш сам собі, те, про що зважується подумати лише на самоті, йдучи вулицею або за обідом у ресторані під брязкотіння посуду й грім оркестру, не довіряючи жодному людському вухові,— я від таких речей звільнявся перед потворою. Він увійшов у моє життя ще з ліцейських років і не покинув мене й досі... Це помийниця, біля якої мені довелося працювати, любити, втішатися, страждати,— і не я його, а він мене обрав... І раптом на цьому повороті життя мене охопив жах на саму думку про те, що воно, моє життя, проходило під знаком цієї потвори, що це створіння володіло й керувало ним, настановивши мене своїм божеством. Мене охопив жах, бо лише я знаю те, що і йому самому невідоме,— він створений для злочину...»

Ланден підніс руки до горла, ніби звідти полилася кров, а він захлинувся нею. Він підійшов до дзеркала над каміном і подивився в нього. Обличчя як у всіх інших, створене за образом і подобою божою, навіть погляд чистіший, аніж у інших; в очах і досі щось дитяче затрималось, ніби відблиск зорі в калюжі. Він уважно розглядав обличчя,

бородате й водночас дитинне, розглядав лису голову: вигляд був комічний, та й годі. Чому ж раптом виявилось, що зовнішність його жахлива, що вона — лише маска для невідомої ролі? І яка буде та безіменна трагедія, що в ній нещасному досі не довелося грати, а, мабуть, доведеться?

Тепер нічну тишу порушило глухе шурхотіння прибою по піску; здавалося, що демони перенесли замок на берег океану. Лише за хвилину Ланден усвідомив, що це вирування його власної крові. Він погладив руками щоки, бороду, очі — такі гарні очі, їх міг би хтось і полюбити. Він тихенько проказував слова, якими колись утїшала його старша сестра: «Бідолаха мій маленький!» Йому стало жаль себе. Якби він помер отут у цю мить, якби став, самотній і голий, перед лицем всевишнього, то сам би вимагав у свого судді відповідь на запитання: навіщо жив на світі Ланден? Але таран морського прибою, що гупав просто у вуха, не розбив тендітної оболонки його тіла. Тож він знову покійно схилився над паперами, вкритими нерозбірливими для інших людей літерами... А Ланденові тепер не треба було лупи.

«У місті подекують, ніби Ланден робить замість мене все. Вважається, що він на службі у мене, та й сам він переконаний у цьому, а насправді я служу потворі. Звичайно, він тримається мене: я для нього — місце застосування його нахилів. І, мабуть, таки я скерував його руйнівну владу собі на користь. Та насправді це він володіє мною. Він знає про мене все ще з ліпейських часів, ще з дванадцяти років. Навіть про те, чого й на сповіді я не казав, він кінець кінцем дізнавався від мене. Він робив мене відповідальним і за те, що мені траплялося накоїти без лихого наміру, за що мене й сумління не гризло. Я вже тоді зненавидів свого свідка, який кожній моїй витівці надавав особливого значення, надмірної ваги. Зрештою, ненавидіти його — марна справа: його любов до мене поглинала мою ненависть, заливала її. Вона обступала мене звідусіль. Її вогняне кільце переміщувалося разом зі мною, більшало й дужчало в міру того, як я зростав і міцнів. Облога посилювалася з кожною послугою, яку він мені робив, з кожною таємницею, яку я йому відкривав. Почав він з того, що взявся виконувати за мене письмові переклади, робив ті вправи, якими нас навантажували, коли треба було покарати, підказував мені на уроках. Так воно пішло й далі в житті — я переважував на нього те, що не давало мені радості. Пізніше він бачив, як я стра-

ждав, при ньому я лив сльози, які слід було приховувати й від самого бога; я не стримував при ньому гірких нарікань, викликаних ревностями,— адже він зробився часткою мене самого, втіленням моїх власних темних глибин. Я ображав його, знущався з нього, але всі збиткування тільки доводили, який міцний, нерозривний ланцюг нас пов'язав. Може, я для того й існував, щоб потворі було що робити, щоб відвернути його від справжніх його нахилів. Коли він мене переживе, коли зважиться пережити, що тоді станеться з цією силою, кинutoю між люди? Регіна все казала: «Ото ще друзі — один одного вартий. Який труп лежить між вами?» А справді, який труп? Звичайно, ділові секрети... Він ніколи не використовував їх мені на шкоду... Жодної таємниці, довіреної йому, він не обертав на зброю проти мене.

І все-таки він знищить мене: божевільний ритм мого життя, фабрика, в яку перетворилася контора,— це все діло його рук. Я досить вимогливий до нього. Але чому він потурає всім моїм найганебнішим пристрастям? Це якась таємниця. Мабуть, тільки так він і може втриматися в центрі павутини, в якій я борсаюсь. Він мене вб'є. Якби його не було, в мені б уже прокинувся інстинкт самозбереження; вік мій уже такий, що я поступово притишив би свої бажання. Потвора порушує весь лад мого життя. Це він підтримує, роздмухує в мені рештки молодості, за що мене так вихваляють. Але я знаю: мені вже не стає духу, нема снаги, а він тут завжди папоготові, щоб подати допомогу, зарадити, знайти в останню мить потрібну суму,— він ладен боротися на всіх фронтах. Мене вб'є дозвілля, яке я маю завдяки йому. Той шлях, на який мене тягнуть пристрасті, він старанно звільняє від усіх перешкод. Якби не це, я міг би отямитися, спинитися або принаймні звести дух. Я бачу навколо себе людей, яких врятувала робота, обов'язок або сім'я. Але моя контора — це ж не контора Револу, а потвори. Сім'я? Він розлучив мене з нею... Як? Не можу зрозуміти, але глибоко відчуваю... Може, може, він оточив час обох тіннявою смугою, за яку моя дружина не мала доступу. Він зробив світ похмурим і безвихідним для тих, кому я був дорогий. Водночас він підточував ґрунт під моїм домашнім вогнищем, але навіть ця його кротова праця не могла перешкодити: інколи я знову знаходив порозуміння з родиною».

Ланден відсунув стільця. Він мотав головою, вигукував подумки: «Ні! Ні!», звертаючись до когось, кого тут не

було. Віп запитував: «Невже це правда? Невже в цьому є хоч крихта правди?» Затуливши очі долонею, він повторював: «Спокійно, спокійно, треба обміркувати... Отже, ще в ліцеї...» І не кров тепер шумувала у нього в жилах, а нічний вітер шугав по ялинах. Неможливо було зосередитись. Розгорнутий на столі записничок вабив його, закликав, волав до нього. Та Ланден уже не сів, а тільки нахилився над столом і читав далі:

«Чи дасть потвора спокій моїм дітям, коли мене не стане? Чи й далі шастатиме в тих місцях, де мене вже не буде, але залишаться вони? Чи разом зі мною зникне його влада? Чи потягну я і його з собою в небуття?»

Ланден поклав долоні на розгорнутий записник і закляк на місці. Довго стояв він так. Оріон сяяв над ним за чорними шибками вікна, віконниць якого ніхто й не подумав зачинити. Нарешті він схопив записник, присів навпочілки перед камином, підніс записник до головешок, що жевріли ще, і дивився, як миготливі язички поповзли по сторінках, з зусиллям пробиваючися в папір, пригасаючи й спалахуючи знову. Вряди-годи він витягав обгорілий записник щипцями, вимахував ним, щоб роздмухати вогонь, і довго чекав, поки від паперу не лишилося нічого, крім пухнастої жменьки попелу.

Розета раптом схопилась. Їй причулося, ніби рипнули двері й хтось прочовгав передпокоєм. Замки в будинку були попсовані й замикались погано, стояв дім на межі між передмістям і сільською місцевістю, взимку в ньому досі ніхто не жив, і пані Револю вважала, що такий будинок ніби навмисне призначений для злочину. Але Розета, схопившись у ліжку, не почувала більше нічого, крім завивання вітру в ялинах. «Мабуть, наснилося», — подумала вона. Ще тільки четверта. Дві години можна поспати, поки будильник задзвонить. А тоді треба вставати швиденько, щоб не спізнитися на перший трамвай. Починається її нове життя, життя дівчини, яка працює, щоб утримувати рідних. Вона прямо дивитиметься людям в обличчя, не поспішатиме, чекаючи, поки їй простягатимуть руку для вітання. Вона певна, що колись і Робер завітає до книгарні... Або ні, краще так: він сновигатиме поблизу, вичікуючи, поки вона вийде... Її підхопила й понесла хвиля радості. Ні, життя лише починається. Непастя вбило бідолашного тата, а з ним і Жюльєна, але цей однаково був уже мерцем, бо ніколи й не жив. А вона піде все далі вперед,

не оглядаючись, і поведе за собою Дені, свого меншого братика. Тим двом вона лише віддаватиме свій заробіток, забезпечуватиме їхнє існування, та й усе. А Дені — він зовсім інший: для нього вона збереже місце в серці поруч із Робером... Її так захопило майбутнє щастя, що хтосьнакуди подівся й сон, і задрімала вона лише за кілька хвилин перед тим, як заторохтів будильник — так несподівано й голосно, ніби звістував початок страшного суду.

Вона поспіхом одяглася при свічці, тремтячи від холоду. В кухні на приску стояла вчорашня кава. Проходячи, Роза крізь прочинені двері помітила світло в батьковому кабінеті. Невже Ланден усю ніч просидів над паперами? Вона постукала, потім відчинила двері й нерішуче зупинилась: у кімнаті не було нікого, але перекинутий стілець, скинуті з канапи подушки, попіл у каміні — все це свідчило, що тут сталася якась загадкова подія. І тоді вона згадала, як уночі щось її збудило. Може, Ландена вбито? Вона боялася не те що заглянути в темні закутки, а навіть поворухнутися... А треба було б подивитись і під канапу, і за портъери, чи там не захований труп... А може, Ланден, ідучи спати, просто забув погасити світло?..

Покинувши все як було, вона перебігла подвір'я і, побачивши світло в кухні у Кавельге, постукала в вікно. Пані Кавельге прочинила вікно і відразу ж заспокоїла Розу; пан Ланден опівночі попрохав відчинити браму, бо йому спало на думку пішки повернутися в Бордо, — мовляв, щоб часу не марнувати... Як на пожежу квапився!

«Від кого, від чого він утікав? — питала себе Роза, стоячи на перехресті й здригаючись від холоду. — З ким він воював? Бідолаха Ланден! Який це жах — бути Ланденом!» І вона дивилася, як виринає з туману ліхтар трамвая.

Вона зайшла у вагон, де було повно людей, і їхала вже стомлена, згадуючи про ті казкові часи, коли сонце підіймало її з постелі, коли покоївка вносила тацю, на якій парувала кава. Запах підсмаженого хліба змішувався з пахощами смолистих полівнячок, що тріскотіли в каміні. А тепер у неї доля така сама, як і в більшій частини людської отари. Тепер вона, зачувши заводську сирену на світанку, не вкриватиметься, як колись, тепліше ковдрою, не зітхатиме співчутливо: «Бідолашні робітники», — тепер цей заклик і її підніматиме. Ні, вона вже не стоятиме осторонь від інших! І ця думка не лише не смутила її, а виводила з заціпеніння, штовхала вперед.

— Ми тут найдавніші мешканці,— сказала мадемуазель Феліція Ланден блідій консьєржці, що вийшла з підвалу, несучи на руках немовля — свою найменшу дитину. — Вас я вважаю не за консьєржку, а скоріше за свою приятельку. Я не боюся, якщо ви перекажете кому те, що я вам розповідатиму,— павпаки, я навіть хотіла б, щоб ви переказували. Пожильці з третього поверху розпускають поголоски, ніби мій брат виїхав тому, що через банкрутство контори Револю боявся судового переслідування. Справді, таке говорять у нашому домі, і я не дорікаю вам, пані Жозеф. Не можете ж ви відповідати за всякі страхітливі вигадки! Але не важко перевірити те, що я кажу: геть-чисто всі нотаріальні контори в місті змагалися між собою, аби переманити мого брата до себе — така у нього бездоганна репутація. Револю роками міг байдикувати та пиячити без найменшої шкоди для контори, бо бідолаха Ланден — справжній фінансовий геній. Так мені оце недавно сказав старший клерк з контори Боста. У судовій палаті й на біржі — можете мені повірити — ніхто не візьме під сумнів його порядності.

Так от, мав він перейти до Мальбурге, про все вже було умовлено. Попросив тільки, щоб зачекали, поки він допоможе ліквідувати справи контори Револю. І як же він напруцювався там, пані Жозеф, ночі цілі просиджував, а навіть «спасибі» від тих людей не діждався, так само як і я ні разу не почувала від них «добридень». Усе Ланденове лихо в тому, що він удався відданий, як той пес, і прошу мені повірити, що це я кажу не з тим, щоб його похвалити. Хоч і люблю я його, а не прошу того, що він занедбав своїх кривних, а присвятив себе цим людям, для яких ми не кращі, ніж болото під ногами, хоч самі вони куди гірші від нас, бо ні честі у них, ані віри, ні моралі,— ми ж це добре побачили тепер, коли скоївся цей скандал.

І що ж вони заподіяли того останнього вечора в Леоньяні, коли він кінчав переглядати папери? Одне можу сказати: прийшов він удосвіта. Вирушив, не чекаючи першого трамвая, і йшов пішки. Боже мій, хто б інший на це зважився. Ну, а його манію ви ж знаєте; у кожного своє дивацтво. У нього — одне: ходити та й ходити до знемоги, навіть уночі, та найчастіше якраз саме вночі, найбезлюднішими вулицями; аж до порту він доходив. Я дивувалась: як це на нього не нападав ніхто? Певно, тому, що з вигляду

Він надто вбогий та простакуватий... Правда, здається мені, що його раз таки й побито, тільки він не насмілився мені про це сказати. Все життя я тільки те й роблю, що заболочені штани чищу та шкарпетки перу. Навіть уявити важко, скільки він тих кілометрів протупає і втоми не відчував. Втома змагає його зненацька,— ото прийде, бувало, вночі, найчастіше з суботи на неділю, та як упаде не роздягаючись, то так і проспить годин із дванадцять.

Отож я й трохи не здивувалась, побачивши його такого,— надворі холод, а він потом облитий, забруднений увесь, якийсь наче аж очманілий від перевтоми. Непокійтись я почала тільки тоді, коли побачила, що він не лягає, як звичайно... Треба вам сказати, я майже ніколи не насмілююсь робити йому зауважень... Взагалі немає в світі людини, лагіднішої від нього, та коли він вертається з отих прогулянок — не критимусь від вас, пані Жозеф, та й самі ж ви за п'ятнадцять років надивилися,— він буває лютіший від хижого звіра. Нечасто з ним таке трапляється, та я вже тоді насторожі... Ну, то замість лягати він мені й каже: «Феліціє, підігрій кави». І поки та кава підігрівається, він мені: «Феліціє, почисть мене». «Ти не лягатимеш, Луї?» — питаю його. «Ні, Феліціє,— відказує,— у мене багато роботи сьогодні».

Він похмурий, але не сердитий, сякається часто. Коли наївся й напився,— добре, що в мене залишилося трохи хліба й масла,— почав писати щось на аркушику, потім дає мені телеграму віднести на пошту, що на площі Сен-Проже, з оплаченою відповіддю. «Віднесу, коли впорасюсь». — «Ні, Феліціє, неси зараз. І можеш прочитати, що там написано».

Він говорив таким лагідним тоном, що я аж налякалась. Уся тремчу від ляку, телеграми прочитати негодна. Нарешті таки втямила, що телеграма панові Едгару Салему на вулицю Сен-Лазар, Париж. І пише він таке: «Пропозицію приймаю Телеграфуйте згоду Прибуду негайно». А треба вам сказати, що цей Салем — дуже відомий маклер, і він пропонував братові чудову посаду. Та ви ж знаєте, як мій брат не любить змін. От і житла він перемінити не хотів, хоча, вибачайте на слові, в усьому місті нема будинку, гіршого за ваш,— тут навіть води в кухню не проведено.

«Що це має означати, Луї?» — «Потім розпитуватимеш, віднеси спершу телеграму...» — не сердито каже, а так поважно, з притиском. Ну, я не сперечалася й баритись

ве стала. Признаюся, я мало не збожеволіла від радощів, що побачу нарешті Париж. «Дуже я хвилююсь, Луї, але це від щастя...» — «А чого хвилюватись, Феліціє? Для тебе нічого не зміниться. Ти залишаєшся». — «Як, Луї! Сама?» Можете собі уявити моє обличчя, коли я таке почула! Кажу йому, що це неможливо, що ми ж ніколи не розлучались і що це, напевно, знову якась витівка отих Револю. «Ні, Феліціє, це не вони змушують мене їхати. Це він». — «Хто це він?» — «Оскар...»

Як по правді, пані Жозеф, адже ми знаємо, що хоч він і незвичайна людина, а є в ньому щось таке... Я вам розповідала, що наша мати була неврастенічка. Батька вона просто-таки жахалася. Бідолаха якось мені сказав: «Й-богу, я не розумію, як ви народились, Луї і ти!» То на чому я пак спинилась? Ага, згадала. Можете уявити, як мене вразили такі братові слова... «Але ж, Луї, твій Оскар неживий, ти це добре знаєш!» — «Ніхто не розуміє, яку владу мають мерці, — так він мені відповідає. — Коли мерці хочуть нас від чогось застерегти, у них знайдеться на те сила-силенна способів». Каже він отак і сміється, аж я мусила крикнути йому: «Луї, не смійся так, бо занедужаєш!» Отож я йому й кажу: «Збожеволів ти, братику мій нещасний!» Він споважнів. Подивився на мене своїми хлоп'ячими ясними очима, а мені так шкода стало його, так він змарнів від втоми та від смутку. «Якщо я божевільний, то віднині й житиму, як божевільний. Бо це ж нерозумно, Феліціє, щоб божевільний жив, як розумні живуть».

Тут дитинча пані Жозеф закричало. Гойдаючи його, консьєржка спитала:

— Вам часом не здається, мадемуазель Лапден, що ваш брат інколи випиває?

— Та ніколи в світі! А таки частенько я помічала: не випив і краплі, а здається, ніби він під чаркою. Є в ньому щось таке, що з нього п'яного робить: я так собі міркую — це від нервів. А на ті поголоски, що по будинку кружляють, ви не зважайте: він, знаєте, триматиме зв'язок із тими, хто провадить ліквідацію контори Револю, і сам наглядатиме за цим — здаля. Мені він лишив усе хатнє майно, цінні папери, та ще надсилатиме щомісяця триста франків. Цього більш аніж досить, тільки ж я сумуватиму за ним. Звичайно, я мало бачила його: вдень у конторі, вночі десь бігає як навіжений. Та таки ж вертається нарешті, от мені й робота — доглядати його. А випадали інколи

Й ясні дпни: він робився такий тихий та лагідний, задоволений, спокійний, майже щасливий... Та зрештою коли не-коли я його й відвідаю в Парижі, він мені обіцяв... Але що ж я робитиму тепер, коли мені нема кого доглядати?

— Послухайте, мадемуазель Ланден, а чому б вам не знайти когось — у вас же рента, і цінні папери, і квартира ж таки не порожня..,

— Який жах! За кого ви мене маєте, пані Жозеф?

— Ніякого жаху тут немає, — ображено заперечила консьержка. — Хіба вже як сорок п'ять років, то й життя скінчилося?

Феліція Ланден позирнула на виснажену вагітну пані Жозеф і пробурчала:

— І думати нема чого..

— Чому ж ви так гидуєте не скуштувавши, мадемуазель Ланден?

VIII

Життя родини Револю якось налагодилося, ввійшло в певний ритм. Щодня на світанку Роза, тепер уже в супроводі Дені, чекала першого трамвая. Зима видалася лагідна. Циклопове око трамвая мало не завжди виринали з густого туману. У вагоні Дені спав, схиливши голову на Розине плече, та й сама вона дрімала аж до міста. Хлопець тоді завертав до ліцею, а Роза йшла до пасажу на вулиці Сент-Катрін, де містилась книгарня, добре відома братові й сестрі з тих часів, коли кишенькові гроші у них не переводились і щочетверга вони нишпорили по полицях.

Кожного дня — такого довгого й похмурого — Дені приємно було уявляти, як сестра то стоїть за прилавком, то піднімається по драбинці по якусь книжку. Ввечері о пів на сьому вони зустрічалися біля трамвайної зупинки. Дені насамперед питає: «Покупці радилися з тобою, які книжки брати?» Це питання у них увійшло в ритуал з перших днів, коли Роза, з захопленням узявшись до роботи, намірялася керувати читанням своїх співгромадян, допомагати їм орієнтуватися в шедеврах літератури. Але перший покупець, який звернувся до неї за порадою, попросив якусь втішну книжечку. «Білява негритянка?» А чи справді втішна? Ви точно знаєте? А що, коли я візьму оту — «У мене буде пишний похорон»? Це смішна книжка?» — «Кому смішна, а кому й ні, — відповіла Роза. — Це залежить від вдачі». — «А оця? Є в ній трошки... того... ви ро-

зумієте, що я маю на увазі... Ні, не те, щоб я був особливо охочий до скоромненького в книжках; коли самому як слід напружити уяву, то не треба й книжки...»

— Він посмів тобі таке сказати? — обурено вигукнув Дені. — А скільки за цей час ти продала збірок віршів?

— «Сад інфанти» та ще кілька книжечок, які ми одержали з «Меркурія»¹ для твого приятеля П'єра.

— А ти й не сказала мені, що бачила П'єра.

Вдень, коли їх обох не було, замок переходив у розпорядження Жюльєна, що зволив виходити з своєї кімнати на той час, поки мати її провітрювала та перестилала постіль. Якщо не було дощу, він зважувався вийти в садок, спершу переконавшись, що поблизу нема нікого з родини Кавельге. Він не хотів бачити біля себе жодного людського обличчя. О п'ятій годині вертався до своєї кімнати. Мати приносила туди їсти, потім він заглиблювався в який-небудь детективний роман.

З молодшими дітьми пані Револю зустрічалася тільки за вечерею. Вона спускалася до них ніби з якоїсь недосяжної планети, приносячи вісті про те, що відбувається в таємничій кімнаті, так ніби це були події світової ваги. Того дня, коли Жюльєн дозволив собі порушити мовчання, вона докладно переказувала й коментувала його висловлювання, звітувала про його апетит, а також і про всі примхи його шлунка.

Якогось дня — страшенне хвилювання: Жюльєнові забаглося прочитати газету. Як на лихо, там писалося про великосвітське весілля, і всі згадані гості були Жюльєнові знайомі; від цієї прикрасі йому знову погіршало. Пані Револю дуже картала себе за неухажливість: треба було самій переглянути газету, перш ніж давати Жюльєнові. А то доводиться знову все починати спочатку.

Особливо засмучувало її те, що хлопець, іще недавно такий пещений, тепер не мився. «Ви пам'ятаєте? Двічі на день брав ванну, за нігтями стежив... А тепер — як догляну, щоб сьак-так обличчя було вмите, руки та ноги... А все інше..!»

Дені, вдаючи, ніби слухає уважно й з цікавістю, пускав усе те повз вуха. Він дивився на Розу, що також сиділа

¹ «Меркурій» — власне, «Французький Меркурій» — назва журналу і видавництва, в якому виходили збірки віршів поетів-символістів, у тому числі збірка А. Самепа (1859—1900) «В саду інфанти».

з неприємним поглядом. «Страшенно втомилась», — казала. І справді, вона зблідла, під очима з'явилися темні пазури. Ще добре, що старий Шардон, з пошани до своєї колишньої клієнтки, дозволив їй сидіти, коли в книгарні не було покупців. Але Роза своїм виглядом не викликала жалощів: вона плуменіла щастям, і Дені відчував його тепле сяйво. Роза всміхалася на кожне братове слівце, ніби їй конче треба було витратити той надмір задоволення й радості, що переповнював її істоту. Ніколи вона не була така ніжна з братом; але майже ні про що не питала його, і він навіть поскаржився:

— Ти мною вже не цікавишся!

— Ти хочеш, щоб я тебе розпитувала про шкільні справи? Дяка богові, нам ніколи не доводилося клопотатися ними... Та й, зрештою, тобі вже сімнадцять років...

— Ідеться не про мої шкільні справи, а про мене самого, про твого брата, Розето, якому вже сімнадцять років.

— Ти добре знаєш, що я завжди охоче тебе слухаю. Я тільки те й роблю, що слухаю. Але ти сам уже нічого мені не розкажеш...

— А що ж розкажеш дорослій дівчині, та ще й власній сестрі?

— Тоді чим же ти, баламуте, невдоволений?

— Ще раз тобі кажу: тим, що я тебе не цікавлю, що тобі зі мною нецікаво...

— От тобі й маєш!..

— Ти вважаєш, що я дурніший, ніж П'єр Костадо.

— Ні, не дурніший, у тебе тільки нема такого таланту... Я його бачила вчора: він у четвер до нас приїде. Хоче прочитати тобі уривок із «Кібели».

— Ти бачила його? Про що ви розмовляли?

Вона відповіла, що розмовляли про його вірші, що він не довго й пробув. У четвер... Дені й сам збирався дещо перевірити — потайки від Рози... Його непокоїв один проміжок часу — обідня перерва, дві години, коли Роза була не в книгарні. Увечері, після роботи, о шостій годині вона поспішала на трамвай, а в обід? Не почуття незручності стримувало Дені від такого розслідування, а страх перед тим, що він може відкрити; до того ж він не хотів зустрітися з П'єром Костадо.

Він таки приїхав у четвер на своєму велосипеді, цей Костадо, хоча того дня лив холодний дощ, і Дені вже сподівався, що П'єр не приїде. Дені повів його в невелику

вітальню й відразу почав розмову про «Кібелу»; у вікно було видно, як тоне сніг, заливаючи поле. Дені відчував, що П'єр має щось йому сказати, хвилюється, ледве себе стримує, щоб не сповістити відразу про якусь важливу новину. Але Дені не хотів нічого знати й зводив розмову на поему, що так йому подобалась.

— «Кібела» не дуже посувається,— сказав П'єр Костадо.— Не те в мене тепер в голові. А ти дуже хочеш, щоб я тобі розповів про «Кібелу»? (Це його радувало, зворушувало навіть). Я дійшов до того епізоду, коли Аттіс її зрадив, коли Кібела побачила його з нимфою Сангаридою. Цілий тиждень я працював над двома десятками рядків...

— Ти знаєш їх напам'ять?

— Ти хочеш, щоб я прочитав тобі? Справді?

Він кинув запалену сигарету.

— Звичайно, Кібела знову промовляє до себе самої.

І він почав читати тим незвичним співучим голосом, що й колись, та сьогодні Дені не був у захваті від нього.

Приморських сосон шум, мов гомін хвиль здала.
Гроза, ширяючи вгорі поміж гілля,
Раптовим спалахом осяла дві планети,
Два з'єднані світи, двох тіл химерні сплети.
Із Сангаридою то Аттіс — пізнаю.
Людська їх білина спинила лють мою.
Скажених безліч рук на них я накладаю,
Та двоє ці й богів забули, досхоchu
Розкошів звідавши — того терпкого раю;
Безсила й блискавка — вона лиш осяває
Плоть юну, що лиснить від поту і дощу.
Тоді те щастя я сховала в безгоміння,
Гілля нависла на те заціпеніння,
На той подвійний сон забруднених двох гіл,
Що пахли вогкістю земних незмірних сил.

Дені затулив обличчя руками й, помовчавши, сказав:

— Самотність перед лицем чужого кохання. Кібела в своїй сутності така: істота, що схилилась над безоднею насолод, у яких вона не має участі, бо їй відомий у коханнях лише той самотній пломінь, який палає у внутрішніх глибинах, нікого не освітлюючи й не зігріваючи...

— Дені, збожеволів ти, чи що? Нас ці справи не обходять. Ми ж не кохали... Не починали ще «насправжки», як ти колись висловився...

А коли його друг, нахилившись над вогнем, не відповів нічого, П'єр повів далі:

— В чеканні цього часу радітимемо кохання інших... Я ждав, поки все з'ясується остаточно... Не хотів, щоб тобі казали, поки не буде підписано...

Дені підвів голову й пильно подивився на П'єра. Огидним здалося йому це розпашіле від велосипедної прогулянки й від каміна обличчя, цей золотавий пушок на палаючих щоках.

— Усе трапилося зовсім несподівано! Я і Робер погано думали про нашу бідолашну матір. Її глибоко вразило ваше нещастя, і от вона зважилась на те, чого від неї ми найменше сподівалися; я довго не хотів вірити, аж поки воно сталося насправді: з мене, старий, знято опіку, хочуть розділити майно, і не лише спадок по батькові, а й те, що належить матері...

Дені нетерпляче перервав:

— До чого все те мені?

— Любий мій Дені, та невже ти не розумієш? Робер стане тепер незалежною людиною; йому буде на що прожити навіть з дружиною, поки він закінчить свою медичну освіту... Ну! Що на це скажеш?

Дені підвівся. Він стояв обличчям до каміна, спиною до П'єра. Відповів спокійно:

— Ти забуваєш, що в Розі тепер уже інші турботи. Цю сторінку вона перегорнула, це її вже не цікавить... Чого смієшся, як дурник?

— Ні, цієї сторінки вона не перегорнула... Вона тобі нічого не казала, бо не вірила, як і всі ми, що мати доведе до кінця задумане. Не хотіла ділитися з тобою марними сподіванками...

Дені озвався байдужим голосом:

— А, розумію. Виходить, вони зустрічалися інколи?

— Старий, та ось уже три тижні, як вони обідають разом у молочній біля медичного факультету... А щочетверга і я до них приєднуюсь. Мені давно кортіло розповісти тобі... Та Розета не дозволяла. Ну, старий, що тепер скажеш?

П'єр поклав руки на плечі Дені.

— Визнай, що я все-таки почав потроху виправляти ситуацію.

Дені похитав головою: мовляв, незрозуміло, яка роль належить тут П'єрові.

— Велика роль, старий, дуже велика! Між нами кажучи, мати під час поділу трималася добре, а тепер безперестанку товче, що наші будинки дають усе менше й менше прибутку, що за ремонт квартир доводиться платити не-

Ймовірно великі гроші, податки більшають, і на ті кошти, які залишаються, Робер не зможе утримувати всієї родини... Ти ж нашу матір знаєш!

— Можеш її заспокоїти; ми у її сина не попросим ані су.

Дені нарешті повернувся до П'єра дрібненьким зблідлим лицем. Той схаменувся:

— Ну й тварюка ж я! Вибач, Дені. Знову ми бабрасемось у якихось брудних справах. А все це й значення ніякого не має; доведеться почекати кілька років, поки Робер почне заробляти на прожиття. Зрештою, всі свої гроші я віддам йому... Тут тільки одне важить; нехай ніщо не загрожує Розіному щастю... А все інше...

— То ти вирішив, що Роза буде щаслива з твоїм братом? А ти певен?

П'єр ображено вигукнув:

— А це вже не мені, та й не тобі вирішувати! Це вже нехай вони самі розсудять. Мені здається.., Послухай, Дені, я з ними обідаю кожного четверга, я спостерігаю їх, Робер затримується в лікарні, він завжди приходив останній. Якби ти побачив Розіне обличчя, коли він увійде! Старий, тут якраз до речі буде нагадати один рядок: «Тоді те щастя я сховала в безгоміння». Моя Кібела не відрізняє насолоди від щастя, але ж любов існує вже тоді, коли закохані ще не назвали ніяких пестоців.

Дені запитав:

— Вони цілуються?

П'єр засміявся надто голосно:

— Ну, старий... це ти вже зайве питаєш!

— Тобі час їхати, П'єро,— сказав Дені, підійшовши до вікна,— сніг сипле густий... Незчуєшся, як стемніє. Нашою дорогою поночі проїхати неможливо, а ти ж не звик пішака мандрувати. Хоча й то правда — чого тобі про дорогу турбуватися! Ти можеш і за авто заплатити.

— Не кажи так, Дені, це дуже прикро, це мене ображає.

Вони спускалися сходами, що вели на кухню,— там П'єр залишив свій велосипед.

— А чому це тебе ображає? Матимеш свій рахунок у банку, чеки підписуватимеш. Чого тут соромитись? Це тепер твій обов'язок, твій державний обов'язок. Кінець кінцем ти станеш подібний до своєї матінки. Ти й тепер на неї схожий. І голос у тебе точнісінько такий. А ще як станеш огрядніший...

Вони стояли в куточку між сходами й кухнею; Дені при кволому блиманні лампочки не міг побачити, як відбилось його знуцання на П'єровому обличчі; та коли П'єр Костадо озвався, Дені ледве пізнав його голос:

— Дені, що я тобі зробив?

Ніякої відповіді. Тільки чути, як важко дихає Дені. Над головами в них блищали казани та каструлі, рядочками вишикувались банки з варенням та маринадами. Тут царювали запахи прянощів і прання. Дені дихав усе частіше, ніби засапався, бігши, і раптом заплакав, відвернувшись до стіни, охопивши голову руками.

— Дені,— знову спитав П'єр Костадо,— що я тобі зробив?

Він обняв Дені за плечі. Той випручався. П'єр наполягав:

— Чому ти не кажеш, що я тобі зробив?

— Сам не знаю... Я б тобі сказав, якби знав... Не знаю, чого мені так боляче.

Увечері він поскаржився на мігрень і ліг не вечерявши. На хвилинку заскочила Роза — посидіти коло ліжка. А йому нічого не треба, аби тільки спокій дали. Сестра сказала, що побуде біля нього з книжкою, вголос не читатиме, розмовляти не будуть. Дені погодився. Роза спостерігала його крадькома. Вона знала, що по обіді до нього приїздив П'єр. «Мабуть, гнівається,— адже я йому не призналася, ошукала його»,— думала вона. І Дені розумів, що присутність Рози біля нього означає: «Прошу тебе, прости...» Обое вважали, що простіше буде не проронити ні слова.

ІХ

Робер Костадо завжди приходив перший о шостій годині в сквер, до статуї «Юнак і Химера». Він знав, що Роза якраз саме виходить із Шардонової книгарні, ще хвилини десять — і він побачить її в райдужній грі водяних бризків: це поливають із шлангів газони. Газони пахнуть запареною травою, пофарбовані садові стільці — свіжою фарбою. Він чекав її, і йому кортіло пересвідчитись, чи вона — та сама дівчина, образ якої він носить у серці, та сама Роза Револю, з якою він танцював увесь минулий бальний сезон і навіть цього року... В неї неуважний і осяйний погляд, убрання завжди пасує до її зграбленької постаті... В ті часи мало не кожна рисочка свідчила про

ангельську байдужість її до побутових дрібничок; трохи висмикнеться назовні бретелька сорочки, а то застібка відстібнеться, а то ще неслухняний кучерик порушить суворий лад зачіски пана Тарді...

«Безладна вона якась», — казала матінка Костадо. Але тоді Робера зворушувала ця недбалість, що у дівчини, звиклої до розкошів, ніколи не доходила до неохайності.

Тим часом Роза квапилась помити руки в комірчині позади книгарні, прощалася з Шардоном, з насолодою вдихала свіже повітря. Призахідне сонце пестило промінням цю запорошену дівчину з сірим обличчям і вицвілим волоссям. Робер щоразу зустрічав її з розчаруванням і роздратуванням — така вона була не подібна до тієї, яку він обожнявав. Тільки очі були прекрасні, як ніколи, байдужі до всього на світі, на цьому світі, де все інше, крім любові, — саме лише страждання.

Роза не помічала, що її вбога жалобна сукня недбало почищена, підбори постоптувались. Вона йшла, вона летіла, линула повз розсадники, нікого не помічаючи, аж поки в кінці вулиці Гург виникали високі, чорні, з золотом ґрати — це була огорожа скверу.

І тоді Робер нарешті бачив, як наближається та, чие пинішнє обличчя він уже за добу встиг забути.

Він брав її за руки, нахилився до неї, вдихаючи кислуватий запах; вона трошечки відступала й ніби пила його очима; таки справді пила після довгого виснажливого дня, тамуючи спрагу довгими ковтками. Але цей її жадібний погляд був сліпий: вона не помічала ні Роберового розчарування, ні того, що його любов ураз обертається на жалощі, — він жалів і Розу, яку нужденна праця отак звічечила, жалів і себе, своє життя, що віднині протікатиме у вузькому річищі злиднів. Водночас він соромився цих почуттів, а тому намагався вдавати, говорити такі слова, яких було досить, щоб заспокоїти дівчину, коли б у неї виникла найменша підозра. Але підозри не було, — адже Роза сприймала Роберову ніжність у світлі власної. Інколи вона казала йому:

— Сьогодні ти якийсь перевтомлений та засмучений — працював надто багато?

Вона й уявити не могла, щоб він розчарувався. Адже він попросив її руки, незважаючи на катастрофу, що зруйнувала добробут родини Револю і майже вкрила її ганьбою; він чинив опір своїй жахливій матері... Чому б це вона мала сумніватися в ньому?

Вона вела його до їхньої лави на острівці за естрадою для оркестру. Якщо на лаві вже хтось сидів, вони брали два стільці. Роза говорила мало, вона спочивала біля Робера. Качки та великі червоні риби навзаводи смикали крайці хліба, що кидав у воду якийсь хлопчак. Для Рози тут було затишне пристановище. Вона відповідала неуважно, коли Робер заводив мову про те, що треба шукати квартиру, купувати меблі. Все, що він зробить, буде чудово. Їй уже наперед подобались кімнати, де вони житимуть удвох, і та, що в ній він усю ніч триматиме її в обіймах. Її уява не сягала далі цього спочинку вдвох. Вона зарані мостила собі кубелечко, в якому можна буде спочити на грудях у милого. Вона покине роботу. Робер пропонував їй залишити Шардона негайно, та вона не погоджувалась, казала, що не хоче жити на його кошти, поки не візьме його ім'я. Якби Робер наполягав дужче, вона, безперечно, погодилась би; та він швидко пристав на її аргументи, певно боячись — як можна було подумати, — щоб вона не втратила заробітку. Можливо, у нього був тут якийсь прихований намір. Може, це була думка, що є ще час відступитися від свого рішення. Може, надто обтяжувала його ця голівка, що схилялась йому на плече. Може, запорошене вицвіле волосся лоскотало йому щоку. Ні, годі про це думати!

— Ходімо, — казав Робер. — До останнього трамвая лишилося не більше години...

Вони заходили до молочної, де замовляли по двох яєць і по чашці шоколаду. Роза не помічала, що вона їсть. Її нітрохи не бентежило те, що нагонило жах на Робера: погано вимита чашка, сліди від брудних ганчірок на столі, кругла пляма від склянки. Вона відмежовувала своє кохання від брудного світу, в якому жили люди, що не мали грошей.

Цього вечора Робер сказав їй:

— Не віряться, що ти жила в одному з найкращих на все місто будинків. За якихось два місяці ти так відвикла від розкоші...

— Розкоші...

Роза підвела на нього стомлене личко. Йому впали в очі чорні крапочки на носі та худенька шийка.

— Нема на світі більших розкошів...

Робер зрозумів, що вона хотіла додати «...як наше кохання...».

Він поклав свою велику руку на її тендітне ручення з

обламаними нігтиками. Хай вона нічого й не знає... Нехай ніколи й не здогадується! Все життя він тішитиме її оманною. Не важко ошукувати це засліплене дівчатко...

Він провів її по бульвару до зупинки, де вже стояв трамвай, що йшов у напрямі Леоньяну.

— Післязавтра субота,— сказала Роза.— Ти приїзди до Леоньяну, там і заночуєш. Ми будемо разом увесь вечір, усю ніч. Можна допізна сидіти у садку: надворі ані вітерцю.

Робер подумав, що до його ланцюга додається ще одна ланка. В суботу він з'явиться до них як наречений, у домі його побачать усі. Роза вже зайшла до трамвая. Промінь ліхтаря впав на оголошення податкового управління. Робер махнув рукою, і Роза до першого повороту дивилася на свого нареченого. Потім пройшла всередину вагона й сіла, поринувши в радісні мрії. Їй не треба було розплющувати очей, вона й так відчувала наближення до села. До міського смороду домішувались тепер запахи хлівів та фігових дерев. Тимчасом, як Розета занурювалась у цей спокій, Робер вступав у задушливі квартали міста, мляво плентаючись уздовж розігрітих за день мурів. Де-не-де липи вихлюпували з садів на шосе свої несамовиті пахощі. Вікна були повідчинювані, і в їхніх темних отворах невиразно маячили людські обличчя.

Неможливо було пройти в свою кімнату, не побачивши матері: вона запевняла, що не засне, поки не повернуться сини і вона їх не поцілує. А тепер була хіба що дев'ята година, і Робер знав: мати сидить біля відчиненого вікна, не світлячи світла. Він боявся зустрічі з нею — і водночас прагнув її, ніби чекав від матері якоїсь допомоги. А раптом те, що здавалося йому неймовірним, виявиться можливим? Скільки разів йому доводилось чути, як у найважчих ситуаціях мати спокійно казала: «Якось зарадимо». Робер досі ще дивився на матір так, як у дитинстві. Нічого неоправного статися не могло, поки поруч із ним мати...

А проте й вона нібито примирилася з цим одруженням і вже не чинила перешкод. Робер помітив тільки, що вона все відклала день весілля. Та й Роза не квапила нареченого,— адже він повинен був іще після практики скласти конкурсні іспити. Піднімаючись східцями, він з обуренням гнав геть ці невідчепні думки... Роза буде його дружиною. Знову з'являвся колишній її образ, образ юної дівчини торішніх балів, і відсував у п'ятьмю маленьку нужденну продавщицю, недбало вдягнену, позбавлену материнського догляду.

Пані Костадо сиділа не біля відчиненого вікна, а за письмовим столом, на якому стояла низенька лампа. Всі вікна й двері були позачинювані, щоб урятуватись від москітів. На нічному столику, як завжди, стояв букет лаванди, і звідти йшов невиразний запах. Не дивлячись на Робера, мати підставила йому лоб для поцілунку.

— Оце переглядаю кошторис на ремонт по вулиці Гург, — сказала мати.

Вона позначила свої прибуткові будинки назвами вулиць, на яких ті стояли. Так вона й казала: «Треба ремонтувати дах на бульварі Мартінік. І ринву на набережній Палюдат».

— Ох, бідолашні мої дітоньки, не щастить вам цього року, якраз коли ви маєте посісти спадщину. Я вже собі міркую, чи не доведеться позичити на ваші витрати. Так, — замислено додала вона, — тільки де ж узяти грошей?

Робер не відповів. Але мати знала, що її слова глибоко западають у душу цій вбогодухій боягузливій істоті. Вона відчувала його розчарування, вагання, проте не визначила ще, як їй діяти. Чи зволікати й далі? Але з кожним днем він більше і більше заплутується в тенета. Кінець кінцем вона вирішила: поки дня весілля ще не призначено, не варто йти в наступ. Проте несвідомо для себе самої вона провадила наступ на сина мало не кожною своєю найнезначнішою фразою. Робер дивився на огрядну материну постать у світляному колі лампи, на стіл, на масивне різблене крісло. І тоді його серце, його кволе серце кликало його до дівчини, що якраз у цю мить, за чотири кілометри звідси, їхала, заплющивши очі, підставивши обличчя вітрові, який піс назустріч пахощі хвої та вересу.

Трамвай зупинився, Роза вийшла. На її «до завтра» кондуктор відповів: «Ні, не до завтра... Завтра вранці вже Лаво заступає».

У дитинстві він був, мабуть, золотушний, та й тепер має вигляд хворобливого хлопчачка, хоч на пальці у нього вже масивна обручка. Роза сказала йому «на добраніч» і попрямувала вздовж огорожі темного парку. Йй хотілося пестити рукою галузки, що перехилилися через низьку огорожу, де поросла повійка. Дерева краще, ніж людські істоти, знали про її любов, точніше, брали в тій любові участь, були причетні до прихованого світу її радощів, обволікали його шелестінням свого листу. Для них

не існувало того, що була вона погано вдягнена, недбало вмита й зачесана,— адже сердешна дівчина встає рано, вмивається при свічці, ще й теплої води у неї нема. Дерева височіли над худенькою дівчиною тим самим віттям, під яким колись походжало юне свіженьке дівча в платячку, схожому на чашечку квітки.

Як завжди, в їдальні для неї був приготовлений підвечірок. Як і щовечора, вона побачила Дені, що стояв віддалік. Він не зрушив з місця, щоб поцілувати її. Роза сама підійшла до нього, поклала руку на голову й сказала:

— Тобі пора вже постригтися.

Розкошлана голова Дені здавалася більшою, ніж була насправді.

Він оглянув сестру гарними совиними очима. Потім спитав:

— Як там Робер?

— Добре,— відповіла вона.— Знаєш, у суботу він приїде до нас на обід і почуватиме.

Дені поцікавився, де його покладуть.

— У зеленій кімнаті.

— Ні, там із стелі капає.

— Ну, в таку погоду...

— А що, як буде гроза? Чому б не в кімнаті з гвоздиками?

— Та можна й у кімнаті з гвоздиками.

Вона чомусь уявляла Робера тільки в зеленій кімнаті. Але погодилась перенести його образ у тісніші рамки кімнати зі стінами, оббитими кретоном у червоні та рожеві гвоздики. Дені спитав, чи не хоче вона перед сном трохи погуляти в саду. Йї подобались ці прогулянки по алеях, де крізь віти невисоких дерев видно було зоряне небо; але ноги вже відмовлялись носити її; вона знала, що не закінчить навіть вечірньої молитви, як її зморить сон. Проходячи повз Жюльєнову кімнату, вона почула материн голос:

— Це ти, Розо? Не заходь сюди, твій брат роздягається. Що нового?

— Нічого. В суботу ввечері приїде Робер.

— Ах! Якраз у суботу ввечері у нас буде сюрприз. Так, так, буде, буде сюрприз, побачиш,— промовляла мати голосом малої дівчинки.

Розі страх не подобалось, коли мати починала отак сюсюкати. Роздягаючись, вона подумала: «Бідолашна матуся, як вона підупала...»

Дені блукав по густих алеях у темряві, такій самій, як і морок, що огорнув його душу. Земля — чи не єдина з усіх планет — бриніла сюркотанням цикад. Він думав: «За десять років, за двадцять років я згадуватиму цей вечір, ці свої муки». Він був самотній не тут, на лужку, не в цьому саду, — самотній він був у безмежних просторах, заселених незліченними світами. Післязавтра о цій порі тут буде Робер... Ось до нього долинули пахощі; то пахли вночі липи, ті самі, що в суботу пахнутимуть і Розі з Робером. Він уже тепер відчув, як їхнє закохане шепотіння порушить цей спокій. Несподівано в нього над головою зашелестіло листя, ніби дерева враз охопила та пристрасть, яку вони мають укривати. Дені подумав: «Певно, в суботу буде гроза...» — і відчув серцем запах вологої землі, обважніле від дощу гілля. Йому навіть видалось, ніби теплі краплини дощу покропили його чоло, як післязавтра окроплятимуть Розі й Роберу. Він сприймав цю ніч лише через чужі відчуття; безпосередньо його вона ніби й не стосувалась.

Він повернув назад, додому, намагаючись уявити, щб відчував би цієї ночі П'єр Костадо, який, на відміну від нього самого, сприймав людей тільки через природу; він завжди заглиблений лише в неї, а людей ніби й не помічає. Ніколи не міг би він уявити ні себе, ні інших, ні навіть самого бога окремо від природи, що поглинала його всього. Як пак там у нього, в тих чудернацьких віршах, що їх П'єр присвятив Розі ще в другому класі, коли він обожнював її? Дені пам'ятав лише початок — кілька рядків, їх він і проказав стиха:

Плоть ще спить у забутті,
На світанні йду в дорогу,
Та не вийду з тіні твого
Тіла на моїм житті.
Полудень приспить мене
В полум'ї твоєї плоті.
Пітьму ночі в тій спекоті
Твоє тіло розжене.

«Чи П'єро ще й досі закоханий у Розу? Чи ревнує він її до брата? У нього всі пристрасті нишкли, зливались у захоплене споглядання навколишнього світу... А для мене ця земля, ця трава — сліпі й глухі, вони нічого не почують; що вони для мене?»

У передпокої горіла залишена для нього свічка. На третьому поверсі Дені заманулося зазирнути до кімнати

з гвоздиками, де спатиме Робер. Її звали ще кімнатою дядька Девіза — таке було прізвище його двоюрідного діда, що помер іще за Другої імперії. В цій кімнаті ніхто не жив, і діти заглядали туди тільки тоді, коли гралися в схованки.

Дені поставив свічник на комод. Меблі тут були ще з часів Реставрації. Він згадав, що вази на каміні були розмальовані з двох боків: з одного закохана парочка — пастух с пастушкою, а з другого — чаша, перед якою побожно схилюлися двоє ангелят. Отже, ці вази могли прикрашати й вітальню, і вівтар у церкві. Згадав він і те, як дитиною, бувало, бавився, розхитуючи підвіконня, що в одному місці тріснуло. Дені відчинив вікно. За вікном була свіжа, запашна безодня. Поторгав рукою підвіконня — воно справді хиталося. Він почав розхитувати його щосили, марно намагаючись відірвати зовсім. Уявив, як Робер зіпреться ліктями на це підвіконня... Робер такий кремезний, така в нього атлетична постать, а не видається він дужим, бо в нього обличчя нерішуче й рухи мляві. Чому Розу не обурює така невідповідність? Дені уявив далі, як Роза вихилиється з вікна, спершись на розхитане підвіконня, — і летить униз... Відігнавши від себе це видиво, Дені зачинив вікно.

XI

У суботу Роза, Робер і Дені о шостій вечора поїхали трамваєм. Дені стояв на передній платформі. Закохані сиділи, бо Роза стомилася за день. Вона не дивилася на Робера, — адже він був тут: оголеною рукою вона торкалася його піджака. Аж два дні вони будуть нерозлучні — майже наймовірне щастя... Та чи можна порівняти його з тим, що чекає їх у майбутньому, коли вони будуть разом усі дні, всі ночі? Чудесна річ життя! Робер мовчав; вона розуміла, що не так-то й легко розгадати його думки... Але часу в неї багато — колись вона таки навчиться їх розгадувати. Трамвай випередив суботніх подорожніх — велосипедистів; чути було дзвоники та молодий сміх. Корови скубли ріденьку траву на неродючих луках. З відчинених хлівів долинав міцний запах.

«Це вже останній крок, — думав Робер. — Я стану женихом і для сусідів, і для слуг... Власне, це й краще. Як уже вирішено, то нехай так і лишається».

Він був спокійний і задоволений із своєї принциповості.

Дені не оглядався на закоханих, що сиділи рядочком у вагоні. Коли трамвай пускався швидше, він заплющував очі й підставляв обличчя свіжому вітерцеві. Невиразні й досить-таки непристойні картини виринали в його уяві, й він гнав їх геть. Ніхто ніколи не дізнається, про що він думає. А чи інші також носять у собі світ прихованих думок, не виявляючи їх ані словом? Чи в усіх людей існує така сама розбіжність між тим, що вони кажуть, і тим, що приховують? Чи в кожного, хто належить до людського роду, зміг би викрити бог отаке щось невиразне й непевне, що роїться в глибині? Що означає «гнати від себе лихі думки»? Намагатися не брати втямки того, що все одно є в нас?..

Раптом він почув Розин голос:

— Дені, візьми Роберову валізку...

Коли трамвай зупинився на роздоріжжі біля путівця, вони почули сюрчання цикад і безугавне гудіння бджіл круг липи. Роза пішла перевдягатись, а Дені повів Робера до кімнати дядька Девіза.

— Кімната вікнами на північ, отже, тобі не дошкулятиме спека. Роздягайся потемки, а то москіти налетять.

Уже вийшовши, він знову прочинив двері й додав:

— Не дуже спирайся на підвіконня, воно ледве тримається... Взагалі дім — сама руїна...

— А я думав, що твій батько дбав про ремонт...

— Дещо дрібне ремонтував... А щоб капітально щось було зроблено, так ні...

Дені сказав це так, аби щось сказати. Проте уважніше подивився на Робера, коли той спитав:

— А що ти зवेश капітальним ремонтом?

— Насамперед ремонт даху. Тебе оселили в цій кімнаті тому, що в тій, яка була для тебе призначена, течє зі стелі. Коли йде дощ, доводиться розставляти на горіщі тази та діжки. Та й стеля наполовину трухлява. Уявляєш, які кошти потрібні, щоб відремонтувати отаку озію! Мій батько навіть за добрих часів не зважувався на такі витрати, відкладав з року на рік... Але більш відкладати нема як.

— І що ж ви робитимете?

Дені повагався трохи й сказав:

— Мені здається, мама хоче з тобою порадитись...

— Не можу я давати порад.— Робер заговорив одразу твердо й рішуче.— Це мене не стосується. Нам досить клопоту зі своїми будинками...

— Що ж,— зітхнув Дені,— тоді доведеться продати... За безцінь, звичайно... Не треба казати мамі й Розі. Для них це буде прикра несподіванка... Розумієш, вони мали надію, що ти за все це візьмешся...

— Я поговорю з ними,— сухо відказав Робер.— Треба геть усе з'ясувати.— Він заговорив голосом своєї матері, навіть з її інтонаціями.— Не хочу я ніяких непорозумінь.

— Ти тут, Робере?

Це ввійшла Роза. На ній була біла мережана сукня з короткими рукавами й глибоким викотом. Мабуть, вона щойно скупалася в ванній, від неї віяло свіжістю й запахом одеколону. Незважаючи на скудле личко й жиляву шию, вона тепер нагадувала той образ, що був любий Роберові. Він пригорнув дівчину, тихенько вдихаючи аромат, що линув від неї. Роза не виявила здивування, тільки трошки налякалася, що він помне гарненьку мережану сукню. Тому злегка відхилилась і погладила перехату щоку, рудуваті вуса й гарні вуста; Робер почав лагідно кусати її пальці.

Зненацька щось глухо загрюкало й упало за вікно в куці рододендрону. Роза тихенько скрикнула.

— Це підвіконня,— сказав Дені.— І я з ним мало не полетів...

Роза стиснула Роберову руку.

— Подумати лишень: ти теж увечері міг спертися...

Зблідлий Дені дивився на них.

— Ну ось! Ось вам мій сюрприз!

Поруч з пані Револю стояв Жюльєн в елегантному смокінгу, опастий, блідий, майже величний, свідомий тієї урочистості, якої його поява надавала цьому вечорові. Поблажлива усмішка осявала його безвиразне обличчя.

— Ви створили чудо, пане Робере, справжнє чудо,— щбетала пані Револю манірним голосом, яким вона звичайно розмовляла в вищому товаристві.

— Я не забув, що я — голова родини Револю,— казав Жюльєн.— Мій обов'язок — прийняти тебе в Леоньяні. І я його виконую... Мені доведеться дорого заплатити за цю необережність... Тим гірше.

Мати саяла, захоплено слухаючи Жюльєнову мову:

— Як перегони цього року — блискучі? Хто здобув кубок? Кастельбак, звичайно? На Фавориті Другому? Ах, як цікаво! Я торік ледве не купив його. Хіба ти цього не

знав? Я відразу побачив, що це за кінь... Мати його Стелла... Пам'ятаєш Стеллу?

Робер поглядав на Розу. Так, вона ще й досі нагадує ту панночку з балу. Після келиха шампанського щокі в неї вкрилися гарячим рум'янцем. Робер подумав, що це він запалив у неї в очах племін'я щастя. Аж ось пролунав голос Дені:

— Мамо, ти знаєш, що сталося в кімнаті дядька Девіза? Підвіконня відвалилося...

Пані Револю зітхнула:

— Руйнується будинок! Таку вже турботу маємо,— дала вона, дивлячись на Робера.

А коли той нахилився над тарілкою, нічого не відповідаючи, вона повела далі:

— Продати? Але скільки за нього дадуть? До того ж ми тут маємо притулок, тут є і худоба, і пташник, і город, маємо й молоко, і паливо... А що ж ми тоді робитимем?..

Питала вона Робера, але він огорнув себе хмарою байдужості. Йому виразно, як дзвоник будильника, вчувалися материні поради: «Будь глухий, удавай, що не розумієш».

Усім стало ніяково. Дообідали не світячи. В цій п'їт'мі, коли здавалося, ніби рештки денного світла забрала маніжка Жюльєна та біла скатертина, Роза відчула якусь небезпеку. Вона повела Робера до передпокою, накинула стареньку пелерину на білу сукню:

— Ходімо, поки вони питимуть каву, ходімо швидше... Так тихо скрізь, про такий вечір я мріяла...— Він узяв її оголену руку й легенько стиснув. Робер казав сам собі: «Думати тільки про цю руку, про це тіло, що вже належить мені... Хай вони там продають Леоньян... ми наймемо квартиру в Бордо... Так, але тоді доведеться наймати квартиру й для них... Може, платити лише частку? Не зовсім же вони без грошей».

Роза прискорювала ходу, щоб якомога швидше добігти до лави під липами, яку вона заздалегідь вибрала для цього вечора. Її підносила, несла, вабила якась сила, що її ймення вона не знала, та сила, від якої тремтіли сп'янілі луги. Два їжаки перебігли дорогу алеєю.

— Сюди,— сказала вона.— Швидше.

У п'їт'мі, яку тіні лип робили ще густішою, біля грудей милого вона болісно відчувала своє щастя, яке спливало мить за миттю без вороття. Але як радісно думати,

що це лише початок, лише виток ріки її щастя! Вода, якої вона ще не може зачерпнути й піднести до уст, ніколи не перестане омивати її. Чого ж турбуватись? Це ще не найдорожчі хвилини. Вона завжди гойдатиметься на хвилях цих грудей, вона їм вірить, плистиме з ними без кінця-краю. Хвилі нестимуть її місяцями, роками. Вічно триматиме її це тіло. Це серце, ця людина, її людина, найближча з усіх. Здавалося, що й Робер збуджений близькістю дівчини. Не знала Роза тільки того, що він повен неспокійних і нищих думок, підозри, підрахунків. На заклик юної дівчини відкликалося лише його міцне тіло, а свідомість ішла за ним назирці; як мисливець, що думкою витає далеко, дивиться і не бачить, як його пес уже обнюхує траву і пазурами дере вологу землю.

У більярдній біля відчинених дверей пані Револю казала Жюльєнові:

— Вони не вертаються. І не чекай їхнього повернення... Досить із тебе на перший раз. Нареченим треба, звичайно, все пробачати, та я таки вважаю, що вони повинні були подякувати тобі за всі твої зусилля... Піти отак, навіть не перепросивши!

— Не треба мені ніякої вдячності, цього вечора моє місце тут, і я не пошкодував останніх сил, щоб прийняти нареченого моєї сестри. За певних обставин треба забувати свій жалюгідний став. За це я дорого заплачу, звичайно... Наперед знаю, що не спатиму сьогодні...

— А може б, ти прийняв аллонал?

— Ні, це просто нечувано! Невже ти не знаєш, що моя печінка не зносить аллоналу? Моя печінка не терпить ніяких наркотиків... Я тебе прошу, Дені, не кури тут, вийди.

Дені підвівся, ступив кілька кроків до дверей, потім сів у плетене крісло. Десь недалеко жаба невпинно, з регулярними інтервалами, ронила звук, чистіший за солов'їний спів... Кажани літали туди-сюди... Жаби, кажани, солов'ї, небо, подірявлене зірками, обсіпані цвітом липи... Його страждання ніяк не пов'язане з цим світом, тут він не зможе вгамувати своєї спраги. Сухорлявий, сповнений гіркоти, він напружено вслухався в тишу. Ні, ніякого шуму в тремтінні лугів... Чого він боїться смерті? І ось уже в його уяві виникає картина: він лягає в ліжку, відкриває коробочку з наркотиками — і відчуває в собі леммент жаху. Ні, він житиме, йому ще тільки сімнадцять

років. Він нахилиється й торкає теплі кам'яні плити під ногами. Мати голосно каже:

— Це мене все ж таки непокоїть. Він мав би мовити хоч слово, щоб нас заспокоїти. А він дав нам зрозуміти, що все, пов'язане з Леоньяном, його не стосується... Навряд чи це можна пояснити його нечулистю чи байдужістю...

— Треба все ж таки порушити це питання,— озвався Жюльєн.— У моїй кімнаті стеля в такому стані... Колись обвалиться мені на голову.

— Я вважаю, що треба повернутися до нашого проекту...

— Якого проекту? — спитав Жюльєн позіхаючи.

— Я віддаю Леоньян Розі як посаг з умовою, що ми житимемо тут аж до смерті. Утримувати будинок в належному стані повинна вона; а з нас вона братиме певну платню. І, звичайно, Робер не може продати Леоньян, бо інакше будинок повернеться в наше володіння...— Вона помовчала.— Але Леоні ніколи не дозволить йому пристати на ці умови....— додала за хвилину.

Дені гукнув знадвору:

— Не такий він слабавольний, як вам здається! Ви-стачило ж у нього мужності попросити Розиної руки...

— Загаси сигарету і йди сюди...

Дені ввійшов і сів біля матері. Жюльєн лягнув себе по щоді, пробурчавши:

— Ох, ці москіти!

Мати спитала:

— А ти як думаєш, Дені?

— На мою думку, треба, щоб Розета раніше спробувала...

— Нізащо в світі не погодиться. А проте небезпечно в цьому нічого нема...

— Ні, він, здається, таки добряче в Розу вклепався... Та зрештою можна по-різному тлумачити ці взаємини.

— Так, вона йому скаже: родина хоче продати Леоньян, у мене від цього серце розривається, я так мріяла, що він лишиться нам...

— І потім,— втрутився Жюльєн,— треба йому пояснити, що маєток даватиме прибуток, коли вкласти в нього певний капітал... Наприклад, можна розводити худобу...

— Нехай спробує йому так сказати. Але після шлюбу ми заборонимо йому це робити... бо він увесь свій капітал сюди вгатить. Та, мабуть, не зайве буде натякнути,

що можна звідси мати прибутки... Це, либонь, обеззброїть Леоні.

Дені спитав:

— То ви дозволяєте, щоб я поговорив про це з Розою?

Саме в цю мить під липами дівчина благала хрипким голосом:

— Пусти мене, облич!

Вона обсмикнула сукню біля колін, поправила зачіску. Потім спитала, чи Робер не гнівається. Він відповів: «Та ні!» — й витяг коробочку з сигаретами. Роза ніби прокинулася від своїх мрій. Намагалась побачити вираз його обличчя, коли він, засвітивши сірника, затулив його руками од вітру. Безумовно, він не зробив і не хотів зробити нічого такого, чого б не прагнув кожен наречений його віку. Та Розі стало сумно. Вона схаменулася, почала уважніше прислухатися до цього незнайомого голосу, до його мовчання навіть, приглядатися до його рухів... Як ця людина відрізнялася від тієї, яку вона носила повсякчас у собі! Їй схотілося повернутися, знову віднайти того, колишнього Робера. Він пересмикнув плечима. Роза спитала знову:

— Ти таки гніваєшся?

— Та ні... але ж ти, свята невинність, не розумієш... Тобі здається, що це так просто — тулишся, тулишся, а потім «пусти»...

Говорив він похмуро, майже грубо. Вона відчула себе самотнішою, ніж тоді, коли його не було.

Аби тільки він не помітив, що вона плаче! Їй страшно було й поворухнутися, щоб не показати цього. Сльози текли по щоках і хололи. Їй здавалося, ніби цей сум образить Робера. Тому, коли він кинув сигарету, Роза взяла його руку й покійно піднесла до уст. Він не вирвав руки й удав, ніби не помічає, що в неї мокре обличчя. У нього майнула згадка про інших жінок, яких він кидав, а проте вони не повмирали. Але покинути Розу... це все одно що стиснути пальцями оцю худеньку пташину шийку і задущити відразу. Робер пригорнув її в пориві жалості, бажання й сорому. Роза стояла безпорадно й тремтіла. Не знала, чого він хоче. Чути було його часте, прискорене дихання. Раптом вона сказала:

— Хтось іде по алеї.

І, впізнавши Дені, гукнула:

— Ми тут, під липами!

Дені ступив кілька кроків:

— Пора вертатись,— сказав він.— Жюльєн наказує замикати двері.

Дені побачив, як обое виходять із темряви, що залягла під липами. В алеї їм видалося відразу дуже ясно. Ішли вони всі трое мовчки й, увійшовши в більярдну, замружились від світла. Дені метнув на них швидкий погляд, зауважив і прим'яту сукню, і щоки, вологі від сліз, і Роберів блукаючий погляд. Він сказав:

— Свічки он там. А ти, Робере, візьми лампу — маєш на неї право.

Роза сіла в своїй кімнаті біля вікна. «Ми не зробили нічого поганого,— думала вона.— Тому що він мене любить...» Слово це вже не п'янило її. За бурханням крові їй почувся... Невже якийсь голос? Що ж таке насправді? Пізніше вона інколи запитувала себе, чи не було то передчуття. Скоріше — якийсь глибинний, ледь відчутний дотик. «Уранці я знову буду щаслива. Сама не знаю, що з нами сьогодні сталося. Швидше б побачити Роберове обличчя в ранковому сьйві! Подивлюся на нього та й заспокоюсь».

Робер забув зачинити вікно. Москіти налетіли відразу, і коли він схаменувся, було вже пізно. Загасив лампу, але не допомогло й те — москіти тляли його всю ніч. Крізь вікно без підвіконня між густим темним листям проглядала смужка неба, схожа на затоку. І цей роззявлений прямокутник вікна навів йому враження, ніби він спить у напівзруйнованому будинку. Може, це його навмисне поклали тут, щоб заохотити відремонтувати будинок? Він відігнав геть цю безглузду підозру й почав думати про Розу. Адже була вона йому любя й бажана цього вечора? А все інше не має ваги. Він поїде звідси з нею, не клопочучись про родину Револю. Головне — про все умовитись і все владнати перед весіллям... Заснув він тільки тоді, коли москіти, досхоchu насмоктавшись його крові, заціпеніли від ранкової прохолоди й дали йому спокій.

Уранці, коли Робер зустрів Розу в їдальні, йому здалося, що він переміг усі свої ниці думки. Роза була вбрана до служби божої. Муслінове плаття пошите ще тоді, коли «ці дами всі свої вбрання замовляли у самого Габріа». В омнібус запрягли робочу коняку, за кучера сів Кавельге, і Робер відчув уже свою приналежність до родини Револю. Він разом із Розою й Дені кепкував з Кавельге,

який, погодившись бути за кучера, не схотів, проте, надягти лівреї, тільки збив набакир свого зеленого капелюха.

Але в церкві, ловлячи на собі погляди, чуючи перешіптування, дивлячись на зворушене й водночас горде личко Рози, Робер знову спохмурнів. Йому нестерпне було все, що прилюдно підкреслювало його становище жениха. Хіба ж він не підкорився своїй долі? Хіба затаїв який лихий намір? То нащо ж за ним іще й замикати двері? Однаково тікати нема куди...

Готуючись слухати казання, парафіяни з гуркотом пересували стільці. Посідавши, почали оглядатися на Робера й пасти його очима. Роберові було соромно, йому хотілося заспокоїти Розу: «Те, що я невдоволений, іще нічого не означає...» І водночас він був лихий на неї. Йому здавалося, ніби вона, триумфуючи, думає: «А що, попри наше лихо, я таки впіймала собі чоловіка...» І він, телепень, потрапив у пастку, на гачок упіймався. Міг би одружитися з якою завгодно. Люди напевно міркують: «Стільки навколо красунь, та ще й з посагом...»

Роза стала навколішки. Крилатий солом'яний капелюшок затуляв її обличчя. Видно було шийку, худеньку, не таку зграбну, як здавалося вчора. То лише вчора ввечері, та ще й у п'ятмі під липами, могла вона його так схвилювати... Проходила жінка, що збирала гроші за стільці, віддавала решту; потім ходив священик, витираючи піт хусточкою, простягав карнавку і свистів крізь заціплені зуби: «Спасибі, спасибі, спасибі». Хлопчаки, що вивчали катехізис перед першим причастям, крутилися на осліничках, кривляючись перед дівчатками. Після останнього євангелія всі прожогом метнулись до дверей, зчинилася тиснява, друга половинка дверей відчинилась також.

Майдан був напечений сонцем. Підходили якісь бабусі, видивлялись на Робера. Він сховався в омнібусі, чекаючи, поки пані Револю і Роза обійдуть крамниці. Він бубонів:

— Чого вони витріщились на мене, як ті йолопи?

— Захоплюються вибором панни Рози, — лукаво зауважив Дені.

— Я думаю, що наші заручини будуть таємницею...

— О! Це неможливо: подружжя Кавельге розплескало скрізь, ти ж розумієш.

— То навіщо ж було божитися, що оголосять лише за рік?

Дені спитав з наївним виглядом:

— Ти що, справді невдоволений?

— Ніщо мене так не дратує, як оця манія — обіцяти те, чого — і це наперед знають — неможливо виконати. Відомо ж бо: ми не швидко поберемося, то краще було б...

— Я певен,— перебив Дені,— ти не чекатимеш, поки відбудеш практику. У нас удома всі такої думки.

Робер почервонів від люті:

— Справді? Ну, це ще ми побачимо. Практика насамперед.

Дені підморгнув йому з виглядом співучасника,— мовляв, знаємо ми цих закоханих. Повернулася Роза з матір'ю, і він не зміг відповісти Роберові як слід.

— Обережно, тут торт,— сказала пані Револю.— І тістечка з кремом для Жюльєна.

Омнібус рушив. Спека була неймовірна. Розчервонілий Робер, відвернувшись до вікна, здавалось, ніби не помічав, як Роза намагається зловити його погляд.

Він поїхав о п'ятій пополудні, як і було умовлено, бо ввечері у нього іспит. Спека врятувала його від прогулянки з Розою. Вони посиділи в більярдній, гортаючи старі номери «Ілюстрованого світу». Роза провела його до трамвая і призначила побачення на завтра в сквері. Його поводження здалося їй трохи дивним. Але вона думала, що це не холодність, а ніяковість після того, що сталося вчора під липами. Вона дивилась, як Робер зайшов у трамвай, і не відчувала смутку. Дорогою мчали зграї велосипедистів, сигналили їм підіймали хмари куряви автомобілі. Роза була майже задоволена, що може побути на самоті.

Щоб не заходити в дім, вона звернула в сад. Спека ще не минула. Трава поросла скрізь — не знайшли, хто б її скошив. Раптом вона побачила Дені. Їй би хотілося бути самій, але брат уже підійшов до неї і мовчки йшов поруч. Його біла полотняна куртка й еспадрильї були зелені від трави. Раптом він промовив:

— Тобі було б приємніше, якби тут був не я, а інший.

Роза схопила його за плечі, кажучи:

— Дуренький! Ніхто не займе у мене в серці місця, що належить братикові.

Дені йшов понурившись і кусав зірвану травину.

Роза додала:

— Існує щось таке, що належить лише нам обом, і навжди лишиться тільки для нас обох.

Він підвів голову:

— Ти справді так думаєш, Розо? Скажи, ти не жар-тусш?

— Ні. Хоч як любиш нареченого... а бог знає...— Вона мимохить замовкла.— Хоч би як ми його любили,— знову заговорила вона, помовчавши,— існують такі закутки в нашій душі, куди він не скоро, а може, й ніколи не ввійде...

— А я?

— Дещо я почуваю одночасно з тобою... Нам навіть слів не треба.

— Тут наше життя, все наше дитинство... Коли я подумаю, що для Робера Леоньян — це тільки «нерухомість», якої йому хочеться здихатись...

Дені замовк; він чекав. Але Роза вже розсердилась:

— Головне, не чіпляйтесь до нього з тим Леоньяном!

— Це дуже важливо для всіх нас, а надто для тебе, Розо. Ти просто не усвідомлюєш цього... Звичайно, не слід чіплятися до Робера, але у мене виникла одна ідея, мати погодилися зі мною, а ти мені скажеш, щό ти про це думаєш.

Він сам себе слухав, викладаючи свою ідею заздалегідь старанно приготованими реченнями. Дівчині з родини Револю не личить виходити заміж без посагу. Тож у посаг Розі дадуть Леоньян, а Леоньян недалеко від міста, на перехресті чотирьох доріг; ціна йому ніяк не менше мільйона. Звичайно, Робер буде зобов'язаний не продавати маєтку й утримувати його в належному стані — тоді існування родини Револю буде забезпечене назавжди. А Кавельге доведеться показати на двері — так звільниться не лише житло, а ще й харчі та паливо. Роза стане владаркою над курми, кролями, коровами і над городом. Бордо зовсім близько, отже, вони легко збуватимуть молоко, яйця, городину та садовину.

Дені говорив з великим запалом, тим паче, що тема була з дитинства близька і йому, і сестрі. Вони здавна захоплювались можливістю осісти на власній землі, грати в фермера і фермершу.

— Це тобі буде приємніше, ніж цілими днями стовбичити в Шардоновій книгарні.

— І ми будемо разом, ніщо не зміниться.

Він не стримав вигуку:

— Як нічого не зміниться? Він же тут буде, він...

— Ти його не знаєш...

— Я його знаю! І знаю, чого він тобі подобається, краще знаю, ніж ти сама. От побачиш, який він стане згодом...

Вона затулила йому рота рукою. Дені вирвався.

— Ти добре знаєш, що П'єр забрав собі весь розум родини Костадо — іншим нічого не лишилось... Оцей був би гідний тебе...

Роза стисла братову руку:

— А якби П'єр не був іще хлопчаком і якби я його покохала, то ти й йому цього не пробачив би?..

— Не заперечую, — відповів Дені тихенько. — Я вже йому й тепер не пробачаю.

— А що цей малий бідолаха тобі зробив?

Дені голосно зітхнув і провів рукою по вологому чолю.

— Дурниці я верзу, вибач мені... Я люблю П'єра, любитиму й Робера, любитиму вас усіх, аби тільки нам з тобою бути разом. Треба зберегти Леоньян, любя. Якщо Робер прийме... Та хіба йому важко прийняти такий подарунок?

Роза обіцяла поговорити з Робером за першої-ліпшої пагоди.

— Це тут ви вчора сиділи, — раптом сказав Дені.

Він зупинився біля алеї, що вела до лиц, і оглянув порожню лаву.

— Мало вам того, що ніч, — з гіркотою промовив він, — так треба ще й ховатись.

Роза тоненьким голоском малої дівчинки, так точнісінько, як вона сперечалася з братом у дитинстві, спитала, чому він втручається в ці справи. У відповідь почула, що відколи батько помер, а Жюльєна брати до уваги не доводиться, то він, Дені, опікуватиметься нею. Роза знизала плечима, звернула зі стежки й пішла навпростець по траві.

— Досить уже з мене, не ходи за мною.

Але Дені таки побіг слідом. Блакитні метелики пурхали в нього з-під ніг. Цикади змовкли.

— Коли ти думаєш, що ти не така, як інші, — засапавшись вигукував Дені, — то помиляєшся, небого. Всі дівчата одним миром мазані! Вони бороняться тільки від тих хлопців, які їм не подобаються, та й то ще...

— Де ти вчитав цю премудрість, бовдуре?

— Я не вчитав. Я знаю життя краще, ніж тобі здається. Може, навіть не гірше, ніж ти, особливо відучора...

Роза йшла швидко, Дені біг за нею. А тут вона раптом вупинилась і спитала, що він мав на увазі. Дені пильно дивився на неї, блідий від люті.

— Я мав на увазі те, що від учорашнього вечора дещо перестало бути для тебе таємницею...

Лясь — по одній щоці, лясь — по другій:

— Переступаєш усі межі, любчику...

І Роза бігом подалася додому. Дені прикипів до місця — руки опущені, щоки палають. А круг нього знову таємниче тремтіння, яке вони були порушили, знову лука озвалася своїм співом, тим бринінням літніх вечорів, що постає з глибини нашого сумного дитинства. Дені в своєму стражданні наче приріс, наче пустив коріння в землю, і комахи вже не відрізняли його від рослинного світу. Метелик з породи переливниць сів йому на плече, стуляючи й розтуляючи крильця. Мурашки поповзли по цьому живому стовбурі. Жуки-рогачі й дроворуби басовито гули в листі осяяного вечірнім промінням дуба. Якби можна було померти отак, непорушністю вступити в смерть, відчутти, що кров твоя обернулася на сік, якби поволі прослизнути в рослинний світ, перейти з одного царства в інше, з царства любові й болю до царства сну, який також є життя!

Дзвоник покликав обідати. Роза знову з'явилась на луці й попрямувала до Дені. Підійшовши, вона обняла його за шию і почала цілувати в щоки, які й досі палали.

— Я винна, але ж ти сам мене довів!..

Він стояв залякнувши й не відповідав на поцілунки. Роза сказала сміючись:

— Не дивись на мене так, совеня!

Але він — для забавки й щоб настрахати сестру — стояв так само нерухомо й дивився на неї не кліпаючи, ще пильніше. Тоді Роза зірвала травинку й почала лоскотати його, засуваючи стебельце в ніздрі, в куточки губ, аж поки він вибухнув свіжим дзвінким сміхом, що зберігся у нього з дитинства.

Того самого вечора в домі Костадо, тільки-но кінчився обід, П'єр, як і завжди, пішов до себе в кімнату, а Робер трохи затримався. Мати не питала нічого. Але інколи вигуком або й просто поглядом допомагала йому висловити те, що він хотів. Проте коли Робер п'ятакнув, що Роза намагалася вплинути на нього в інтересах своєї родини, повівши мову про Леоньян, вона не втрималась:

— Оце вже що ні, то ні, сину! Не вірю, що Роза на таке здатна. Я ж добре знаю дівчинку. Звичайно, я не маю щодо неї ніяких ілюзій, та, мабуть, ти від мене їх і не вимагатимеш. Як на мене, не надто вона кмітлива; можливо, я помиляюсь. Але щодо мужності — ніде правди діти: це у неї є. Проте гарні нахили не заступлять того, чого нема. Крім того, дуже вона кволала. Коли ти її привів до нас, — а я ж її не бачила відтоді, як у них сталося нещастя, — я її не відразу й упізнала... Їй би треба десь відпочити на лоні природи; перед весіллям це не вийде — я не хотіла б, щоб через тебе вона позбулася свого заробітку, а потім... Дивні ви, чоловіки! Не розумію, як може подобатись хирлява дівчина... Зрештою тобі вона подобається, і я в це не втручатимусь. Та щоб вона була здатна на якісь інтриги, цього я не допускаю...

Робер відповів, що і в нього такої підозри нема. Роза піддалася на намови, та й годі.

— Ну, хлопче, тоді не вагайся; як вона ще з тобою заведе про це мову, відразу обріж її. Є два типи дівчат: одні кидають батьківський дім одразу, дбають лише за інтереси чоловіка, а інші серцем липаються з батьками, а про чоловікову родину й думати не хочуть. Якщо твоя Роза належить до другого типу, то шкода тебе й нас усіх шкода. Становище й так уже незавидне — і в тебе, і в нас усіх: оце твоє одруження на самому початку кар'єри — справжня катастрофа.

Робер устав.

— Чому ти завдаєш мені болю? — спитав він плаксиво. — Невже це тобі приємно?

— Я? Я завдаю тобі болю?

Він підійшов до матері:

— Чого ти домагаєшся? Моє одруження — справа вирішена, тут не зміниш нічого. Спробуймо поглянути на нього з гарної сторони.

— Нема тут гарної сторони, — мовила вона невблаганно.

— Зрештою, я дав слово.

— Ти даси слово мерові та священникові. А нині ти лише наречений. Ще й заручин не було. Ну, що ж! — раптом скрикнула вона. — Ти хочеш мене присилувати — тим гірше! І все одно я сподіватимусь, що цього не станеться. Надіятимусь не знаю на що — на хворобу, на землетрус — як мати засудженого до страти...

Вона чекала вибуху. Але Робер кілька секунд мовчав. Нарешті тихенько промовив:

— Вона помре.

Леоні Костадо захлинулась від хвилювання. Вона важко підвелась, поклала руки на Роберові плечі й сказала, шукаючи очима його погляду:

— Бачу, синку, ти все розумієш, і в тебе ніяких ілюзій нема, проте сам ти лізеш у зачморг...

Він мляво перечив, запевняв, що любить Розу, що вже пізно міняти щось, повторював, що вона помре.

— Ні, вона тільки страждатиме, але ще більше страждатиме, коли зрозуміє, що зав'язала світ чоловікові й він не може їй цього простити.

Леоні відчула, що на цей раз досить, що треба спинитися. Але не змогла втриматися ще від однієї спокуси — вийняла з шухляди відому Роберові жовту папку з документами про розподіл майна.

— Ось приблизні підрахунки того, що нам залишається, коли сплатимо податки, заплатимо нотаріусові, експертам. Ви матимете хіба що по десять тисяч ренти...

— А прибутки з будинків?

— Які там прибутки? Видатки більші за прибутки.

Голос у Робера затремтів:

— Ти гіпнотизуєш себе грошовими справами. А йдеться ж про живу істоту, про молоду беззахисну дівчину.

Мати обняла його.

— Я про тебе думаю, любий! Не можеш ти дорікати мені, що я думаю насамперед про рідного сина. Не хочу, щоб ти був нещасний.

— Я буду щасливий, коли буде щаслива Роза. Я самої думки не можу знести, що вона страждає через мене.

— Я розумію тебе... Не слід робити чогось такого, за що потім доведеться червоніти.

— Отже, ти й сама розумієш, що виходу нема.

Вона відчула у нього в голосі легеньке розчарування й додала обережно:

— Вихід завжди є. Тільки не відразу його побачиш. На порозі Робер обернувся:

— Ти не думай, що зможеш мене відмовити...

— Я нічого не думаю, любий. Лягай спати, не працюй допізна.

ХІІ

Над містом уже два дні збиралася гроза. Роза сказала Роберові:

— Якщо пуститься дощ, зачекай на мене в кондитерській напроти сквера. Так, так, у Егера. О шостій там нікого не буває.

Вибило чверть на сьому. Робер з'їв уже троє тістечок, і його нудило. По вітринній шибі струмувала вода.

«Якщо вона за п'ять хвилин не з'явиться, я піду», — думав він. Під грозову годину в Робера завжди були напружені нерви. Він знав це й боявся, що може вибухнути гнівом. Притиснувшись лобом до скла, він, як бувало в дитинстві, дивився на тротуар: по ньому порошили дощові краплі, розкидаючи дрібненькі бризки.

Він переконував себе, що Роза запізнюється через дощ. «Певно, не захопила з собою парасоля. Хіба ж вона про щось думає? Ну-ну! Прийде, мабуть, мокра як хлющ». І він перевів погляд на двох молоденьких офіціанток, які щойно обслужили його й перешіптувалися за прилавком. Він уявив собі, яке враження справить на них заляпана Роза, і йому стало ніяково, що він соромиться її. Робер устав, поклав на столик гроші й раптом побачив Розу; зупинившись перед дверима кондитерської, вона складала якогось жалюгідного чоловічого парасоля, що його; видно, дав Шардон. Мокра спідничка під вітром облягала їй ноги. Нарешті вона ввійшла й розгублено зупинилася, не знаючи, де поставити парасоля, з якого стікала вода; одна з офіціанток узяла його, і тоді Роза підійшла й сіла біля Робера.

— Ой, як я бігла! — сказала вона.

Робер глянув на неї скося:

— Який у тебе вигляд? Дивись, іще застудишся.

— Дарма, я витривала. Спідниця моя під дощем обважніла, ноги мокрісінькі, а переодягтися можна буде хіба що через дві години. Та все це дурниці, якщо ти зі мною.

— Ти нітрохи не стежиш за собою, Розо. Ти зовсім нехтуєш...

Вона перебила його, вважаючи ті слова за похвалу.

— Ні, ні! Я не мужніша за інших. В тому, що я не вважаю на деякі речі, нема ніякої заслуги; для мене найголовніше, щоб ми були разом,— тихенько закінчила Роза.

Вона піднесла до губ келих поданої їй малаги.

— Слід би подумати й про мене,— сказав Робер,— подумати про маленьку Розету, яку я так любив.

Дівчина здивовано глянула на нього. Він провадив:

— Вона була не в мокрій від дощу спідничині, ота моя Розета, в черевичках її не чвакала вода, пасма волосся не вибивалося з-під старенького капелюшка. Це не докір тобі,— похопився він,— проте інколи треба вибачати мені, якщо я змушений робити зусилля...

Роза не зводила з нього очей. Робер знітився.

— Мені хотілося, щоб ти доглядала себе... Тобто своє обличчя, тіло.

Роза швидко сховала руки під стіл. Вона зблідла.

— Я тобі вже не подобаюсь?

— Не в тім річ, Розо... Я тебе прошу, дбай про себе. Вперше бачу жінку, байдужу до дзеркала. Глянь-но в дзеркало — і ти зрозумієш, що я хочу сказати.

Через рясний дощ і тіняві в'язи на вулиці Гург у кондитерській стояли сутінки. Роза низько схилила голову над тарілочкою з ромовою бабою. Робер здогадався, що вона плаче, але ці сльози його не зворушили. Його аж тіпало від роздратування. Він пробурчав:

— Отакої! Тепер ще й сльози!

Роза сказала, не підводячи голови:

— Я заслуговую цих докорів, любий... Але... Я тобі поясню. Я змалечку звикла, щоб мені слугували. Для мене робили все: готували ванну, гріли пеньюар, покоївка робила масаж, зачісувала мене. Віриш, донедавна я ніколи сама собі й черевиків не застібала... А тепер повертаюся додому пізно, встаю на світанку... Отож я все спростила. Я добре розумію, що не досить уважна до своєї зовнішності... Проте мені здавалося, що наша любов — понад такі дрібниці... думала, що наші почуття...

Вона не могла говорити. Її душили сльози. Робер не втіпив її ані словом. Він чекав, невизначно відчуваючи, що обоє вони йдуть якоюсь невідомою дорогою і ця дорога може завести його далеко, далі, ніж він наважувався мріяти. Раптом Роза взяла його за руку, і він побачив зблизька її змарніле, заплакане личко, відчув її гірке дихання:

— А того вечора, в суботу, під липами, чи подобалась я тобі?

— Звичайно, звичайно,— відповів він недбало.

Вона покликала:

— Робере!

Йй здавалося, що він пішов геть, що він десь далеко і вже не чує її голосу. Та ні — вона ж бачить його! Він сидить ось, тільки столик розділяє їх. Він — її наречений. У жовтні вона стане його дружиною... Робер тим часом думав, як би послабити удар.

— Ти застудився, — сказав він. — Ходімо до нас. Я звелю затопити камін.

Роза покірним голосом подякувала. Вони пішли під дощем і до самого дому Костадо не перекинулися жодним словом. Робер знав, що цього дня мати пізно повернеться із зборів дам добродійниць. Він повів Розу не в свою кімнату, а до маленької вітальні й наказав принести з кухні в'язку хмизу. Розі він запропонував роззутися. Вона почервоніла.

— Вибач, у мене, здається, на панчосі дірка.

Робер відвернувся. Від мокрої Розиної одежі здіймалася пара. Вона глянула на себе в камінне дзеркало і вжахнулася, що Робер бачить її такою. Скинувши капелюшка, вона намагалася підібрати розкуйовджені пасма волосся. Робер підняв її черевики, помацав підошви й поставив ближче до вогню. Він сидів у кріслі, трохи відсунувшись від каміна; Роза, що стояла поруч, нагнулася і, взявши обома руками його голову, трошки відхилила її, щоб бачити його обличчя.

— Який ти добрий! — захоплено мовила вона.

Робер заперечив:

— Ні, Розо, не думай так. Ні, я не добрий.

І раптом у нього вихопилися слова, яких він не мав наміру казати; ця коротка фраза сама собою зринула з уст, як плювок, як струмінь бруду.

— Вибач мені, я тебе більше не люблю.

Роза не скрикнула. Нічим не виявила ні страждання, ні навіть подиву. Подумала: «Ну от. Сталося. Він сказав. Всьому кінець». І водночас: «Він іще зі мною. Ще нічого не втрачено». Вона може знову торкнутися його волосся, його щік, оцих гарних, по-дитячому надутих губ. Доки він тут, вона може боротися, чинити опір, може й перемогти. Блискавкою сійнуло: вечір, лиші, його любовний шал. І раптом десь у ній забриніли слова, що їх кажуть досвідчені дівчата: «З чоловіками треба... Найкращий спосіб утримати чоловіка...» Адже Робер — чоловік, слабке створіння із плоті й крові. Ще можна кинутись за ним, наздогнати його в цьому нищому світі хитрощів і ласки, де

жінки ведуть свою війну... На душі в неї стало спокійніше. Все ще можна владнати. І вона почула, як її власний голос пролунав майже весело:

— Любий, це в тебе всього-на-всього хвилиний настроїй. Він скоро мине. Я відразу відчула: ти сьогодні не любиш мене. Та я ж сама й винна. Вигляд у мене жахливий. Якийсь страхопуд! Але завтра я буду інша, от побачиш! — І вона кинула голосом змовниці: — Ти ж бачив мене іншою того вечора, пам'ятаєш? — Вона знову взяла його голову обома руками і даремно намагалася заглянути в очі, що уникали її погляду.

«Вона знову опутає мене, — думав Робер. — Тільки б не піднасти під її звабу!» Він тремтів, наче людина, що по морській катастрофі, опинившись у хисткому човнику, дивиться, як із хвиль простяглися дві дитячі ручки, у відчаї судорожно хапаються за борт, — і він не зважається відіпхнути їх.

А Роза не відступалася:

— Пригадай той суботній вечір під липами! Я ж не була такою, як зараз — убогою, заляпаною, задубілою від холоду. Тоді ти називав мене «моє дівчатко». На мені була сукня, пошита в майстерні Габріа. Ти шаленів, згадай!.. Ти весь палав і тремтів. Це ж не примарилось мені... Адже все це було... Можеш казати що хочеш, але...

Робера охопив страх. Треба викручуватись!

— Це нічого не важить, — сказав він. — Ти сама не знаєш, що кажеш... Кожен чоловік, який уночі разом із дівчиною... Та що там! Будь-яка жінка так само запалила б мене...

— То була не «будь-яка жінка», то була я, Роза... Я! Я!

Він сказав, що була темна ніч, що він і не бачив під тими липами, кого цілує, а якби й побачив... Але Роза, заткнувши вуха, щоб не чути його відповіді, закричала: — Ні! Ні! Ні!

Вона вхопилась за шию і так, мовчки, з похиленою головою, стояла біля каміна. Невже це каже той самий Робер, якому вона повернула слово після родинної катастрофи, а він усе одно прийшов домагатись її руки? Неймовірно!.. Вона не мовила жодного з тих слів, на які сподівався Робер, у яких би прорвався гнів зневаженої жінки. Тоді він відповів би образою на образу. Все сталося б у жорстокій битві, і він не виглядав би полохливим душоубом маленької беззахисної дівчинки. Але Роза здатна

лише на любов і страждання. І яка сила була в її беззбройності! Варто йому зараз завагатися, розчулитись — і по всьому! Вона знову зв'яже його — і вже навик! Ще злегка штовхнути — і двері відчиняться. Адже удару вже завдано, найприкріше зроблено.

— Ти, мабуть, вважаєш мене жорстоким: але ж я пікуюся про тебе. Я вже не певен, що зможу зробити тебе щасливою. А перемінився я тільки тому, що ти перемінилася. І ти не зарадиш нічому, навіть коли вберешся в свою білу сукню. Ти вже ніколи не станеш тією Розою...

Він усе-таки сперечався, доводив — і в Рози ожила надія.

— Ні, я та сама! Я покину Шардонову крамницю, і ти завтра впізнаєш свою Розу. Я залишуся в Леоньяні й більше зароблятиму, зайнявшись господарством — худобою та городництвом... А знаєш, — раптом стрепенулась вона, ніби її осяяло натхнення, — я не безприданниця. В мене добрий посаг: мені віддають Леоньян. На це пристала вся сім'я... Леоньян! Уявляєш собі? Звичайно, це вимагатиме певних витрат, зате ми будемо мати все своє, життя нам нічого не коштуватиме. Досить того, що нам доведеться лише раз на тиждень ходити до м'ясної крамниці!

Робер не спиняв її. Вона несподівано звернула розмову на інше. Тепер він може не стримувати гніву — адже Роза, сподіваючись, що привабить його, наполягала:

— О, ми навіть не уявляємо, скільки коштує такий масток, як Леоньян... Певно, десь із мільйон, якщо...

Робер перебив її, сказавши різким тоном:

— Справді? Тоді найрозумніше продати його.

— Ні, на продаж ми не матимемо права.

— Чому б то? Адже він належатиме нам.

Роза простодушно відповіла — видно вважаючи це за звичайнісіньку річ, що Леоньян віддають, аби його зберегти. Робер схопився на ноги і злісно сказав:

— Твоя родина має мене за дурня! Добре діло! На тобі занедбаний масток! Відбудуй його своїм коштом, та ще й посади собі на шию нахлібників... Нема дурних!

Господи боже! Виходить, вона пішла хибною дорогою... І Роза пролеbedіла:

— Яких нахлібників?

— Твою матір, Жюльєна, Дені... Не мають же вони наміру забратися звідти, щоб звільнити нам місце?

— Але ж, Робере... Дім такий великий. Вистачить місця для всіх.

Робер вибухнув силуваним сміхом.

— Для всіх, авжеж!

Роза зрозуміла, що він знайшов привід, за який можна вхопитися, і що вона все втратила.

— Я не думала про такі речі, точніше, ухилялася від цих думок,— мовила вона покірним голосом. Я передбачала деякі труднощі, але я гадала, що ти все владнаєш. Я була така впевнена в тобі, що переклала на твої плечі всі турботи про наше майбутнє. Мені здавалося, що ти мене любиш,— сказала вона крізь сльози,— а коли любиш, то не задумуєшся про майбутні труднощі, не лякаєшся ніякого тягара, навпаки, любиш його і навіть благословляєш. Задля тебе я ладна витерпіти все, що завгодно. І мені здавалося, що й ти...

Робер підійшов до відчиненого вікна. Роза зрозуміла: він хоче, щоб вона пішла. І в цю мить вона всім єством відчула: щастя її загинуло без вороття... Проте ж він іще тут, у цій кімнаті! Можна підійти ззаду й погладити його волосся. Вона ступила кілька кроків до дверей. Роберові майнула думка: «Зараз усе скінчиться». Він зітхнув на повні груди. Та Роза зупинилася й сказала:

— Послухай, Робере... Я згодна на все. Я не буду твоєю дружиною. Про єдине благаю: не покидай мене назавсім, залиши мені куточок у серці. Може, ти хоч трошечки любитимеш мене, коли упевнишся, що я вже не домагаюся шлюбу... Мені б лише бачити тебе.

Він навіть голови не повернув, а вона тихенько дала:

— Роби зі мною що хочеш...

Роберові стало соромно за неї.

— Навіщо ти так принижуєш себе? — мовив він. — Коли ти отямишся, ти ніколи мені цього не подаруєш. Я не чув цих слів, я просто не звернув на них ніякої уваги...

Вона тремтячим голосом заперечила:

— Ні, Робере, я не вважаю це за приниження. Адже я люблю тебе. Я твоя. Я залишуся твоєю — хочеш ти цього чи ні. І ніщо на світі не похитне моєї любові до тебе. Як не відштовхуй мене — я належатиму тільки тобі.

Робера охопив шалений гнів — гнів чоловіка, до якого чіпляється покинута й доведена до розпачу жінка. Його поймаю жорстоке почуття зневаги самця до набридливої самиці, що вже стала йому осоружна. Він пробурчав:

— Ти ладна віддатися мені, аби тільки прив'язати до себе! Гіршого не придумаєш! Тепер справді всьому кінець. Ти розтоптала й забруднила навіть спомини про все чисте, що було між нами.

Він сам відчув усю ницість і безсоромність цих слів. Знав: Роза не заслуговує таких звинувачень, як знав і те, що майже вся дорога до звільнення вже пройдена. Останнє зусилля — і він вільний. Він — хазяїн своєї долі!

— Я розтоптала? Я забруднила? — ледь чутно спитала Роза.

Вона не могла цього збагнути. Вона не вміла ставати у вигідну позу і вдаватися до красивих слів, що не виражали щирих почуттів, живої пристрасті. Вона, мабуть, ще ніколи в житті не мовила слова, яке не йшло б від серця, а тим паче в цю хвилину. Вона відчувала, коли хтось говорить не те, що думає. Відчувала у всіх, окрім Робера: його вона не знала. Вона була віддалена від нього океаном власної любові. Але цього вечора слова ненависті, що зірвалися з уст того, кого вона любила, розвіяли марево. Береги океану зійшлися, і вона побачила справжнього Робера. Вона побачила вираз його очей, відчула брехливість і нахабність його слів. Перед нею нарешті постала Роберова оголена душа, якої він ніколи не наважувався показувати їй, а Роза досі уникала бачити її такою; вона ж бо страждала на добровільну сліпоту, що вражає людей шляхетної вдачі, коли вони закохуються в тих, хто гідний презирства. Тепер Роза знала: він не вимовить жодного сердечного слова, від нього нема вже чого ждати, крім удаваного обурення, він тільки й чекає, аби вона швидше пішла. Ще перед тим, як вийти за двері, ступити на першу сходинку, вона ясно бачила: їй судилася страшна самотність. Вона квапилася піти. Але її сліпили сльози, вона не могла знайти дверей. Робер, уткнувшись лицем у шибку, не допоміг їй вийти. Нарешті вона взялася за ручку, але двері відчинилися не на східці, а у велику вітальню. Роза враз наштотхнулася на огрядну постать, увінчану капелюшком, на якому тремтіло гроно чорного винограду.

— А я оце із добродійного товариства! — похопилася Леоні Костадо. — Узнавши, що ви тут...

Роза, як і належить добре вихованій дівчині, зробила реверанс і сказала спокійним голосом:

— Я вже йду, мадам Костадо, не турбуйтеся. Скоро мій трамвай. Робер у малій вітальні.

— До зустрічі, Розо. Сподіваюся, у вас там, у Леоньян, все гаразд? Вітайте маму, хай мене не забуває...

Простуючи слідом за дівчиною, Леоні зійшла до нижньої площадки східців. Вона відчувала, що слід би провести Розу чи бодай трохи пройти назирці. Вона стояла, вагаючись, а коли стукнули парадні двері, безсило прихилилася до стіни, не розуміючи, чому відчував таку тривогу. Вперше зіткнулася вона віч-на-віч із жертвою свого вчинку. Наші лихі вчинки безликі. Рідко буває, що наші злочини постають перед нами в образі смертельно пораненої дитини.

Леоні Костадо ще з дверей гукнула до Робера:

— Мерщій! Наздожени її!

Він покрутив головою і сказав, що вже пізно.

— Наздоженеш, коли швидко побіжиш.

Він не дивився на матір; стояв мовчки і витирав носовичком руки.

— Ти, мамо, про це не подумала. Чи не так? Це було жахливо. Та найстрашніше вже зроблено.

Леоні дивувалася із його спокою: невже він не бачив Розиного обличчя? Не може цього бути. Виходить, він і не глянув на неї!..

Робер підійшов до матері.

— Ну, годі, мамо. Не розумію тебе... Ти що, невдоволена?

Так, вона невдоволена. Звісно, вона проти цього шлюбу. Але вона не хоче, щоб її син поведився по-хамському. Прикро червоніти за рідного сина.

— Ну, логіка ніколи не була твоєю стихією. Адже ти сама наушала мене! І потім ти раз у раз дорікала мені, що я безвольний. А гепер...

Мати присікла його на слові. Хіба ця нездатність володіти собою, ця жорстокість до беззахисної дівчини, від якої так легко можна відчепитися поступово,— хіба це не безвілля?

— Може, й правда твоя,— сказав Робер уже іншим тоном,— я гатив, по чім попало, аби тільки швидше кінчити. Ти чула, що я їй сказав?

— Лиш останні слова, та досить і того... А потім я бачила її!..

По хвилі вона спитала, куди подалася Роза — чи не в Леоньян? Так. Сама-одна поїхала. Він якось і не подумав про це. Леоні промовила стиха:

— Не спати нам цієї ночі!

Робер сказав, що він іде з дому й повернеться пізно. Тільки не треба розпитувати, куди та чого. Він тепер вільний. Хай там що — вільний!

В цьому слухняному замкнутому хлопцеві виявилось щось таке, що збентежило матір: він сміявся. Не напився ж він! Хоча іноколи п'яніють і від учинків. Раптом, утупившись в одну точку, він мовив:

— П'єр... Я й не подумав про нього!.. Де він?..

— Сьогодні він обідає з товаришами. Ти ж знаєш, я його більше не тримаю на припоні. Та зрештою він і не питає мого дозволу.

Жалюгідний вигляд сина дратував її. Робер товк своєї:

— А що сказати П'єрові?

— Робере, адже ти старший, ти не повинен перед ним звітувати.

Робер покрутив головою. Вона не знає П'єра і не уявляє, на що він здатний.

Робер вийшов, а Леоні так і не згадала, що треба скинути капелюшка. Чорні виноградинки тремтіли над головою. Лічильна машина в ній раптом зупинилася й перестала відбивати цифри; будинки вже не поставали в її уяві своїми фасадами, що волали про ремонт; вона вже не думала про непоновлений страховий поліс чи про вексель, що його конче треба знайти в стосах рахунків.

Але це був короткий спалах. За якусь хвилину вона переборола свою розчуленість і скорилася інстинктові, що завжди поривав її «взяти гору».

«Треба його швидше одружити, — думала Леоні. — Досить у сім'ї й Гастона. А щодо наречених, то на місце втраченої одної знайдуться десять. Та ще з добрим посагом і без дармоїдів на додачу. До речі, які в нас є вигідні партії? Їх не ясно. Та цього разу треба шукати не поміж отих бундючних, що високо песуться. Чому б не попитати десь на селі? Хоча б і в Ландах? Саме там певне майбутнє, — на сосняки ціна зростає... Солідний шмат краще будь-якого блиску... Все перекраєно, треба шити наново».

XIII

Того дня П'єр не обідав з друзями, як він сказав матері; крім Дені Револю, він не мав жодного друга, з яким міг би обідати в ресторані. Насправді П'єр пообідав сам-

один у портовій харчевеньці, замовивши собі черепашки по-матроськи, вугра, салати й сиру рокфор, випив чарку коньяку і завершив свій обід пляшкою білого вина.

Він уже сп'янів, але тим приємним, легким сп'янінням, що схилило до бурмотіння віршів; у голові метеором пролітали сліпучі думки, з'являлися тисячі стежин, дивні зіставлення фактів, літературні міркування. П'єр нічого не хотів; він був занадто багатий, щоб підбирати діаманти, які випадали з кишень. Ще досить залишається, думав він.

Проте йому важко було розраховатися, встати, пройти, не хитаючись, до гардероба, добратися до дверей і вийти на вулицю, де, немов та жінка, що під вікном корчми вичікує чоловіка-п'яницю, чигає на нього гнітюча самотність.

В юрбі, що її висипав на набережну злидарський квартал Сен-Мішель, П'єр ішов, пригнічений своїм багатством, яким він не мав із ким поділитися. Якби тут був Дені, отой совоокий Дені! Дарма що він ніколи нічого не дарував навзаєм за те, що діставав у дарунок. Окрім Дені, нема нікогісінько. Правда, є ще Роза, але вона незабаром стане йому сестрою, тобто особою недоступною...

У післягрозовому імлистому небі із щебетом літають ластівки. Спустила ріка несе до океану каламутні води. До пристані туляться чорні барки. Зелені тіняві переліски вінчають вершини горбів... Краса світу — ось у чому втіха....

П'єр простував бульваром Фоссе і, звівши замислений погляд, не помічав поодиноких чоловіків, що, скинувши піджаки, в підтяжках порозсідалися на стільцях під своїми дверима. Мов оті ластівки, що мелькали над головою, снувалися рядки напередодні писаних на берегах зошита з природознавства вірші. Він довго намагався їх пригадати, аж нарешті окремі рядки скупчилися в пам'яті, ніби наловлені дикі голуби, що б'ються в клітку. Він не помітив, що спинився на тротуарі, що на нього насмішкувало дивиться дівчина, і співучим голосом бурмотів тужиння Кібели:

Струмки, що жебонять так жваво звідусіль,
Потоки, що з гори збігають на каміння,
І над форелями проносять баговиння,
І миють коси німф у білій піні хвиль,—
Не їх волю я: лице твоє в їх колі,
В соку ожин уста замурзані оці,
Та ще слюзу твою, що котиться поволі,
І, мов на глині, слід лишає на щоці.

Поглинутий своєю поемою, що звучала в душі, як неясне гудіння вулика, П'єр дійшов до сусідньої з його будинком Соборної площі, де височів бронзовий монумент на славу полеглих у війні 1870 року. Біля будки трамвайників на лаві сиділа жінка, схожа на Розу. Наблизившись, П'єр упізнав її, хоча не був упевнений, що це справді вона. Він вигукнув її ім'я, і вона здригнулася.

— Голова запаморочилась, — мовила Роза. — Мабуть, од грози. Вигляд у мене, певно, жахливий... Я оце — од вас. Мені вже покращало, шкода тільки, що останній трамвай пропустила. Ні, ні, не турбуй Робера. Зрештою його немає вдома — пішов до товаришів готувати лекції. Якби ти міг знайти мені візника...

П'єр пригадав, що по вулиці Труа-Коніль є візницький двір. Коли він подався туди, Роза підійшла до фонтанчика з питною водою і, намочивши хусточку, витерла очі, лице й помила руки.

Із відкритої коляски зійшов П'єр.

— Ну, звичайно, я проведу тебе. Невже ти думаєш, що я відпущу тебе саму, надто в такому стані? Та й мені буде приємно проїхатися вночі.

Роза мляво заперечила — їй бракувало сили сперечатися. П'єр сів поруч, і старенька коляска заторохтіла по бруківці. Роза почала жваву розмову, щоб завести в оману хлопця. Вона казала, що вдома не турбуватимуться, бо вона вже двічі спізнювалася на останній трамвай. Впадаючи в фальш, П'єр наспівував «О ночі світоче, моя чарівна зоре».

— Знаєш, я трошки випив... Зайвого не пив, — поспіхом додав він, — зовсім мало... Така несподівана ця поїздка... Неждано-негадано... це чудесно... Після дощу поля чудово пахнуть.

Він несміливо присунув руку до її руки. Роза не забрала руки. Спочатку їй було страшно на саму думку, що доведеться аж до Леоньяну терпіти П'єрове товариство. Але тепер їй була приємна його присутність, як і тепло його великої руки; хай вона й трошки спітніла, Роза й гадки не мала прийняти свою руку. П'єра не дивувало таке довір'я. Закинувши голову, він дивився на небо, тепер уже не затиснене дахами будинків, а широке й вільне над посвіжілою околицею. Із-за садиби Рабата виплив місяць. П'єра охопили глибока ніжність, лагідність і мир, що несли спокій його душі. Він нічого не краде в брата,

тримаючи в своїй великій лапі оцю маленьку довірливу ручку.

— Розо,— раптом сказав він, ніби думаючи вголос,— як ти гадаєш — діти можуть любити, по-справжньому любити?

— Не знаю,— відповіла вона і стиснула губи.

— Ти навіть не уявляєш, як я тебе любив... І завжди любитиму. Не смійся з мене. Кажіть що завгодно, тільки не глузуй. Я й сам знаю, що мені лише вісімнадцять років. Не треба дивитися на мене, забудь, яке в мене обличчя.

— Я не забуду твого обличчя,— мовила Роза, не повертаючи голови.— Воно в моїй душі, воно буде завжди там. Згодом, коли ти станеш знаменитий, коли прославишся в усьому світі, я пам'ятатиму тебе таким, який ти ось зараз, переді мною, цього вечора. Саме цього вечора... якого я ніколи не забуду...

Вона не докінчила. З глибини її душі здійнялася буря скорботи, нездоланна, як випадок епілепсії. Саме тут почалася вибоїста бруківка, і під гуркіт коліс, торохтіння старенької коляски Роза мало-помалу заспокоїлась; П'єр так нічого й не помітив. Він сидів, відкинувши голову на шкіряну спинку.

— Чи пам'ятаєш ти Понтейяк? — запитав він.— Пляж... Відтоді вже минуло два роки... Ми засмагали на сонечку... Ти тоді розгнівалася на мене за вірші, які я тобі дав: ти не зрозуміла, що адресовано їх не тобі самій... Я виходив із тебе, щоб потім удатися до міфологічного образу. Навіть зараз я майже кожного разу виходжу від тебе...

Розу знову захлюпнула хвиля гострого болю. «Хоча б він почав читати свої вірші,— думала вона,— я б тим часом заспокоїлась». І П'єр, усміхаючись, сказав:

— Втішно те, що мене надихнули тоді твої сонячні опіки. Пам'ятаєш?

Шукаю я чужих слідів на цьому тілі.

Ти кажеш: «Спека ж бо опівдні»... Кажеш ти:

«У горлі мов стріла — так почало пекти!

Я на землі заснув, то й руки загорілі...»

Але ж якийсь то слід поплутаний проліг

На голім тілі цім, рудішим, ніж пустеля;

Мов тут незнаного мисливця був нічліг:

Погасле вогнище, занедбана оселя.

— А далі,— провадив він із усмішкою на устах,— ішли ті рядки, що розсердили тебе,— ти подумала, що в них мовиться про тебе.

— Цього вечора вони мене не гнівитимуть, мій любий П'єре.

«Говори, говори далі,— думала вона,— не зупиняйся!»

Вона сказала одним подихом, мов дитина, якій розказують казку:

— А далі?

— Далі? Не пам'ятаю вже...

П'єр замовк. Він напружував пам'ять, намагаючись пригадати, і йому ніби почулося ридання. Він повернувся до Рози, яка сиділа, відкинувши голову. Йому видно було тільки витягнену шию та овал підборіддя; все свідчило про спокій. Вона мовила:

— Я не сплю. Я слухаю.

П'єра здивував її надламаний голос. Він подумав, що Розу розчулили ця нічна їзда, ці вмиті дощем поля, цей місяць, що пливе небом, а може, й вірші... Це ж вона, вона взяла його руку, стиснула її!..

— Читай, читай, не відступалася вона,— читай з того місця, яке пам'ятавш.

П'єр прочитав усього кілька рядків:

Тягуча ніжносте, проклала ти дорогу
В глибини, де ячить одвічний голод мій!
Я вчула юну кров, весь шал її й тривогу,
Неначе шум ріки, невпинний і гучний.
Якби цей шум чужий в мені замовк нарешті,
Якби, дитя людське, ти кинуло мене...

Цього разу помилки бути не могло: Розині пальці, які він тримав у своїй руці, тремтіли, тремтіла вся рука, все її тіло.

Вона пролебеділа:

— Кінець! Всьому кінець!

Він нічого не зрозумів і, притягнувши її до себе, спитав:

— Який кінець?

Йому й на думку не спало, що Роза говорить про Робера.

— Він покинув мене, він мене більше не любить. Всьому кінець.

П'єр закричав:

— Кінець? Побачиш, який кінець! Я його завтра приведу до тебе. Він на колінах плазуватиме! Чуєш, на колінах!

Роза, покрутивши головою, простогнала:

— Ти не зможеш зарадити, ніхто не зарадить! Та й сам він безсилий! Що він може зробити, коли вже не любить? Мертвого не воскресити! Якби ти бачив його, якби ти чув!..

Рідко буває, щоб людина знала, якого дня, якої саме години, на якому повороті життєвого шляху цілий шмат її життя зненацька відділиться від неї, коли її ще дитинно-невиразний образ раптом застиг, а кожна рисочка скам'япіла й набрала свого довічного виразу. До кінця життя, може, до останніх хвилин своїх пам'ятатиме П'єр Костадо підйом на пагорок, де конячина перейшла на ступу, пам'ятатиме тінь од коляски й візника на схилі дороги, шерех грозової вологої ночі та голос Рози, що виправдувала його брата і мимохіть звинувачувала того, кого хотіла виправдати.

П'єр зціпив зуби; відраза, огида й презирство — все разом важким тягарем налягло йому на душу й так гнітило, що цієї хвилини серце його немов завмерло; він уже не відчував жалю навіть до цієї такої любові йому дівчини, яка зрошувала гіркими слізьми його піджак, — вона ж належала до того світу, що його він хотів відкинути від себе. Не можна відділити павука від мухи, треба геть усе відірвати від себе — і катів, і жертви, — все знищити; треба вирватися з цього світу, більше не належати до нього. Його знову охопило й підняло те саме духовне вбудження, яке викликало в ньому легке сп'яніння. Ця страшна скорбота не заважала йому бачити так само ясно, як дорогу під місяцем, два виходи, у виборі яких він досі вагався: чи змінитися самому, пристосувавшись до світового ладу, чи змінити світовий лад? Прокладати собі дорогу до бога через самозаглиблення чи, знехтувавши своє духовне вдосконалення, безповоротно віддатися руйнуванню; ударами тарана валити ветхі мури старого ладу, оголосити війну не на життя, а на смерть усім Костадо на світі, щоб усе тріщало, все валилося?

— Даремно я говорила йому про отой нікчемний ремонт, — стиха казала Роза спокійним тоном, щоб не повернути візникової уваги. — Він подумав, що тут якась змова або, може, що я хочу обдурити його. Крім того, моє товариство не робить йому честі. Тепер би мені більше чепуритися й кокетувати, коли я стала продавщицею.

— Годі, прошу тебе, це жахливо!

Роза подумала, що П'єр не може цього слухати з жалю до неї. А насправді він думав: «За кожне таке нице

почуття слід карати смертю. Є інше правосуддя. Треба переробити світ так, щоб подібні розрахунки стали у ньому неможливі».

Вибравшись на пагорб, конячина знову потрюхикала. П'єр помітив край польової доріжки постать. Боже мій! Дені! Про нього зовсім забули!

— Он він. Чекає... Як йому про все розказати?

П'єра спантеличив силуваний Розин сміх.

— О! — вигукнула вона. — Не турбуйся. Дені не вразить цей розрив, от побачиш! Він, певно, й не здивується. Я про дещо здогадуюсь, — додала вона стиха.

— Ні, ні, Розо! Ні, любя!

Отже, він її теж зрозумів? Роза попросила візника не їхати далі, а зупинитися тут, щоб нікого не розбудити в домі. Дені кинувся до них.

— Щось сталося?

— Так, — відповів П'єр, допомагаючи Розі вийти з коляски. — Зараз про все розповімо...

Дені впізнав його і, не подаючи йому руки, спитав з тривогою й роздратуванням:

— А ти чого тут? Проводив її? Ви тільки вдвох їхали?

В цю мить молодий Костадо побачив, торкнувся, аж ніби потримав у руках той гострий камінь, що об нього вдарилась і назавжди розбилася його дружба з Дені, ті щирі почуття, які він збуджував у його серці. «Он як! І нашу дружбу вирвати, спалити, знищити! Це також складає частку того світу, що його належить зруйнувати». Вони йшли дорогою поряд, Роза — посередині.

— А чому проводжав її ти? Хіба Робер...

Дені затнувся, вимовивши осоружне ім'я. Якби він навіть не вгадав усього, глянувши на невпізнанне сестрине обличчя, з нього досить було, цілуючи її, відчуті гіркоту сліз на цій палючій щічці...

— Більше ніколи не питай про наші з Робером взаємини, — стримано мовила Роза. — Ось у двох словах уся правда: він не досить любить мене, щоб погодитися на всі труднощі, весь тягар такого шлюбу. Ми розлучилися за взаємною згодою. Отак. Усе сказано.

— Авжеж. Поки все, — буркнув Дені. — Та коли ми залишимося самі, я хочу тебе про дещо спитати.

Вона зітхнула.

— Кажі зараз. Щоб покінчити з тим.

— Ні, коли не буде чужих.

Вони дійшли до воріт. Дені відчув, як П'єр стиснув йому, ніби лещатами, руку. Він крикнув:

— Пустя, тварюко!

Але П'єр стиснув іще дужче.

— Слухай,— мовив він,— з цієї хвилини я справді стаю чужим. Але при тобі я хочу сказати Розі, що віддаю в її розпорядження себе самого і все, чим володію на цім світі. Куди б не закинула мене доля, Роза завжди знатиме мою адресу і зможе мене знайти.

Роза стояла посеред дороги, нерухома, скам'яніла, мертва.

— Дайте їй спокій — і ти, і всі твої родичі — це єдине, що ви здатні зробити для неї. Ви завжди завдавали нам тільки горя — і їй, і всім нам.

— Але й ти, Дені, завдаєш їй горя... І якщо колись вона стомиться від твоєї опіки, якщо вона колись матиме потребу в моєму заступництві проти твоєї...

Дені замахнувся на нього кулаком, але П'єр схопив його за руку.

— Дені! — крикнув він голосом, що ніяк не пасував до цього жесту. Він витримав пильний погляд Дені, погляд зацькованого хижого звіряти. Можливо, П'єр подумки казав «прощай» цьому обличчю, що було йому колись дороге, цій кволій істоті, сповненій невиразних бентежних почуттів, яких люди нездатні передати словами.

— Прощай! — сказав П'єр і кинувся бігти до битого шляху, де блимали ліхтарі коляски.

— Ну й тварюка! — гукнув Дені, потираючи зап'ясток. — Я про щось би хотів спитати, — додав він, ідучи слідом за Розою східцями ганку. — Ага! Яким це чином опинився він у колясці разом із тобою?

Вони дійшли вже до дверей більярдної. Роза обернулась до брата.

— Слухай, Дені. Я ледве стою на ногах. Дивно — як іще б'ється серце... Дай мені спокій. Іди собі. Мені вдома, як звичайно, вставати, я ж мушу йти на роботу. Авжеж, мушу. Бо у вас тепер не залишилося нікого, крім мене. Мені треба кріпитися, як ніколи. Не знаю, що зі мною буде завтра вранці, але на трамвайній зупинці я маю бути вчасно.

Перейшовши залу, вона взяла в передпокої одну із свічок, що там горіли. Дені йшов услід за нею.

— А я тоді нащо? Я ж залишаюся тут, із тобою, Розо.

— Ти?

Тримаючись за поручень, Роза знизала плечима. А хіба в любовних знегодах можуть зарадити нам родичі? Ніхто ще ніколи в таких речах не знаходив допомоги ні в батька, ні в брата, ні в сина. Коло нашого пекла для них закрите. Роза ніжно любила Дені, проте він нічим не міг їй зарадити. Тепер Дені зрозумів: цей розрив не зблизив його з сестрою, навпаки, віддаль між ними ще побільшала. Страждання, яких завдав їй Робер, оточило дівчину бездонною прірвою; відчай її був безмежний, як море... Дені не залишалося нічого іншого, як простертися на піску й дивитися на її страждання.

Вертаючись додому, П'єр сам із собою розігрував сцену розмови з братом, вимагаючи в нього пояснень. Ні, він не чекатиме ранку: він увійде до кімнати цього негідника, розтермосить його і тут же скаже йому... Але що казати? О, ще є час обміркувати. Відкинувши голову, він дивився в нічне небо. Місяць, схиляючись на захід, затьмарював останні зорі. Хлопцеві здається, що він ніколи не добереться додому. Аж нарешті стукіт коліс будить сонце передмістя. Тьмяні, як нічники, ліхтарі скупо освілюють занурені в сон смутні будинки; подекуди окреслюється чорний прямокутник одчиненого вікна. У підворіттях стоять скриньки з покидьками, дожидаючи, коли під'їде смітляр.

Показався похмурий фасад будинку, де народився П'єр і де він виконає те, що задумав. Він без стуку увійшов до Роберової кімнати і, ще не засвітивши свічки, збагнув — там нікого нема: П'єр побачив застелене ліжко, прибраний стіл. У кімнаті пахло, як завжди, тютюном і парфумами, а ще тхнуло якимось звірячим духом, що запам'ятався йому ще з дитинства. Доведеться чекати — звір, де б він не полював цієї ночі, зрештою повернеться до свого лігва.

П'єрові дуже хотілося спати, проте він вирішив діждатися брата. Щоб не заснути в глибокому м'якому кріслі, де він, бувало, часто скручувався калачиком, П'єр заходився рахувати візитні картки, що їх витяг із піддзеркальної шухлядки, а потім став обмірковувати звинувачувальну промову, яку мав виголосити. Та ні, краще здатися на натхнення. Але важко боротися зі сном. Очі самі заплющуються. Кілька разів долинали з вулиці кроки

перехожого — ось-ось вони затихнуть перед парадними дверима. Чути було, як наближається екіпаж, нібито зупиняється біля дому — але сумне цокотіння копит малопомалу даленіє. П'єр поволі забував мету свого очікування; в пам'яті зринали рядки з «Аттиса». І тут — чи не ганьба? — йому сяйнула несподівана ідея: Кібела обертає Аттиса на молоду сосонку — і то не з почуття помсти за певірність, а тільки для того, щоб вона вічно володіла ним, а він володів нею, щоб вони стали нероздільні, як дерево із землею... І так, замріявшись, П'єр далі й далі відходив від Аттиса, від Робера, від Кібели, від Рози.

Під дверима почулися нерішучі кроки, які П'єр легко впізнав би, та він їх уже не чув. Ще з порога побачивши, що П'єр, припавши щокою до підлокітника, спить у кріслі, Робер спершу хотів утекти. Але навіщо? Як не крути, а доведеться витримати сутичку з оцим несамопитим. Хто ж йому про все розповів? Робер уже зробив рух — розбудити П'єра, — та раптом завагався. Тут він побачив себе у дзеркалі шафи. З обличчя не видно, як він провів ніч. Очі не запухли, такі, як звичайно. А що помітно на яспім чолі? Сяйво зорі, пробиваючись крізь жалюзі, ряхтить у рудім волоссі. На даху затуркотів голуб. У сквері Пей-Берлан зацвірінчали горобці. П'єр, розтуливши губи, спокійно дихав. А Роза — чи спить вона? Чи стало їй сили зірвати з себе одяг і впасти на ліжко? Може, П'єр узнав щось про неї від Дені? То, може, сталось якесь нещастя?

— П'єр! — зненацька гукнув Робер. — Що сталося?

Хлопець розплющив очі, глянув на брата відсутнім поглядом, ласкаво всміхнувся йому, та раптом, усе згадавши, крикнув:

— Погань!

Робер ніби не чув. Він допитувався, чи знає брат щонебудь про Розу. П'єр устав.

— Я її бачив, я провів її до Леоньяну. Не хвилюйся, вона жива-здорова і майже спокійна. Перед тим, як піти од вас, я хочу сказати, що зневажаю тебе, що зрікаюся...

— Вгамуйся, П'єре! Все це, любий, гучні слова.

Робер з підсвідомого почуття самозахисту заговорив голосом, у якому відчувалися ніжний смуток і теплота. П'єр одразу ж розм'як. «Нехай-но я скажу старшому братові, він тобі дасть», — пригадалося йому, як він п'яти-

річним хлоп'ям казав, коли старші шибеники його лупцювали. «Нехай-но я скажу старшому братові», — завжди захищався він своїм «старшим», маючи на увазі не Гастона, а Робера, чийого благального погляду він не міг зараз витримати; ще змалечку він обожнював Робера, «такого дужого, такого великого, такого гарного». І досі в його очах світилася така сама, як і в дитинстві, ласка та лагідність.

— Навіщо ти отаке вчинив? — в болем запитав П'єр.

Робер винувато розвів руками і щось промимрив, а коли П'єр мовив одне слівце — «гроші», той лише знизав плечима:

— Ні, П'єре... Ти зрозумій...

Але як може зрозуміти й простити вісімнадцятирічний суддя цьому жалюгідному двадцятитрьохрічному молодикові його нікчемність, приховану під такою врівноваженістю й силою? Робер багато передумав минулої ночі. Голова його ніколи не була така світла, як у тих веселих місцях, у тій веселій компанії. Саме середовище суспільних покидьків звільняло його від усякої стриманості; цей розслаблений джесджик почувався вільно тільки в товаристві жінок, які вже нікого не бачать і не розрізняють своїх випадкових клієнтів.

Отже, Робер довго міркував над своїм вчинком. Він міг би відповісти братові: «Звісна річ, у таких випадках усе вирішують гроші; я не хотів брати собі на карк цілу родину. Проте справа не в самих тільки грошах; усе переважили ниці апетити і страх, що їх доведеться стримувати, коли в моє життя назавжди ввійде таке чисте створіння, як Роза. Доки я її любив, бажав, як звичайну жінку, я міг давати відсіч тій частці самого себе, яка з жахом відштовхувала її. Але відтоді, як вона зубожіла, пішла працювати, стала нікчемною продавщицею, вона мене більше не хвилює, і владно залунав досі притихлий у мені голос: «Як поруч тебе стане ця прекрасна дитина — кінець усім насолодам, або ж доведеться віддаватися втіхам потаємки, з відчуттям ніяковості і ганьби. Не уникнути мені її добротворного впливу — і будеш ти приречений на жертви, на злидні, на благородні вчинки. Ти знаєш, забезпечити мене коштує чимало, та й всього, чим ти володієш, не вистачить на те, щоб вдовольнити мої вимоги; крім того, ти вже не будеш вільний, щоб, почувши мій поклик, усе покинути й піти слідом за мною».

— Про що ти думаєш, Робере? Тобі нічого мені сказати?

Робер стрепенувся, на якусь хвилину уткнувши погляд у П'єра... Ні, сказати це неможливо, немислимо.

— Мені нічого сказати на свій захист,— пробурмотів він.— Яке може бути виправдання? Прости мене. А ти нічого мені не скажеш?

— Скажу. Слухай. Тільки-но скінчаться іспити,— байдуже, складу їх, чи ні,— я піду з дому. Гадаю, ти сподівався цього.

Робер понурив голову. Це мало статися. Та воно й добре, казав йому внутрішній голос. Піде геть один свідок, занадто чулий свідок і занадто вимогливий непідкупний суддя. Це він, твій юний братик, пантеличив тебе. Може, навіть більше, ніж Роза, він вимагав би від тебе душевного благородства чи принаймні якихось ознак його. Якщо ж Роза йде з твого життя, краще буде, коли разом із нею щезне й він, щоб не бачити нашого падіння, нашої втечі потаємним ходом. Все повертає на краще, а то, чого доброго, він почав би умовляти, щоб ти повернувся до покинутої. А ти ж таки безвільний! Дивись, він іще переконає тебе. Хоча ні, він і не пробує, ніби передчуває в твоїй душі супротивну силу. Поплач,— я дозволяю,— адже ти назавжди втрачаєш любого меншого брата. Але заразом і радій, бо вже не матимеш до самої смерті свідка своїх, точніше, наших утіх.

Робер плакав, упершись ліктями в поручень крісла й затуливши обличчя. Отямившись, він помітив, що П'єра в кімнаті нема. Раніше світло проникало крізь жалюзі, розпорошуючись по всіх закутках цієї страшної кімнати й цієї пропащої душі.

XIV

— Ходімте, панно Ланден,— сказала консьєржка,— я вам допоможу занести валізу. Я ж таки дужча, та мені й не звикать.

— Та не розмовляйте ж, піднімаючись, воно й без того важко. Я завсіди сама обслуговую себе і нітрохи того не соромлюся. Але по правді сказати — скільки гостювала в брата, він мені не давав ні до чого й пальцем торкнутися. Воно й не диво. Подумайте лишень: сам-самісінький, а тримає камердинера й куховарку. Може, дивує-

тесь, як він за кілька місяців доскочив отакого солідного стаповища? Таж він, треба вам сказати, веде в пана Салема всі судові справи. То все — така мудрація, що нам, простим жінкам, і не второпати. А пан Салем видає кілька газет, що тримають високоморальну лінію. Брат каже, що їхній обов'язок — бичувати сучасні звичаї. Ви ж тільки, прошу вас, гляньте: довкола бруд, нечисть! Отож пан Салем набрав люду всяких поглядів, щоб його газети нікому не давали попусту. А то б одних покривали, а інших картали. І він, скажу я вам, нікого не боїться, нападає і на тих, котрі сьогодні при владі. Звісно, закон бере під захист можновладних, бо вони ж самі його видають. Отут-то мій брат, майстер у судовій тяганині, й бере діло в свої руки. А пан Салем не якийсь там Оскар Револу. Він добре розбирається в людях і так уже впадає коло брата, так упадає. «Ах,— каже,— Ландене, ну і як би я без вас жив!»

— Авжеж,— докинула пані Жозеф,— пан Ланден — спритний хитрун. Дивись, і хазяїна прибрав до рук...

Феліцію аж пересмикнуло:

— О голубонько, не знаєте ви мого брата. «Хитрун!» Бідолашенький Луї! Та його перший-ліпший хлопчисько обдурить. Мене аж страх бере за нього. Боюся, що вмере він у злиднях. А завівся якийсь там зайвий гріш — ви думаєте, де він його діває? Гадаєте, вкладає у вигідне діло? Де там! Заснував і власним коштом утримує добродійний дім для молодих чужоземців, що прибувають до Парижа. Для тих, котрі не дійшли двадцяти п'яти, потрібна ж якась вікова межа, самі розумієте. Багатих там не густо — сама біднота! Плавом пливе! Ніхто того не відає, як мій брат любить простих людей.

— А чому саме для чужоземців, панно Ланден? Мало вони нас обдирають? Ліпше вже французам помагати.

— Ваша правда. Якось сказала я про це братові, та він свою думку має. Вважає, що молоді французи нерозсудливі, погано виховані й не вміють себе держати. Але він і їм співчуває. Та кому тільки він не співчуває? Почули б ви, що про нього каже консьєржка. «Що вже негорда людина! І постоїть, і послухає моєї мови. А то якось розпитує про мого старшого, котрий у війську служив. Та й про меншенького, що оце йому до першого причастя незабаром. Сам такий зайнятий, стільки турбот має, а ти хоч до ранку розкажуй йому про свої нікчемні клопоти — слуха, та так уважненько слуха, що любо-

мило вилити йому душу: видно, все його страшенно цікавить. А вже як пораду дасть, то таку мудру, таку мудру! Чоловік у мене, бачте, полюбляє чарку, так він і його на добру путь настановляє. Ваш брат — справжній янгол, панно Ланден. Таж у нього в очах небо». Знаєте, Луї дуже змінився з вигляду, він поголив бороду і став просто красень. Консьєржка іще казала: «Саме тоді, коли я познайомилась із ним, у мене від менінгіту померло дитячко. Ваш брат частенько навідувався до нас. Стане, було, край ліжечка і все дивиться то на мене, то на нещасне дитя. Звичайно, всі були добрі до нас. Зайдуть, скажуть кілька співчутливих слівець та й підуть, а він залишається в хаті, все на наше страждання дивиться».

Панна Ланден скинула капелюшка, нахилилась до вікна й поглянула на гомінку вулицю у сяйві липневого ранку. Вночі шаленіла гроза, на тротуарі ще не висохли калюжі.

— Одне мені дивно, — мовила консьєржка, уже поклавши руку на клямку, — така ласкава, така добросердна людина, а займається ділом, при якому треба мати вовчі зуби...

Панна Ланден уже намірилась відповісти, але схаменулася: сорочий погляд консьєржки насторожив її. О, ця її слабкість, це прагнення збуджувати захоплення в людей, які стоять нижче і яких вона не може тримати на належній віддалі! Братові, хвалити бога, нема з чим критися, проте він наказав їй нікому не говорити, щб вона бачила в Парижі; вона пообіцяла мовчати... і на тобі! Ото так мовчала! Тільки приїхала, ще й капелюшка не скинула — та й ну паякати.

— Ви вже йдете, пані Жозеф?

Панна Ланден надумала завернути консьєржку, сподіваючись виявом нового довір'я загладити погане враження, яке могли справити її слова на цю сумирну, запобігливу й водночас, можливо, недобромисну особу.

— Бачите, пані Жозеф, я ладна хоч би й до ранку говорити про свого брата. Господи, що то за добряча душа! Він же ніколи не думав про себе. Все тільки про інших дбав, коли злиднював і коли його патрала живцем оті Револю, а подумайте, скільки він здатен з його вдачею зробити тепер, коли в нього тих грошей досхочу.

— Досхочу! — пані Жозеф сплеснула руками. — От щасливий! І буває ж таке!

— Де вже такому добрязі бути щасливим! Йому раз у раз завдають страждань. Він не може миритися зі злом. Воно йому — ніж у серце. Такі шляхетні натури ніколи не потерплять того, що в житті стільки гидоти. Тому він страждає. Якось питаю його: «Все в тебе є, Луї, чого душа забажає, чому ж ти такий сумний та невеселий?» А він мені: «Людина приречена на самотність, Феліціє. Споконвіку вона одинока». І це, пані Жозеф, чиста правда, яку бачать лише обранці.

— Як на мене, — сказала консьєржка, — то на якого біса бути таким уже святим та божим? Коли б пан Ланден бодай раз на місяць гульнув, щоб очиститись...

— Дозвольте вам сказати, пані Жозеф, що тут є такі тонкощі, яких вам не збагнути.

— Невже ваш брат якийсь святий або що?

Панна Ланден відповіла, що брат ніякий не святий, що й у нього є свої вади. (В сорочих очах консьєржки спалахнув лукавий вогник). Вона раптом передумала йти, бажаючи дізнатись, які можуть бути вади в такої добропорядної людини.

— Ану ж бо, панно Ланден, розкажіть-но, що то за вади, хоч про одну розкажіть! Ага. Вам ніяково!

— Та чого там! Воно як придивишся, то знайдеться. Ну, скажімо, буває — правда рідко, — що йому здається, ніби він чинить справедливо, по-чесному, а насправді його штовхає злопомність. Ну, наприклад... чули ви про Регіну Лораті? Ота балерина з Великого театру, що довела до катастрофи Оскара Револю... Після його руйнації вона чкурнула в Париж разом із синком пані Костадо. Так от. Ви і в голову собі не можете взяти, якої халепи завдав їй мій брат. Взяв і напустив на неї всі газети пана Салема. І що ж? Вилетіла вона із Комічної опери, а потім мусила покинути й Олімпію. Ну, я тоді й кажу братові: «Ні, Луї, не з почуття справедливості ти дієш. Твій хазяїн помер, а проте ніби нічого й не змінилося, він і досі помикає тобою, штовхає тебе мститися за нього». А він і слухати не хоче. Звісно, діяв він із добрих почуттів, якщо цю вірність пам'яті свого експлуататора можна назвати добрим почуттям. Я з тим і розповіла вам про це, аби ви впевнилися, що в мого брата, як і в кожного з нас, є свої вади. Але все одно він — прекрасна людина.

— Ще б пак! Загрибаючи такий гріш, усяк буде прекрасною людиною!

По цих словах консьєржка попросалася з панною Ланден, спершу доставши в спиритно підставлену руку срібну монету.

Феліція Ланден, забувши про свої валізи, в одчай тинялася по кімнаті й намагалася пригадати, що вона паплекскала язиком. Ні! Це не її вина, що в неї все життя нема з ким погомоніти, тож доводиться «вилити» душу перед першим стрічним. Бог добре знає — вона не хотіла нашкодити братові, а все, що вона сказала, прикрасивши дійсність, спрямоване на звеличання його ж таки слави. Дай боже, щоб за час свого проживання в Парижі він не наробив грішків! Ану ж як вона бовкнула щось непевне про брата в розмові з консьєржкою, жінкою, не вартою такої честі, а то, гляди, й небезпечною.

Вона згадала Луї. Біда, що й вона, і брат одним миром мазані: обоє вони занадто вже не горді з простолюдом. Щоправда, вона не любила мужви і мріяла через брата завести знайомства у вищих колах. Проте він анітрохи не дбав про це. А як він зневажив її, коли вона була в нього в Парижі! Ледве погостювала тиждень і мусила забиратися в готель. Скільки вона крові собі зіпсувала, не мавши з ким погомоніти, враженнями поділитися. Йй дух забивало від того, що вона підглянула, про що здогадувалася. Треба ж було всьому тому дати якийсь вихід. Ніде правди діти — вона тямилась на добродійних справах, бо завжди залагоджувала їх у своїй парафії. Так от, вона вважає, що братова апостольська діяльність занадто необачна. Панна Ланден не призналася консьєржці, що Луї спровадив її в готель після бучної сцени, коли вона сказала йому: «Ти думаєш, що всі схожі на тебе; що досить бути ласкавим із тими харпаками, аби вони стали ягнятками. Начувайся: вони тебе пограбують і заріжуть!» Він заткнув вуха, вибіг із кімнати і став гукати Адольфа, камердинера: «Хай вона складає своє манаття й забирається геть!» Он як він образив її, та ще й перед лакеєм! Але про такі речі вона воліла мовчати і нікому, навіть консьєржці, ніколи про них не згадувати.

XV

— Провалився! — крикнув Дені сестрі, яка проштовхувалася крізь натовп випускників, що юрмилися перед вищецими списками.

— Не може бути!

Він потяг Розу до виходу, вона ледве встигала за ним.

— А що, Дені, як ми поїдемо додому візником? Мені хочеться покатати тебе в колясці.

— Ніяких колясок! — роздратовано кинув Дені.

Роза не наполягала. Вони попрямували до трамвайної зупинки на розі вулиці Кюрсоль. Невидиме за грозовими хмарами сонце гнітило задухою. Із сусідньої лікарні тхнуло карболкою. Весь квартал Сент-Елані був просякнутий цим запахом. Як добрий плавець, що зі всієї сили гребе руками, Роза силкувалась вирватись із обіймів власного горя, щоб наблизитися до брата.

«За два тижні вперше звернула увагу на мене», — думав Дені.

Йй хотілося знайти слово, щоб його розрадити, та раптом вона недоречно спитала, чи склав іспити П'єр Костадо.

— Так. Здається, — відповів брат.

Він сам із себе дивувався, що так болісно сприймає свою поразку, що вона здається йому такою принизливою. Дені згадував, якої хорошої думки були про нього вчителі колежу, а згодом і лідею. Та зрештою яке це має значення? Адже далі вчитися він не зможе. Леоньян буде продано; доведеться шукати якоїсь роботи.

— Ну, якщо була письмова з математики, то звісно...

Дені не озивався на Розині слова. Провалився він не на математиці, а на філософії, і то лише через те, що висловлював власні міркування.

На бульварі вони пересіли в другий трамвай. Роза вже забула про Дені, — вона подумки верталася до тієї хвилини, коли поламалось її власне життя. «Вже й забула про моє горе...» — подумав Дені. Провалитися на іспитах — не велике лихо, але перша поразка в сімнадцять років сприймається досить болісно. Це перший сумнів у власній силі, це страх, що ти не такий спритний, як інші, а то, можливо, і менше вартий за них; це певність, що ти не будеш належати до тих, хто здатний керувати своїм життям.

Однак, якби Роза взяла його за руку, пильно, як бувало колись, подивилася ласкавим поглядом, що його Дені так любив, якби вона розділила з ним його горе, разом із ним поплакала, — цей вечір міг би стати скоріше солодким, ніж гіркотним. Невже Роза на все життя буде замк-

нутою в цій тюрмі власних страждань, яких завдав їй Робер — таке жалюгідне, таке нікчемне створіння!

Мати, здавалося, засмутилася провалом Дені більше, ніж він сподівався; це принесло їй ще одне розчарування на додачу до всіх тривог. До зими потрібно продати Леоньян, бо нема коштів на ремонт покрівлі. Якби Дені склав іспити на атестат зрілості, легше було б приткнути його на якусь службу. Якщо він провалиться і в жовтні, чи варто йому триматися й далі того навчання? Ніби притоки у великій річці, всі невдачі Люсьєни Револю, починаючи з розладнання Розиних заручиц, губилися у великому горі — продажі Леоньяну. Живучи у власнім маєтку, вона не відчувала себе зруйнованою. Проте маленьке помешкання за дві тисячі франків, що його не так-то легко знайти в Бордо, було в її очах вершиною безмірних злиднів. До того ж почало її непокоїти й підупале здоров'я, тривожні симптоми, про що вона нікому не говорила. А коли вона помре, що буде з Жюльєном, стан якого настільки погіршав, що він уже й не виходить із кімнати... Мати надсаджувалася, доглядаючи його, і ніколи не чула слова подяки. Тепер він не був такий мовчазний, як на початку хвороби, навпаки, пускався в довгі монологи, спрямовані проти сестри: мовляв, це вона винувата в його лихий долі. Прогавити таку партію! Після родинної катастрофи її руки просив не хтось там, а син Костадо, і вона, нікчемне дівчисько, не могла його втримати! От маєш. А все тому, що хотіла показати себе інтелігентною. Осточортіли йому оті примхи — і втік. Другої такої нагоди не діжде. Прогавила рідкісну, несподівану партію. «А нам платити за горщики побиті...»

Роза спитала матері, чи дати їй компоту.

— Не знаю, як Жюльєн сприйме твою невдачу, Дені, — ніби й не чуючи питання, сказала пані Револю, складаючи серветку. — Підупає підготую його.

Дені також устав із-за столу. Він не міг проковтнути й шматка. Роза догнала його, і вони пішли в сад.

— Як усе це прикро! Адже тепер і канікули твої будуть зіпсовані.

Дені не відповів, чекаючи ласкавого погляду, якогось жесту, знаку, який свідчив би, що вона з ним і поділяє його пезначне, буденне горе хлопчиська-шибеника. А Роза

гадала, що Дені й досі сердиться, як це було, відколи вона розійшлася з нареченим.

— У жовтні напевне складеш.

— Хто знає. А зрештою один біс — складу чи не складу. Так чи інак мені залишається одне: на все життя стати перодряпом у якійсь нікчемній канцелярії.

Роза відчувала, що треба поговорити з братом сердечніше, втішити його задушевною розмовою. Проте їй хотілося піти в свою кімнату, щоб знову перечитати листа, що його отримала три дні тому. І вона несподівано сказала:

— Тобі, мабуть, хочеться побути самому.

— Ні, Розо, ні! Не кидай мене.

Але Дені сказав це зовсім тихо, а сестра вже була далеко й не почула його. Вона поспішала до себе в кімнату, де на неї чекала велика втіха — Роберів лист, якого їй хотілося перечитувати без кінця-краю. Лист не давав жодної надії на повернення нареченого, та вже гаразд хоча б те, що він зрікався жорстоких слів, які кинув їй того дня, коли відвернувся від неї.

«Я шукаю слів, якими можна виправдати несподіваність того, що сталося між нами. Я повинен був звільнити вас від себе». Весь лист зводився до думки, висловленої в цих фразах, які спершу видалися Розі не зовсім ясними. Але вона багато думала про них і нарешті впевнилася, що така туманна манера письма властива Роберівій вдачі. Її риси, яких вона майже не помічала в любовному чаду і ладна була бачити вигаданий образ нареченого, що його носила в душі, все-таки мимохіть запам'яталися; ці реальні риси відбилися у її серці. Вони належали чужій, страшній людині, безликому незнайомцеві, чий руки вона відштовхувала того вечора під липами; од цієї людини Робер хотів її звільнити, але ж це був сам Робер — і вона любила його.

В перші дні розлуки, коли мати раз у раз говорила Жюльєнові про нічні походеньки братів Костадо, Роза виходила з кімнати, щоб далі не слухати. Дівчина вже знала, що воно за людина, про яку її мати говорила стільки лихого. Але ж цим незнайомцем був Робер, якого вона кохала. Не відкинеш нічого, що є в душі коханого. Треба приймати його такого, який він є, думала вона, якого нам послав бог; вона вірила в таємниче єднання, вважаючи його міцнішим за кривні зв'язки.

«Якщо вам вистачить сили та мужності,— писав Робер,— не відштовхуйте мене, мені буде любо знати, що між моїм і вашим життям є якийсь зв'язок, проте я не хочу робити вас служницею моєї жалюгідної істоти».

Виходить, він усе-таки не байдужий до неї! Отже, читаючи й перечитуючи листа, вона щодень усе більше переконувала себе в цьому; хоча вона не була побожна і завжди ставилася досить байдуже до тієї формальної релігії, яку лиш одну й знала її мати, а проте стала тепер молитися. Вона взяла собі за звичай: думати про Робера перед лицем незримого свідка наших помислів.

Вона могла безконечно довго вистоювати на колінах, уткнувши в ковдру обличчя. Людина, що покинула її, привела її до побожності, а скоріше до якоїсь сердечної близькості із всевишнім, і вона, Роза Револю, покинута Робером Костадо, вдавалась до всевишнього по допомозу. Проте її втіху, молитовний екстаз затьмарювала тривога за Дені. Не слід було цього вечора залишати його самого. Надто він вразливий. П'єр Костадо казав, що в Дені — вроджена схильність до страждання. «Це гріх проти бога, що я під приводом молитви покинула в горі брата»,— подумала Роза й підвелася на ноги. Страждаючи від докорів сумління, вона збігла східцями й метнулася в сад.

«В тяжкий для мене вечір вона покинула мене самого,— казав сам собі Дені.— Чи є хто самотніший за мене?» Він думав про Розу з невимовним обуренням. Покинула! Це непростимо. Цього не можна виправдати. Ніколи ще вона не була така байдужа до нього. І Дені повторював Корнелеві вірші — лише два рядки, що за них ладен був віддати всього Расіна, якого обожнював П'єр Костадо:

Сніткала нас біда. Не треба лиш одчаю:
Її віч-на-віч я безтрепетно стрічаю.

Він скандував, спиняючись на цезурі, і для нього все тепер зливалось в одну нестерпну гіркоту — і його припливний провал на іспитах, і збайдужіння сестри, і певність, що він приречений на важку працю й животіння. П'яніючи від власних знегод, Дені попрямував до воріт, що вели на господарчий двір. Раптом блимнув і зник вогник сигарети. Почувся сміх Ірен Кавельге, і на мить викулькнуло з темряви її обличчя, осяяне зеленавим світлом, ніби відблиском венеціанського ліхтарика. Потім од воріт від'їхав на велосипеді син різника.

— От і впіймав я тебе, Ірен,— сказав Дені.

— Ой, як же ви мене налякали! Ти ба! Впіймали. Нічого мене ловити! Овва! Вже й поговорити не вільно! Це син різника, Параж. Він приїжджав за замовленням...

— Не думав я, що різник клопотатиметься для нас.

— Не для вас, а для нас.

Дені хихикнув. Дівчина відчула, що в неї паленіють щоки, і прожебоніла:

— Вибачте.

Дені сказав, що нема чого вибачати.

— Як то нема? Адже я завдала вам прикрості.

Дені заспокоїв її: не вона завдала йому прикрості, а він сам собі завдав: провалився на письмових іспитах. Зовсім несподівано...

— Ви? З вашими знаннями? — скрикнула Ірен.— Та це хтось підставив вам ногу. А може, це через вашу матінку... Бувають же лихі людиці! — А коли Дені став заперечувати, вона вигукнула: — Та перестаньте! Ви знаєте більше за всіх разом узятих.

Дені стало соромно за таке дурнувате захоплення. Він підійшов до дівчини і сказав:

— Мені так сумно, втіш мене.

— Ні,— мовила вона тихо,— ні, це негарно.

— Он як! Негарно. А з різниковим сином...

Вона заперечила: ні з ним, ні з будь-ким іншим. За кого Дені її має? До того ж він — іще хлоп'я. Авжеж, для неї він — дитина... І вона провела пальцем по його щоді.

— Справжнісінький тобі персик! Ви ж іще навіть не голитесь.

Але Дені сказав, що голиться щонайменше двічі на тиждень.

На कुці жимолості несподівано впало світло — то Марія Кавельге відчинила кухонні двері. Вона з порога гукнула:

— Ірен, де ти?

— Я тут, мамо. Я стою з Дені.

— Іди додому. Замикати пора.

— Та не чіпай її! — озвався батько, що сидів на лаві біля дверей.— Я ще трохи подихаю свіжим повітрям, люльку випалю.

— Негоже вистоювати в парі десь по темних кутках...

— Та це ж її молочний брат.

Марія пробурчала:

— Молочний брат! Молочний брат!

— Кажу тобі — не чіпай її!

«І що він собі думає?» — мовила сама до себе Марія.

Чоловік став запалювати погаслу люльку. Сірник освітив козирок картуза, товстий ніс, величезні, як у Вільгельма, вуса, заволосатілі до ліктів руки. Хоч було й душно, Кавельге носив шерстяного жилета, розстебнутого знизу, — був нівроку череватий. Він ніколи не радився в дружиною, ніколи не зважав на її думку; Марія завжди слугувала чоловікові, в усьому годила, тільки не в ліжку: він перебрав усіх жінок, що працювали в маєтку. І тепер нікого й нічого не бачив, окрім любої дочки; вони завжди про щось гомоніли і замовкали, коли входила Марія.

— Ні, — відмагалася Ірен, — ні, паничу, під липи я не піду. І чого вас туди тягне? Адже ж там так душно. Там і досі стоїть спекота, за цілий день напекло. Та й темрява — геть нічого не видно. Сядемо тут, на лаві, і побалакаємо.

Дені сказав, що не балаканина йому потрібна, — він хоче, щоб Ірен його втішила.

— Нема вам чого страждати. Ніяке то не горе.

По короткій мовчанці він знову озвався:

— Яка ти товстенька, Ірен!

— Скажете отаке! — ображено мовила вона. — Нітрохи я не товста.

— Та це ж комплімент. Добре, коли дівчина товстенька.

Ірен трошки відсунулась і знову своєї:

— Овва! Велике нещастя — на іспитах провалився! І для чого ті іспити?

— Таки ні для чого, — погодився Дені. — Все одно далі я не зможу вчитися. Муситиму шукати роботи, як тільки продадуть Леоньян.

— От якби ви залишилися тут! Жили б собі в мирі та спокої, разом із моїм батьком вели б господарство...

Дені перебив Ірен на півслові: його родина не хоче про те й слухати.

— Не розумію, чого вони бояться! Батько взяв би заставного листа на маєток, поставив би господарство на ноги, а ваші нічого й не помітили б — жили б собі, як і раніше. Зі своєї частки прибутків платили б татові про-

центи. Папі не довіряє нам, а ми ж до могили вірні вашій родині.

— Мама, може б, і погодилась, а от Жюльєн і Роза...

— Мадемуазель Роза страшенно горда, — сказала Ірен. — Хоча вона і стала продавщицею; тож, виходить, вона тепер така сама, як і всі...

Дені забрав руку, якою обіймав стан дівчини.

— Гадаєш, вона така, як і всі? Не сміши мене! Вона працює. То правда. Та хоч би вона й милостиню просила на вулиці, все одно видно буде, що не така, як усі, що іншої породи...

— Ви також гордий.

— Господи, чим же мені гордитися? — зітхнув Дені й поклав голову на плече «товстенькій» дівчині. Вона, підлещена, навіть трохи розчулена, не відіпхнула його і шаловливо провела рукою по його чолу, по волоссі. Вона й гадки не мала, які важкі думи гнітили цю голову. А Дені думав: «Ось вона, моя доля, ось що я знайшов цього вечора, у тяжку годину моєї поразки, мого приниження...»

А зрештою... якщо він безсилий боротися, якщо він безвільний, немов та комашина, котра під небезпеку вдас; ніби вона мертва, то чому б йому, зіщулившись, не приліпитися тут, чому не зійтися з родиною Кавельге? Спершу такі плани лякали його, бо вони жахали Розу; який же він бовдур, і чому він має завжди зважати на Розу? «Щиро кажучи, я її ненавиджу...»

Він і не помітив, що говорить уголос.

— Що ви сказали? — спитала Ірен.

Дені, не відповідаючи, притулився до неї і зажмурих очі. Йому подобалися такі темні, безвітряні ночі, коли на небі — ані зіроньки. Десь загриміло, певно, гроза, а може, то навчальна стрільба в таборі Сен-Медар... Бачні. Яке там навчання в таку пору? Видно, заноситься таки на грозу. Але пройде вона обіч. Ні порепаній землі, ні корінням нема на що сподіватися; траву і листя освіжать на світанку роси, а йому й роси не буде. Не спішить він ні до якої мети, що запалила б йому серце, і попереду нема нічого.

Раптом Дені почув Розин голос. Вона звала його. Він шепнув Ірен:

— Тихо! Не ворухись...

— Дені, де ти?

— Вона пройде повз нас, — тихо мовила Ірен. — Краще відгукнутися — адже помітить.

— Ні. Мовчи.

Він скоріше відчув, аніж помітив темну сестрину по-стать, що наближалася до них. Коли вона підійшла зовсім близько, у Дені вихопився придушений сміх. Роза скрикнула:

— Ой, ти мене налякав. Ти тут? Де ти?

— Я ось на лавці. З Ірен.

Ірен підвелася:

— Добрий вечір, мадемуазель.

Роза відповіла досить холодно і звернулася до Дені, так ніби дівчини тут і не було.

— Ти ж знавш, мама вимагає, щоб о десятій двері замкнули. Час додому...

— Цього вечора залиши двері незамкнені. Я замкну сам.

Коли Роза спитала, о котрій годині він повернеться, брат відповів:

— Коли захочеться.

— Нічого тут сидіти, та й після такого клопітного дня треба відпочити.

— Ні, мені треба розважитись. Ірен, — несподівано сказав Дені, — ходім попросимо в твоєї матері вишнівки... Влаштуємо гуляннячко, якщо ваші не сплять.

— Тоді сам виправдуйся перед мамою, — з притиском мовила Роза. — Не дивуй, як застанеш двері замкненими.

— Ну й добре, то я переночую в Кавельге, як тоді, коли ми перебралися в Леоньян. Першої ночі, — пам'ятаєш, Ірен? — я спав у твоїй кімнаті. Я не знав, що на другому ліжку спиш ти... І хай то була жахлива ніч для нашої сім'ї — в мене, дякуючи тобі, Ірен, назавжди залишиться про ту ніч приємний і незвичайний спомин.

Здавалося, що Роза вже пішла, але серед шелесту листя й гудіння комарів Дені вловлював її ледве чутне дихання.

— Двері будуть незамкнені, — сказала сестра.

Вона зникла в темряві, занепокоєна, сповнена почуття гніву, неясних ревнищів і водночас докорів сумління за те, що покинула брата самого у вечір, коли він страждав од невдачі. Крім усього, її тривожило і те, що в їхній сім'ї називали «замірами Кавельге». Краще жити в злиднях, аби ні в чому не бути залежними від них... Хай купують маєток, хай оселяються в ньому, коли настарали досить коштів, щоб дозволити собі таку розкіш, але зв'я-

зуватися з ними не можна. «Бог відає, що вони втовкмачать хлопчині в голову».

Мордюючись отакими думками, Роза підійшла до дверей Жюльєнєвої кімнати, постукала й тихенько позвала матір. Та виглянула в нічній кофті, із заплетеним у грубу косу сивуватим волоссям. У нічній кофті вона здавалася дуже товстою. «Господи,— промайнуло в Розі у голові,— яка ж мама стала повна!» Їй слід би було з жалем глянути на ці сірі щоки, поцікавитись... Але дівчина, пригнічена стражданням, і гадки не мала придивитися до матері. Проте смерть заздалегідь позначає нас такою **виразною** відзнакою, як мітка на вівцях.

— Я неспокійна: Дені з Кавельге. Хто зна, що вони там товктимуть йому в голову.

— Говори тихіше... Чого ти хвилюєшся? Зрештою все залежатиме від мене.

— Еге ж. Але він надумав працювати на землі разом із Кавельге... Тож ми всі, уяви собі, попадемо в залежність од цієї людини...

Пані Револю сказала, що Кавельге взагалі людина хороша... А потім, треба зважити й на те, що Жюльєн тяжко хворий, та і їй уже починає даватися ознаки вік...

— Адже і я не вічна,— раніше чи пізніше піду з цього світу... А Кавельге люблять нашу родину, вони віддані нам...

— Це вони тільки так кажуть...

— Ні, ні! Коли мене не стане, Жюльєн залишиться для них главою родини Револю.

З Жюльєнєвої кімнати долинуло сонне бурмотіння.

— Іди вже, йди, Розо. Він там чогось крутиться. Якщо розбудиш, доведеться мені до ранку читати йому.

Замість повернутися до себе в кімнату, Роза вийшла в сад. За кущами жимолості світляним прямокутником окреслювалися кухонні двері Кавельге. Батько, дочка й Дені сиділи за столом, перед ними стояли склянки та відкорковані пляшки. Кавельге щось тихо говорив, але Роза нічого не могла розібрати. Вони підняли склянки. Дені виголосив маленьку промову, що її часто переривали сміхом. Він поцілував господиню, потім дочку, яка злегка пручалася, пирскаючи сміхом.

Коли він ступив за двері, Марія взяла лампу і високо підняла її, стоячи на порозі. Дені гукнув господині, що знає дорогу, і ще раз побажав доброї ночі. Двері зачинилися, почувся гуркіт засува. Опинившись у темряві, Дені

не міг розгледіти алеї. Кілька важких крапель дощу впа-ли йому на чуба; він одкинув голову, щоб освіжилося й лице. Від легкого білого вина він не сп'янів, але від пе-давніх страждань не лишилося й сліду. Дені з приємністю наслухав, як по листю порощить дощ; скоро він припу-стить рясний, що й не встигнеш схватися... На алеї почу-лися чийсь кроки.

— Хто йде? — гукнув Дені.

— Це я, Роза.

— Ти вже шпигуєш за мною?

Вони зійшлися так близько, що чули дихання одне од-ного. Ні, вона й гадки не мала наглядати за Дені, але її лякають хитрі заміри Кавельге. Навіть якби вони не мали нічого лихого на думці, вона, Роза, не бажає заборгувати таким людям ані сантима.

Дені холодно відрізав:

— Нам нема чого бундючитися.

Краще поговорити серйозно: якби дати Кавельге за-ставну на маєток, можна було б зробити необхідний ре-монт. Кавельге вклав би всі свої кошти в маєток і під-няв би занепале господарство; завів би добрих корів, за-йнявся б городництвом.

— Він каже, що без нього ми доведемо господарство до цілковитого занепаду, а з ним матимемо такі прибут-ки, що й самі здивуємося. Каже, що з тих прибутків ми легко виплачуватимемо проценти, а решти вистачить, щоб жити в достатку і зберегти своє суспільне станови-ще. Він хоче, щоб ми зберегли своє становище в світському товаристві. Ти й уявити собі не можеш, з якою пошаною ставиться Кавельге до нашої родини.

— А якої думки Ірен про ці прекрасні плани?

Дені був уражений уципливим тоном сестри. Його охо-пив гнів, та водночас приємно було відчувати, що Роза стурбована.

Він запитав, яке відношення до всього цього має Ірен. Роза сказала, що вона не сумнівається, — ця дівка має свої розрахунки.

— А коли б і справді так? Я не повинен перед тобою звітувати. Це вже занадто: ти заважавш мені шукати до-помоги?

В Рози вже мало не вихопилась відповідь, почувши яку, брат, можливо, розчулений до сліз, кинувся б її об-німати: «Хто тобі допоможе, хто ж тебе зігріє краще за мене?» Але вона не сказала цього: ми соромимося вислов-

лювати свої почуття, і це обертається для нас в небезпечніше, ніж будь-яка вада. Тепер їх розділяло всього лише незначне роздратування, суперечка,— все можна розвіяти потиском руки, ласкавим словом і вибаченням. Але Роза мовчала, і ця мовчанка здавалася братові ворожою; а насправді це була ніяковість, дитяча затятість: вона не хотіла робити першого кроку до примирення. І цих кількох хвилин було досить, щоб Дені знову віддалився від сестри.

Проте Роза в цю мить зрозуміла: треба зважити на душевні рани цього юного колючого створіння, може, саме тепер вирішиться його доля, все його подальше життя. Те, що вона почувала останнім часом до Робера, зараз відчула й до брата: «Що ти зробив з братом твоїм?» Це одвічне запитання, яке пройшло крізь темряву віків — од часу першого вбивства на землі — зненацька, вночі захопило цю тендітну дівчину серед ланів в околицях Бордо.

Вона шукала слів, що одімкнули б двері, за якими страждав Дені. Та поки вона вагалася, він став глузувати з неї, ба навіть погрожувати: він не потребує нічийх порад, щоб улаштувати власне життя. Він не буде жертвувати собою через безглузде марнославія, через погорду. Роза мовчки йшла слідом за ним. У передпокої, де горіли залишені для них дві свічки, вона зробила — запізно — те, чого Дені недавно так жадав од неї: спробувала пригорнути його, але він випручався і не дав себе поцілувати.

Роза вже й помолилася, але знову стала навколішки. Вона не проказувала вдруге звичних слів; не знана досі молитва сама линула з відкритого серця. Дівчина зверталася до безликої Любові, ніби вона називалася не Бог, а просто — Любов... Нарешті Роза переступила останній рів, останній окіл, останню загорожу з колючого дроту. Власні страждання — страждання покинутої нареченої — та родинні турботи ще супроводили її глухим гуркотом, яким нас оточують життєві будні, але цей невиразний шум долинав десь іззаду і вже не обступав її звідусіль, вона була далеко від усього цього.

— Тепер я знаю,— шепотіла вона, — що не заблудилась у темному лісі, а, навпаки, вибралася на дорогу... хоча, продираючись крізь тернові кущі, до крові поранила собі ноги. Але я йду сама і не можу збагнути: чому, — адже ти

раз у раз підказував мені, що треба йти разом із тими, чию долю ти мені довірив. Не розумію, чому я безсила допомогти тим, кого ти дав під мою опіку. Я хочу вірити, вірю всім серцем: це не безнадійне безсилля; і колпсь я почую — Дені мчить навздогін за мною, як бувало в дитинстві, почую, як він гукає мене; мені здається, якогось іншого щасливого дня на повороті тієї самої дороги я побачу людину, що сидить у багні, і впізнаю в ній того, кого ти велів мені любити і хто не побажав любити мене. Він вийшов до мене найкоротшою стежиною, на яку ти скерував його потай від тих, хто зневажає грішників. І на тій стежці він чекатиме на мене, можливо, довгі роки; і, нарешті, ми, плачучи, обіймемося, і це, мабуть, буде моя смертна година.

По Розиних щоках текли сльози; вона не знала, чи серце її горить заради тих, хто був для неї дорожчий за життя, чи заради того, до кого вона промовляла і хто не носив імені бога.

Та й справді, є ж у нього й людське ім'я... Як вона про це не подумала? Це ім'я, часто повторюване за звичкою, яке нічого не говорило ні її душі, ні серцю, ім'я, пов'язане зі старими вікчемними заклинаннями, з мертвими обрядами, з бубонінням, що завжди навіювало на неї пудьгу... І раптом, оживши в її серці, воно тихо засяяло серед мороку.

Шелестіння дощу розлило над садибою якусь глибоку свіжість і полегкість. Усе Розине ество було сповнено радості, до якої примішувалося незбагненне почуття горя. Вже пора було спати, та їй здавалося, що сон одбере в неї неповторні години і не дасть вислухати слів, які ніколи вже не прозвучать для неї. Роза оглянулася довкола, шукаючи будь-яку річ, до котрої можна доторкнутися, взяти в руки. На стіні висіло гіпсове розп'яття; вона ніколи не дивилася на нього, а якщо вряди-годи і впадало воно їй в око, то не збуджувало ніяких почуттів. Вона заходила шукати в шухлядах шафи, поміж коробками від подарунків до першого причастя, футляр із лазуритовими чотками. «Справжній скарб, із них можна зробити чудове намисто», — казала мати. Роза розглядала в себе на долоні купку оправлених у золото голубих кульок; потім затисла їх: це було те саме, чого шукала вона, ця тендітна дівчинка із плоті і крові; їй потрібен був реальний, відчутний на дотик символ тієї таїни, яку погляд її починав невиразно прозирати.

— Найважливіше, пані, не прогаяти часу,— сказав молодий хірург, оглядаючи жінку в чорному, обличчя якої видалось йому знайомим, хоча він і не міг пригадати її імені. Тримаючись системи, яку перейняв од свого вчителя, він намагався налякати хворого, щоб схилити його до операції, проте залишав йому надію на одужання. Люсьєна Револю не зводила з нього очей, прагнучи вгадати, чому вірити, а чому не вірити з того, що говорив цей молодий лікар, який іще не навчився брехати. Тіло її вже відчувало близьку смерть і протиставляло доказам розуму якусь дивну тугу, втому, не схожу на звичайне виснаження. Вона кашлянула, прикривши рот долонею в рукавичці, і сказала:

— Зараз у нас трохи сутужно на гроші — отож мені хотілось би знати, скільки коштуватиме операція.

Лікар запевнив, що він завжди зважає на можливості пацієнтів.

— А плата за лікарню? Разом набігає велика сума. Скільки витрачено на самі лише рентгенівські знімки!.. Мені б не хотілося, щоб мої діти...

— Як вам не дозволяють кошти... У громадській лікарні є досить вигідні кімнати,— сказав молодий лікар червоноючі.— Вони виходять у загальну палату, проте в кожній — тільки по одному хворому.

— Ні,— сухо заперечила дама,— громадська лікарня — ні в якому разі... Я вдова Оскара Револю,— додала вона, щоб покласти край дальшим поясненням.

Лікар, уклонившись, буркнув:

— Дуже приємно...

— Кажу вам іще раз, докторе,— мені треба знати всю правду. Для мене питання життя зводиться до одного: чи гра варта свічок? Чи є надія одужати?

Вона помітила, що лікар знітився, і встала. Виходить, не варто витрачатись. Як маю вмерти, то навіщо дітям лишати великі борги? Молодий хірург зрозумів — його зрадило хвилювання. Він був певний: хвороба зайшла далеко, але його вразило, що ця дама задля ощадності відмовляється від єдиного шансу на порятунок.

Тим часом пані Револю, застібаючи рукавичку, думала:

«Ні, я не дам себе різати». Вона не казала собі подумки: «Я певна, що вмру, я вже на смертній дорозі». Її увягнула геть картини зішестя в потойбічний морок; з неї до-

сить було певності, що вона уникає водночас і ножа хірурга, і витрат на марну операцію. «Навіть сказавши ціну, вони ніколи не знають, скільки набереться всяких інших витрат».

Спершу очиститись од гріхів. Вона пішла на вулицю Марго в каплицю єзуїтів, де можна будь-коли висповідатися в одній із численних сповідалень. Там постійно сиділи схожі один на одного старі священники, від яких тхнуло однаковим нюхальним тютюном, всі однаково звертали-ся до жінок, що сповідались, «дочко моя» й інколи несподі-ваним питанням улучали в приховану рану, аж дроз проймав.

Сповідач, до якого вона попала того дня, запевнив її, що сумління аж ніяк не змушує християнку до операції, якщо результати її непевні; бог вимагає від нас лише дитячої віри в нього, ми повинні покладатися тільки на його святу волю, Сповідач запитав, чи нема в її житті якихось незвичайних гріхів, які завдають їй турбот і в яких би хотілося їй висповідатись. Вона задумалася. Так, вона не завжди стежила за тим, щоб слуги виконували релігійні обряди. А чи не нехтувала вона коли-небудь при-писів християнської моралі? Вона не зрозуміла суті цього запитання і відповіла: «Ні, отче».

Вона навіть відчувала якесь приниження від того, що їй ні в чому було каятись. Її життя було схоже на арку-шик чистого паперу, де невідомий учитель розгнівано розмахнувся й написав на всю сторінку: «Небуття». Вона дістала розгрішення; тут-таки й помолилася, вибираючи в своєму молитовнику молитви й псалми, в яких найривніше благалося про господне милосердя; а потім вийшла на вулицю, знемагаючи й задихаючись від хвороби, що вже вразила їй лоно, лоно, яке виношувало дітей, а зараз роз-пухло, ніби вона була вагітна власною смертю. Вона цо-чувала себе так погано, що зважилась на додаткові ви-трати — вирішила найняти візника.

На каретному дворі по вулиці Труа-Коніль вона найня-ла візника й поїхала в тому самому ландо, що колись вез-ло до Леоньяну пригнічену горем Розу. Ідучи в примі-ській смузі, що її вже торкнула осінь, Люсьєна Револу думала про той аркушик чистого паперу, який, ніби сим-вол її життя, постав був у неї перед очима в каплиці. Анічогісінько й згадати!.. А проте мала ж вона трьох ді-тей, були в неї знайомства, слуги, становище в світському

товаристві, яке треба було підтримувати, влаштовувались прийоми,— одне слово, було своє життя. Але потім настали страшні часи: візит Леоні Костадо, самогубство чоловіка, хвороба Жюльєна, розладнання Розиних заручин, провал на іспитах Дені і, на довершення всього, надходить кінець...

Ландо їхало між випалених сонцем полів; подекуди на улоговинах підіймалась пелена перших осінніх туманів. Уже починали відчиняти двері винних погребів, щоб їх провітрити перед заповненням. Біля виночавилень височіли гори куклів, ще й досі лілових після торішнього збирання винограду. Жінки, перегукуючись між собою, зрізували виноградні грона. Люсьєна Револу, страждаючи від болю, нахилилася на всі боки, щоб зайняти зручніше положення і вгамувати біль. Чи довго вона зможе сама себе обходити? Кого треба попередити? Не завдавати б клопоту дітям. Найбільше її турбувала Жюльєнова доля, але тут вона згадала й про Дені. Йї маленький Дені! Він же такий замкнутий! А яке ж то миле хлоп'я було до чотирнадцяти років... Йї пригадувалися його втішні слівця, які вона з гордістю переповідала знайомим. Тепер він майже дорослий; Роза запевняє, ніби між ним і цією молоденькою Кавельге — любовні стосунки, що зайшли надто вже далеко, «далі нікуди», на думку Рози. Але мати була дуже хвора, щоб іще й тим сушити собі голову. Вона цілком присвятила себе Жюльєнові і, зачинившись у його кімнаті, вже скорилася неминучості, як смертельно поранена тварина забилася в темний куток і зібгалась у клубочок. Однак тепер і це вже для неї занадто; адже не досить сказати смерті: «Так», щоб вона дала нам спокій і не мучила. Непротивлення злу не допоможе нам у сліпому царстві плоті, в світі клітин і кров'яних тілець, що підлягають своїм власним, а не нашим законам, бо не залежать од нас.

На путівці ландо обігнали Ірен та Дені, які мчали на велосипедах. Вони почекали її біля воріт.

— Скажи батькові, хай прийде по обіді до мене — мені треба з ним поговорити,— сказала пані Револу.— Я буду в кабінеті.

Ірен і Дені, тимчасом як ландо їхало далі, обмінялися поглядами. Вони йшли поряд, ведучи свої велосипеди. Швидко спадав вечір. Дрозди зграйками осідали на ніч між деревами; тут були й перелітні птахи, яких Дені розпізнавав по голосах, але називав їх не так, як було напи-

сапо в книжках: «Оце «сів-сів», а це «світ-світ»,— казав він.

Ірен стиха мовила:

— Цієї ночі буде дуже холодно, щоб залишатися на дворі.

Дені продекламував:

Вже й не сядеш віде: лави змокли усі,
Лави змокли усі, все галуззя в росі.

— Що ти мелеш?

Він продовжував збудженим голосом:

В ліцейськiм дортуарі бухикання чувати,
Мовби всі злідні з міста зійшлися тут ночувати.

Ірен жебоніла: «Ой ти ж і дурненький!» Однак вона милувалася Дені: мовляв, скільки він знає всяких речей, що видаються безглуздими і яких звичайні люди і не второпають.

А Дені тим часом думав, яка буде приголомшена сестра, коли по обіді мати зачиниться з Кавельге в кабінеті.

— Здається, справа йде на лад,— мовив він упівголоса.

Ірен спитала, де вони зустрінуться цієї ночі.

— В мене... пройдеш чорним ходом через кухню... Хоча ні. Йди сміливо через більярдпу.

— Панночка помітить. Вона раз по раз вистежує,— з ненавистю заперечила Ірен.

— Ну й хай Тим краще. Мусить із тим примиритися...

Ірен зареготала. Дені вжахнувся. А їй і на думку не спало, що в нього краялося серце через те, що так сказав про сестру.

Пані Револю прибирала в Жюльєновій кімнаті і ніби й не чула злісних докорів, що линули з алькова: яке неподобство — покинути тяжко хворого на цілісінький день самого! Адже тут навіть дзвоника нема. Скільки йому довелось витерпіти! Одного чудового дня вона застане його мертвого, так само як батька... І раптом Жюльєн помітив, що мати сіла на стілець і скидає капелюшка.

— Що з тобою? — глянувши на матір, спитав він.

Вона нічого не відповіла.

— Це ти навмисне, щоб мене налякати?

Мати мовчки встала, підійшла до вмивальника й помила руки, тоді знову перейшла в кімнату і, сказавши Жюльєнові, що йому зараз подадуть обід, зійшла східця-

ми в їдальню, де на неї, стоячи за своїми стільцями, чекали Дені та Роза. За заведеним і ніколи не порушуваним звичаєм, вони посідали тільки по тому, коли сіла мати. Дені із жадібністю голодного пса накинувся на суп. Він став ширший у плечах, лице пашіло здоровим рум'янцем. Волосся було зачесане й змащене брильєнтином.

Подаючи на стіл молочний крем, молоденька служниця доповіла господині, що в кабінеті чекає на неї Кавельге. Пані Люсьєна випила склянку води і, стомлено опираючись обома руками на стіл, поволі встала.

— Солодке їжте без мене, я скінчила.

В тиші було чути тільки, як Дені рівномірно дзенькав ложкою по тарілочці. Роза спитала, чи знає він, чого прийшов Кавельге.

— Його позвала мама, — похмуро відповів Дені.

Роза попрямувала до батькового кабінету, але, почувши під дверима притишений голос Кавельге, накинула на плечі пелерину й вийшла надвір, у вечірню вогкість.

Сьогодні вона не продала жодної книжки, саме тільки письмове приладдя. Старий Шардон утримав з її платні двадцять франків за те, що вона, не врахувавши підвищення цін, продала дешевше кілька пачок конвертів. Ноги в неї аж гули від втоми, проте вона не могла сидіти в кімнаті. Їй бракувало сили погамувати своє презирство до цієї дівки — Ірен, огиду, що її збуджував тваринячий вираз, який з'явився на братовому обличчі. Вона йшла тепер навмання під своїм тягарем, залишивши далеко позаду береги тієї землі, до якої була прибилася одного вечора в годину безмірної радості та сліз. І знову молитва стала для неї нагромадженням порожніх слів, фраз, формул. А бог? Слово, за яким невідомо що. А Робер? Молодик, якому вона спершу була люба, а потім стала осоружна. Люди тепер постали перед нею такими, якими були насправді — без прикрас, і слова мали тепер лише своє буквальне значення. Роза Револю, продавщиця з крамнички Шардона, весь свій вік животітиме у якомусь закутні цього старого гнізда, відбудованого коштами старого Кавельге, який рано чи пізно осяде тут усією сім'єю...

Алея привела її до дому. Роза побачила, як із освітленої більярдної вийшов Дені і, постоявши хвилинку в смугі світла, поманив когось рукою. І враз слідом за ним у більярдну шаснула Ірен. Свічка заколивалася й зникла.

Розу опанували сороміцькі думки, видива, які вона гнала від себе. Вона вернулася назад, вийшла на стежку,

що привела її до липового круга, сіла на лаву і, спершись ліктями на бильце, обхопила руками голову й заплакала. Під густими гілками із побляклим листям було чути її ридання і придушене схлипування. А проте свідомість її залишалась ясною й зосередженою. «Ну от бачиш,— казала вона собі,— ти зневажаєш їх, а сама така, як і вони, тієї самої породи. Ти ж не краща...»

Вона встала й квапливо пішла назад. Коли наблизилась до ганку, з дому вийшла мати із лампою в руках, проводжаючи управителя.

— Обережно на східцях, Кавельге.

— Послухайте, мадам Револю, моєї ради, махніть у Газіне до знахарки, Вона там за п'ять франків утне хіба таку дивину: у всякі там вишіптування, звісне діло, я не вірю, а от трави можуть допомогти.

— Я подумаю, Кавельге... Отже, домовились? Із завтрашнього дня Марія доглядатиме Жюльєна.

— Можете бути спокійні, пані: хворого пеститимуть, піби малу дитину.

Потім Роза почула, як мати гукнула навздогін управителіві:

— Чи я вам дала кошторис?

Дівчина постояла в тіні, аж поки Кавельге зник, і лише тоді кинулась до більярдної, гадаючи, що мати вже заїшла в спальню. Але ні, вона сиділа біля круглого столика, де поставила лампу.

— Гадаю, без моєї ради ти ще нічого не вирішила? — спитала Роза. — Мені здається, що в таких справах і мій голос щось важить. Ну, знаєш, це вже занадто!

— Заспокойся, донечко моя. Нічого я не вирішуватиму без твоєї згоди.

Давно вже мати не називала її «своєю донечкою».

— Я вмовила Кавельге, щоб Марія доглядала хворого Жюльєна,— тільки й того... В мене вже нема сили... Воно, може, й непомітно...

— Вони на цьому і впіймають нас,— мовила Роза.— Такими ось послугами вони доб'ються свого.

— Ти погано думаєш про них. Плани Кавельге цілком слушні. Він — крадій управитель у цих краях, знається на городництві; немає сумніву, що він добре поведе господарство. Він навіть пообіцяв не брати з нас ніяких процентів, поки садиба не дасть прибутків. Каже, що тепер ти будеш необхідна тут, що все буде під твоєю рукою... Тільки-но підпишемо угоду, ти підеш від Шардона...

— Чому ж ти відразу не сказала мені, що все вже вирішено? Навіщо ця комедія? — гнівно обірвала її Роза. — Саме тепер я й мушу триматися за Шардонову книгарню. Я хочу зберегти власну незалежність. А коли на те пішло, я ладна жити в Бордо сама.

— Розо, дитино моя, пожалій мене!

Дівчина глянула на матір; ніколи ще вона не казала їй таких слів і таким страдницьким тоном.

— Ці Кавельге, доню моя, які є, такими й залишаться. Можливо, вони завдадуть нам чимало прикрощів, особливо тобі. Та все-таки вони будуть вам за опору. Ти молода, запальна й вразлива, і це природно. А я вже все сприймаю інакше. Настає мій час, уже недовго...

Роза вражено розглядала цю невиразну за світляним кружальцем лампи живу тінь, що говорила до неї. Скільки разів буде потім пригадуватись їй цей вересневий вечір, ця зіперта на столик стареча рука з набряклими венами й розпухлими суглобами. Роза не кинулась у материні обійми, не притисла до серця сивої голови, сповненої грошових турбот, які й від близької смерті не розвіюються, ба навіть стають іще дошкульніші. Навпаки, вона гнівно спитала:

— Ти там теревенила собі з Кавельге, а чи знаєш, що тим часом робив Дені? Чи знаєш, із ким він зачинився? Знаєш, кого б зараз застукали в його кімнаті?

— Дитино, пощади мене! — заволатала мати, звівши вгору руки, ніби захищаючись. — Мовчи, благаю тебе — ні слова!

І вона заговорила жалісним, дитячим голоском, якого Роза терпіти не могла, — адже це було доказом того, що її «бідолашна мама зовсім занепала». Вона нахилилась, щоб поцілувати хвору, але мати, раптом обнявши дочку за шию, припала до її щоки довгим поцілунком.

XVII

— Вигляд у сердешної Люсьєни зовсім таки нікудишній!

Коли Леоні Костадо вважала, що в когось із її знайомих «нікудишній вигляд», це сприймалося як попередження — готуйся до похорону. Вона вперто домагалася, поки не пізно, побачення з «сердешною Люсьєною». Впродовж зими вона кілька разів намацувала ґрунт, але тільки на початку квітня впевнилась, що її приймуть у Леоньяні. Туди вона доїхала власним величезним автомобілем мар-

ки «делоне-бельвіль» менше, ніж за годину. Гуркіт мотора вивів Люсьєну з дрімоти, підтримуваної морфієм. Роза підійшла до вікна.

— Це вона. Я проведу її сюди, а тоді вийду. Не можу залишатися — це над мої сили...

— Не більше десяти хвилин,— благала хвора.

— О! В тебе непоганий вигляд! — заявила Леоні Костадо, квапливо торкнувшись губами Люсьєниної землісто-сірої щоки.

А коли хвора, зітхнувши, стала бідкатися, що смерть не бере її, пані Костадо заявила:

— Треба вірити, що одужаєш, любонько, треба хотіти видужати. Доки тримається життя... Але на випадок, коли господь бог покличе тебе до себе, мені не хотілося б, щоб ти відійшла, не простивши мене.

Люсьєна сказала пошепки:

— Ти викопала свій обов'язок. Ти вчинила, як і повинна була вчинити.

— Авжеж, авжеж. Найперше — обов'язок перед дітьми. Ми відповідаємо за належну їм спадщину. Якби довелося вирішувати, я вчинила б так само... але мені завжди бракувало «ласкавого тону», мовляла та монастирська паніматка Лангалері, пам'ятаєш?

Хвора, не дивлячись на гостю, відповіла:

— Йдеться не про мене. А Роза... Чим завинила перед вами моя дитина? — крикнула раптом вона. — Нащо твій син після нашого лиха прийшов знову просити її руки, а потім покинув Розу?

Вона підвела страшну голову, де над беззубим ротом смерть уже викопала дві темні ями.

— Геть, Леоні!

Але як і того бального вечора у Фреді-Дюпонів, Леоні постановила собі не вертатися назад, не домігшись того, по що прийшла.

— Спершу прости мене, — не відступалася вона. — Нас спіткало таке лихо!.. Я вже й не кажу про Гастона; він розоряється задля тієї нікчемної Лораті, — видно, кінчить тим, що таки одружиться з нею, не кажу навіть про Робера... Ну, та якби ж тільки це... А от малий... Знаєш, якого він коника викинув? Так, так, П'єр!..

— Він написав Розі, що вступив до Африканського стрілецького полку...

— Ну й навіщо?.. Подався геть, навіть не поцілувавши рідної матері... Я звільнила його з-під опіки, а він оп

що утнув, діставши волю! А для чого? Можете сказати мені — для чого? — закричала пані Костадо, не турбуючись про хвору, якій несила було терпіти отой оглушливий крик. — Та він же справжній анархіст, що не хоче визнати ніякого авторитету... А може, Роза знає що-небудь?

— Ні. П'єр написав їй свою нову адресу без жодного пояснення.

Увійшла Роза.

— Вибачте, мамі потрібен спокій. Вона дуже швидко стомлюється.

Леоні нагнулася до хворої і, цілуючи її, наполегливо запитала:

— Ти прощаєш мене? Скажи! Ну, скажи!

Люсьєна, знеможена боротьбою, схилила голову, випросталась під ковдрою й заплющила очі: «Коли б вона вже пішла, хай би пішла!»

— А як Роза? Не їздить більше в Бордо?

Тут у хворої раптом знайшовся голос, і вона гучно сказала:

— Ні, їй вистачає роботи вдома; вона веде рахунки... Адже тепер у Леоньяні велике прибуткове господарство. Воно принесло нам цілий капітал.

Раптом Леоні підступилася до ліжка і з превеликою цікавістю спитала:

— У Бордо подейкують, ніби Дені щоранку сам їздить на базар і збуває зеленярам городину. Це правда?

— Всього двічі на тиждень. Кавельге сам доглядає город і молочні ферми; він каже, Дені краще взятися за сад. Виноградники в приміській зоні не вигідні: дуже дорого обходиться обробіток. Отже, господарство в нас велике, — повторила хвора. — Діти мої забезпечені, в повному достатку. Маєток і п'ятдесят гектарів землі на перехресті шляхів, під самісіньким містом, — це не абищо. Ми дуже зобов'язані родині Кавельге... А попадись якийсь лоботряс, усе господарство прахом пішло б!

Леоні Костадо вже була біля дверей, коли її наздогнала ця стріла.

— Що заслужила, те й дістала, — мовила хвора з великим задоволенням і заплющила очі.

Хрущі гули навколо каштанів, укритих рожевим та білим цвітом. Леоні Костадо сказала, що на виноград заповідається врожайний рік. Вона попросила Розу писати їй щоразу, коли дістане листа від П'єра. Він матиме першу відпустку десь у пору збирання винограду.

Нарешті Леоні важко влізла в автомобіль, і його чадний дух на мить забив аромат бузку.

А через день у Леоні Костадо стався апоплексичний удар. І вона померла на місяць раніше своєї подруги Люсьєни, в котрої, як їй здавалося, був «нікудишний вигляд». У час агонії біля неї був лише Робер, і вона до останнього подиху говорила тільки про Гастона та П'єра.

XVIII

«Поміркуємо» — завжди казав собі П'єр Костадо під кінець свого самотнього обіду. За обідом він багато пив, проте голова від цього мовби ставала ясніша — він почував невиразне бажання пуститися на всі дороги, жодної не тримаючись довго. Тоді йому ще не спадало на думку піти добровольцем до Африканського стрілецького полку. А проте, сам того не помічаючи, він уже був на шляху, що вів його до цього безглузлого вчинку.

Вже два місяці він жив у Парижі і свої відвідини ресторану на вулиці Рояль, де оркестр грав новомодні віденські арії, вважав навіть не приниженням власної гідності, а падінням. Сумління підказувало йому, що він має робити: обравши якесь ремесло, взятися за його опанування. П'єр не міг переконати себе, що це утопічний і нездійснений намір, він бачив приклад: адже один із його знайомих, юний американець, зрікся багатой родини й нині працює на заводі.

— І я не маю права, — міркував П'єр, — вдаватися до таких, наприклад, аргументів: «Найперший обов'язок — застосувати якнайкраще своє природне обдарування» або: «Я принесу робітничому класові більше користі, залишившись самим собою». Я не можу опиратися на такі аргументи, навіть якби вони були слухні, бо, по щирості, не ці доводи переконують мене: насправді я поступаюся своєму характеру, схильності до комфорту (настільки, наскільки він сприяє роботі думки), поступаюся власному прагненню незалежності. Я знаю: мені несила коритися наказам, терпіти образи господаря чи старшого майстра; адже з моїми достатками я можу послати їх під три вітри. За два роки мене візьмуть до армії, і тоді доведеться вислуховувати образи такого собі сержантика. А поки що я любітько дістаю щомісяця чек, навіть уявлення не маючи, звідки беруться ті гроші: квартплата пожильців, відсотки

з ренти чи акції якогось промислового виробництва... Я отримую гроші, я живу.

Все це так, а проте хіба я не талановитий? Признатися в цьому самому собі зовсім не смішно. Коли я прочитав отому молодому американцеві «Аттиса і Кібелу», він заходився вихваляти поему перед своїми товаришами, і про неї вже заговорили. Я раз у раз говорив собі, що в мене один-єдиний обов'язок: дати вихід словам, що рвуться з грудей, як із-під землі вулканова лава. Це не заважатиме мені стояти на боці вбогих... Ото безглузда думка! Ніякого «боку вбогих» не існує, а є два способи їх експлуатації — справа і зліва. Стати самому експлуатованим, щоб не опинитися серед експлуаторів? Ні, це над усякі сили! Для людини релігійної є ще вихід: одягти або сутану, або білу чи брунатну рясу¹. Та чи знайдеться в світі бодай один орден ченців-жебраків, справжніх жебраків? А що важить мое власне убозтво, коли я вступив у могутнє маєтне товариство. До того ж треба ще бути цнотливим... А який я насправді? Часом я вважав себе злочинцем, а іноді, навпаки, втішався з того, що в мене такі незначні поклики крові. Я не міг перешкодити собі прислухатися до всього, що зі мною відбувалось на цьому ґрунті: окремі дні були затавровані, зацьмарені, заплямовані ганебним актом, дарма що той акт і здійснювався без свідків, і не призводив до якихось суттєвих наслідків. Одна невелика вада руйнувала всі тривалі зусилля, скеровані на досягнення душевної шляхетності. Яких великих зусиль у боротьбі з самим собою потрібно на те, щоб звести греблю, за якою несамовито шаленітимуть води, раз у раз піднімаючись — і раптом сягаючи рівня, що його вже не витримати ні людським, ні небесним силам. Водночас П'єр переконував себе, що надавати значення таким дрібницям — безглуздо, а проте не сумнівався: вони справді мають велике значення, принаймні для нього. Найменші провини відбивалися в його душевній глибині. Він визнавав, що для інших людей уся та мізерія не має аніякісінької ваги, і радів за цю їхню байдужість. А проте себе самого судив за власними суворими законами.

Коли П'єр переходив площу Мадлен, геть загачену фіакрами й таксі, пустився дощ. Парасоля він не мав, але

---

¹ Одягти сутану — означає стати священником; одягти білу чи брунатну рясу — постригтися в ченці.

Йому страшно було й подумати вернутися назад до себе в номер. Як принизливо, що він не може ввести в своє життя нових людей і забути тих, кого зрікся. Тепер він ласкавіше, ніж раніш, відгукувався на благальні листи матері й Робера. З одним лише Дені, здавалося, все було скінчено, хіба від Рози П'єр діставав про нього новини.

Якби П'єр того вечора повертався до себе на вулицю Турпон, йому довелося б іти повз Люксембурзький сад, і він, певно, притулювся б лицем до чавунних прутів загорожі й стояв би так, дихаючи повітрям, сповненим земної вільгості. Аттіс та Кібела вже не пробігали болотистими лугами його дитинства: вони страждали, ув'язнені в старих садах Латинського кварталу, що їх уздовж і впоперек сходили численні покоління його юних відвідувачів.

Дощ пішов рясніший, і П'єр вступив у перший, що трапився йому по дорозі, мюзик-хол «Олімпію». Він подумав: «Дощ загнав мене під дах», — і тут же сказав собі: «Добрій привід поштовхатися в цьому тлумі, подивитися на ці фізіономії, на довколишній набрид, послухати, як, сидячи на табуретах, перегукуються між собою жінки... Але цього вечора вже — ані крапельки міцних напоїв!»

Він заплатив два франки за вхід до партера. «Тут тобі не місце», — майнула думка. П'єр побачив у дзеркалах власне відображення — дужий парубічко із рожевими щоками та червоними вухами в оточенні безкровних лиць. У хмарах тютюнового диму юрба підтягувала пісеньку, що її грав оркестр. Вийшов товстий, затиснений у фрак, з квіткою в петельці співак. Справжній кабан. Перука подовжувала його біле, як сир, обличчя, на якому були ледве помітні заплили салом очі та приплюснутий, схожий на курячого куприка ніс. Одне слово, лице й зад — на один лад. Він підіймав фалду фракa, неначе пелену спідниці, вдавав, ніби несе коробку з капелюшком, витягав з перуки уявні шпильки. Всі його шансонетки закінчувалися словами: «Як дев'ять місяців мине», — або натяками на потаємні рахунки аптекаря. Щоразу, коли виходив за куліси, публіка захоплено ревла, знову й знову викликала свого кумира, кожен вимагав своєї пісеньки. П'єр подумав, що між убогою непристойністю цих пісеньок та пожадливістю його Аттіса й Кібели може й нема різниці в самій природі цих почуттів. Тут він відчув на собі чийсь погляд і оглянувся. Де він бачив ці ясні, подібні до незабудок, очі?

— Ви мене не впізнаєте, пане Костадо? Це тому, що я поголив бороду, та воно й одягаються в Парижі краще, ніж...

Вкрай здивований, П'єр подумав: «Та це ж Ланден...» Цей вельможа, від якого пахне такими чудовими парфумами,— Ланден! Це припудрене клинцювате обличчя, затінене фетровим зсунутим на очі капелюхом,— Ланденове обличчя!.. П'єр силкувався знайти в цьому напахченому франтові подобу бородатого клерка, який віддавав йому доземний уклін, зустрічаючи по четвергах у замку Оскара Револю. Тим часом Ланден уже засипав його питаннями: пан Костадо в Парижі проїздом? Он як, він має намір тут оселитися? Надзвичайно цікаво! Може, він думає присвятити себе літературі? І тут він згадав, що існує ж «Аттіс і Кібела»...

— О, вам завдає прикрощів моя нескромність,— додав Ланден, помітивши невдоволений і впертий вираз на П'єровому обличчі.— Річ у тім, що своєю роботою я тепер пов'язаний із журналістами — контролюю деякі газети, які, мушу сказати, небагато приділяють уваги поезії. Зрештою ніколи не пізно відвести в них належне місце й поезії.

Зацікавившись, П'єр спитав, що це за газети. Він не знав жодної з тих, що їх назвав Ланден, окрім «Кривої сороки», яку інколи випадало йому переглянути в перукарні.

— Повірте мені, пане Костадо, на всяку газету потрібно дивитися як на трибуну, незважаючи на її напрям. Але зайдімо в бар — тут дуже гамірно й штовхається всяка покидь.

Вони зійшли східцями до бару. Тут серед повій, що вишикувалися перед вітриною з наїдками, П'єр помітив пишню вбрану квітучу негрятянку.

— Якого вина zvolите? «Мумм», «Кордон Руж»?

П'єрові незручно було признатися, що він і без того зайвого хильнув; він був розчулений Ланденовою увагою. Ланден жадібно смакував відповіді на свої питання і, здавалося, ловив їх на льоту. Як почувається П'єр у Парижі? Чи не важкі йому перші тижні? Як болісно стискається в Ландена серце на саму лише думку про тих самотніх молодих провінціалів, що вранці виходять із вокзалу на Ке д'Орсе. Пан Костадо, певно, частенько згадує свого друга Дені? Що? Не згадує? Отакої! Хто б міг подумати? Хоча ці дітки Револю... Ніхто їх не знає краще за Ландена. Від самого народження всі вони зростають на його очах. Один господь знає, скільки б він роз-

повів про цю сімейку. А якої думки про них пан Костадо? Що й питати? Має, звичайно, він власну думку про друзів дитинства... Між нами, це в них спадкове!

П'єр помітив, що Ланден уже не засипає його питаннями, і в нього якось мимохіть розв'язався язик. За ті два місяці утяжливого мовчання він надолужував своє. Та й сам Ланден своєю люб'язністю схилив до відвертих розмов. А як уважно він слухав! Йому хотілося знати справжню причину, яка спонукала П'єра оселитися в Парижі. Хлопцеві не було чого соромитися, і він сказав причину: розрив Робера з Розою, ганебний вчинок його брата.

— Дуже шкода! — перебив його Ланден. — От би приїхати вам сюди на місяць раніше! Ви могли б зустрітися зі своїм старшим братом: Гастон і панна Лораті жили тут, — ви ж її, певно, знаєте? Тепер вони в Брюселі. Вона дістала там ангажемент, боюся, ненадовго...

П'єр заявив, що він відвернувся б од такого брата, якби їм довелося зустрітися. Підливаючи хлопцеві вина, Ланден захоплено похваляв таку непримиренність, але й зауважив, що незабаром П'єр од неї відмовиться. Життя в Парижі не надто сприяє збереженню власних принципів. Рано чи пізно П'єр переконається в тому, коли досі не переконався. Хлопець почервонів, і Ланден зловтішно стрепенувся.

— Що? Вже переконалися? Ну, коли на те пішло, розкажіть усе по щирості...

Він утупився хлопцеві в очі, а той, сп'янілий від шампанського, і не помітив, що перед ним — почвара. Ось вона, така солодка Ланденові мить «сповіді ніби перед матір'ю», як він казав, сповіді, від якої все залежало і, керуючись якою, поведився він із новонаверненим.

Уже не було потреби заохочувати П'єра до розмови. Але плів він якусь нісенітницю. Спершу Ланден подумав, що з нього глузує цей бовдур. Де ж пак! Він, мовляв, хоче зректися свого класу, відмовитися від багатства, не користатися привілеями — одне слово, вийти з цієї соціальної системи. Він навіть зробив уже перший крок — поступив був учнем у друкарню, та з перших днів почув відразу до того. Тут же такі самі собою зринули розумні доводи проти цього плану: навіщо самохіть ставити себе в тяжкі умови праці, проти яких хочеш боротися? Якщо поет прагне служити людству, він може, не каляючи рук брудною роботою, взятися до чогось пристойнішого. Але П'єр не хотів дурити себе якимись вигаданими

доводами, бо знав справжні причини свого неуспіху: лінощі, слугування череву, любострасність, пиха.

Молодий Костадо все говорив і говорив, зупиняючись хіба лиш сьорбнути вина, тимчасом як Ланден, уп'явшись у нього чіпким поглядом, посміхався, прикриваючи рот широкою, мов лопата, долонею.

— Вам, пане Костадо, багато ще належить зробити на життєвому шляху. Але тепер, думаю, ви підете вперед велетенськими кроками. Сьогодні, вже здалеку, вам, певно, здаються кумедними оті три дні, що ви працювали в друкарні. Уявляєте? Син Костадо з версткою в руках! Між нами — робітники не надто делікатні, га? Чого тільки ви там не надивилися! Вони, певно, хотіли силоміць затигти вас до дому розпусти? Ні? Та невже не тягли? Ну, то вам трапилися якісь диваки! А не піддавали вони вас детальному оглядові, натуральному? Хіба ні? (Він сміявся, аж дух йому забивало). Неймовірно. В тій друкарні були й жінки — то невже вони не робили спроб? Ну, ви мене дивуєте...

Щодо Ландена, то з нього досить — ніякого служіння народові! Не варто віддавати йому серце. Досить його дурили.

— Не мине й трьох місяців, пане Костадо, як вас спіткає те саме, що й мене.

— Ви вдаєте з себе циніка, пане Ландене, — несподівано сказав П'єр. — Але переді мною не варто. Ви ось казали про своє серце... А я ж добре знаю його, оте ваше серце!

— Ви його знаєте? — Ланденове обличчя стало недовірливим, настороженим.

— Ви глузуєте з мене, пане Костадо.

— Я частенько говорив із Дені про вас, про вашу долю. Ланден зблід.

— Про мою долю?

— Знаєте, як ми в Дені називали вас? Ви не прогніваєтесь? Ми називали вас «покора».

— «Покора»? Справді?

Ланден засміявся:

— Гм!.. Цікаво: один каже — «потвора», другий — «покора». А разом звучить кумедно: потвора-покора, потвора-покора.

— У ставленні до вас Револю-батько був негідником, — запалившись, говорив далі П'єр, — хоча ви були уважні до нього і так вірно служили йому. А по смерті його хіба ви

не докладали всіх зусиль, щоб діти покійного якомога менше постраждали від тієї катастрофи? Ніколи не бачив, щоб із такою простотою і сердечністю платили добром за зло. Роза та Дені, запевняю вас, добре знають вашу послужливість. Коли вони вам про це не говорили й не писали,— а я наполягав на тому, щоб вони це зробили,— то лише через те, що з дитинства їх привчили до вашої жертовності. Скільки разів наша мама казала, що ви тягнете всю найтяжчу роботу в нотаревій конторі, а дістаєте нікчемну платню. Вона запевняла, коли б Револю так, мовляв, безглуздо не застрелився, ви його і цього разу витягли б із тієї халепи...

— Поговоримо про інше, пане Костадо,— перебив його Ланден.— Я виконував обов'язки клерка, та й тільки.

Проте П'єр, ласкаво дивлячись на нього блискучими очима, правив своєї:

— Ваша ніяковість зраджує вас, добродію Ландене. Коли я й мав деякий сумнів у тому, що ви надзвичайна, чудесна людина, то зараз у мене є на те докази. Якщо ви навіть вирішили надолужити втрачене, трохи зачерпнути втіхи, то й це нічого не міняє; ви прекрасні, бо життя ваше — суцільна жертва, покора.

Ланден не наважувався перечити. Звичайно, він сам говорив про своє добре серце. Проте йому зараз було ніяково за власний прикрашений портрет, що його в простосердності своїй зображував хлопчина, який сидить навпроти, розпашілий, з посоловілими від вина очима, з пурпуровими вухами й краплинами поту на лобі (він раз по раз витирав його брудною хусточкою). І Ланден уже облишив ту словесну гру; на його власний подив, у нього вихопилося:

— Ви не знаєте мого життя, пане Костадо! Ви не знаєте мене.

П'єр відчув щось дивне в цих словах, але не помітив туги, яка прозвучала в них.

— Звичайно, я не знаю всього вашого життя, але з мене досить і того, що я спостерігав протягом багатьох років.

— Та вам не відоме моє життя навіть за тих років, коли ви мене знали.

П'єр уже без найменшої відрази схопив Ландена за руку:

— Кожен наш вчинок має аж ніяк не один виток, добродію Ландене. Чи не так? І люди, які всі причини наших

вчинків зводять до самої лише вигоди,— вбогі на розум. Наші дії мають силу-силенну витоків,— знаєте, як ті струмочки в наших краях... На болотистих лугах повсюдно б'ють джерела, вони зливаються в один потік, і чиста вода, що тече поміж коріння вільхи, відбиває небесну блакить. Я знаю вас, добродію Ландене, як порядну людину, що працювала в багатого господаря, котрий дбав лише про вдоволення власного любострастя. А більше мені нема чого дошукуватись.

— Так, але відтоді...— Ланден затнувся, а потім додав: — Я стільки вистраждав...

Тут він помітив, що молодий Костадо, відвернувшись, роздивляється пару, яка сіла за сусідній столик. Дівчина була дуже молода; дебютантка, подумав Ланден, або скоріше така собі продавщиця, якій ласкавець її вирішив улаштувати невеличкий бенкет. А чоловік був товстун з короткою шиєю, з підстриженою бобриком чуприною й заволосатілими вухами. Він проглянув картку вин, розпитував про щось кельнера і не помічав, що дівчина робила знаки хлопцеві, який сидів на м'якій канапці навпроти неї. Однак Ланден відчував ніби на дотик оті потаємні знаки єднання, що їх кидали одне одному двоє молодят, схожих на двох пташин, які, сидячи весною на гілках, перегукуються закличним, повабливим співом. Він знав, що йому нічого не залишається, як спостерігати їхні загравання і, залежно від настрою, або втішатися з того, або встати, вийти з бару і самітником поринути в дощ. Проте він знав, що без опору не відмовиться від надії вперше за життя звіритись,— і то не котромусь із своїх спільників, не якомусь зачерствілому старому глевтякові, а чистому й досі ще дитинному створінню, хтозна чому готовому вислухати, хай і не збагнувши, його сповідь — принаймні несподівано освітити його темне життя, дати йому інше пояснення, ніж той страшний вирок, що нав'язувався сам собою.

Звісна річ! Адже цей юний Костадо — створіння незвичайне,— він міг би сказати Ланденові, що залишається від деяких людей, коли відкинути їхню манію, їхню звичку, їхню пристрасть. І раптом Ланденові згадався плющ, повитий по стовбурах дерев у Леоньянському парку. Оскар Револю наказав був вирубати його, залишити тільки на кількох усохлих берестах, щоб заміняв їм листя. Нічого б не залишилось од тих берестів, якби позривати з них плющ. А що залишилося б од Луї Ландена, якби...

Ні, такого питання П'єрові Костадо не обміркувати із Ланденом цього вечора. Хоча цей хлопчисько й сидить поруч нього, а проте думками витає далеко звідси. Товстун подався шукати туалет. Дівчина й П'єр усміхалися одне до одного. Слова зайві. Справжній голос крові — це взаємне німотне волення двох безгрішних створінь, які ніколи ще не бачились, та в одну мить упізнають одне одного, як це бувало в перші ночі на землі, коли вони, здалеку відчувши одне одного зненацька, виринувши з колючих чагарів, юні й голі, кидалися навстріч.

Сцена Ланденові знайома; але цього вечора вона, як то бувало звичайно, не збуджувала в ньому злості, гіркотного роздратування й відчаю. «Щастя існує, — думав він. — Бог ласкавий, він благословляє молоді чисті створіння». Він мирився із власним стражданням, з долею покидька, що його зашпурнуло до цих двох чудових діток, які зачаровані на лісовій галявині, зачаровані одне одним. Якщо колись знову пощастить йому, Ланденові, зустріти цього юного Костадо, Ланден-покидьок усе відкриє йому... А цього вечора він дасть йому спокій. Ланден оплатив рахунок і підвівся.

— Перепрошую, — мовив він. — На мене чекають.

Раптом отямившись, П'єр подумав, що його компаньйон прогнівався, і, встаючи, заявив, що без нього не хоче залишатися в барі. Дівчина стежила за ним розчарованим поглядом.

Дошило. Ланден зупинив карету. «На вулицю Фонтен». П'єр, гадаючи, що Ланден і досі гнівається, запропонував супроводжувати його. Той схвильованим голосом висловив згоду, все-таки попередивши, що на нього чекають.

— Біля під'їзду я з вами попрощаюся, — сказав П'єр. У нього не залишилося сумніву, що Ланденова мовчазність — ознака невдоволення, і спробував його розважити. Гучно вдихаючи носом повітря, він казав, що запах карети нагадує йому запахи батьківських екіпажів, село, казкові мандри в якомусь старенькому тарантасі, що, відслуживши свій вік, стояв у глибині каретника; згадалося йому й те ландо, в якому він колись увечері проводжав Розу до Леоньяну... Добродій Ланден, певна річ, знає Розу Револю? Так, звичайно, знає. Вона ніколи не забувала спитати, як почувается панна Ланден, і він завжди пам'ятатиме цю люб'язність.

— Отож признаюся вам, тільки вам, пане Ландене... Я любив, досі люблю і завжди любитиму її.

Ланден подумав: «Існує істина життя, істинне життя існує». Карета притишила хід і нарешті зупинилась. Ланден сказав хрипким голосом:

— Ну от і приїхали. Дякую вам, пане Костадо.

П'єр заперечив, мовляв, нема за що дякувати. Тоді Ланден додав:

— Адже ви погмоніли зі мною з таким довір'ям, з такою прихильністю. Якби ви знали...

Він якусь мить повагався і, поклавши руку на гудзик дзвінка, замовк, бо П'єр, що стояв на тротуарі й затумененим поглядом дивився кудись вдалечінь, не слухав його.

— От і добре, що я заїхав так далеко від готелю,— сказав П'єр.— Піду пішки через увесь Париж. Доц утих. Прогулянка мене освіжить. Спатиму як убитий.

Карета подаленіла; Ланден помахав рукою і зник у відчинених дверях парадного. П'єрові кортіло вернутися в «Олімпію»... Але він згадав про товстуна, і йому стало бридко. Ну, та й треба дбати про свою чистоту. П'єр подумки питав себе, чи багато хлопців страждають од такого самого розладу: з одного боку — чуттєвість, а з другого — спроба самозречення — суперечливість, яка позначилася на Аттісі, що став від того незрозумілим; образ його дуже ускладнився в поемі: Кібела бачила цнотливого Аттіса, сповненого віри в якогось невідомого бога. Простуючи мокрими, брудними тротуарами, повз темні будинки переповнених харчевень, де, поглинуті палкими розмовами, впритул сиділи дівчата зі своїми кавалерами, П'єр стиха декламував тужіння Кібели, яку скривдив Аттіс, що розкався:

Я плачу: ти такий тендітний і міцний.
Ти спиш? Трава, де спиш, тебе окропить соком;
Птах змовк, неначе сном охоплений глибоким,
Цикада лиш скурчить влад крові молодій.
Де сосон ліс ряхтить, звідтіль, в-над небокраю,
Південний вітер дме, і повіви слабі
Приносьть аромат коханої тобі,
Суперниці, яку на поміч закликаю,
Щоб дати тобі, чого ти прагнеш у журбі.
Для тебе стишу я жару несамовиту.
Намарно! Дужчий, ніж оде шалене літо,
Ти вже лідводишся на ноги, щоб іти.
Не знала, Аттісе, який великий ти!
Є Невідомий хтось, і він тебе уміє
Зробити звивистим, гнучким, неначе змії,—

Він діє чарами, не знаними мені.
Той сивий океан, оті ліси смутні,—
Ні кров твоя, ні плоть не підуть в їх простори,
Не владний більш уже приплив, ані відплив
Над Аттісом, глухим до їхніх голосів.
Не тих він втіх зазнав, хлопчак худий, суворий,
І знищення не те, й смерть ліпша, не така,
Як в краплі, що навік у безмірі зника.

«Знищення... Жахливо! — подумав він. — Цей рядок треба переробити».

Добираючи пошепки слова, П'єр перейшов мостом Сену, потім дістався до вулиці Турнон і, навіть не помічаючи, якою дорогою простує, доплився додому інстинктивно, як звір повертається до свого лігва. Вкрай знеможений, він роздягнувся і тут же заснув. Розбудив його не голод, як завжди, а люта мігрень і нудота. Він уже знав, що його жде жахливий день, і ліг знову. Десь під сьому вечора він устав і, похапцем причепурившись, подався в кав'ярню, де своїм звичасм щоранку пив каву з вершками й рогаликами. Цей сніданок був йому водночас і обідом: попоївши, він знов упав на ліжко.

Настала погожа, сонячна, надто тепла, як на цю пору, година,— така теплінь довго не стоятиме,— і після тривального отупіння до П'єра знову повернувся добрий настрій. Опівдні він вийшов, купив у газетяра свіжий номер «Преси» і сів за столиком у барі «Пантеон». Віп помирав із голоду, бо майже другу добу нічого не їв. Замовивши біфштекс, він узявся за газету і на першій сторінці побачив портрет Ландена. Над ним жирним шрифтом було надруковано: «Злочин на вулиці Фонтен», а внизу — «Нова жертва».

Пізніше, коли П'єр намагався поновити в пам'яті цю жахливу хвилину, йому здавалося, що він несвідомо поводився так, ніби сам убив Ландена. Він заходився читати повідомлення про вбивство з удавано байдужим виглядом і не підводив голови, доки кельнер не приніс йому біфштекс. У нього не було певності, що він не винен; щоб переконати себе в цьому, він покинув читати і став пригадувати хвилину за хвилиною, як провів той вечір. Авжеж, він попрощався з Ланденом перед його під'їздом — хоч який був п'яний, не потягся слідом за ним... І тут йому раптом впали в око слова, надруковані в газеті: «Розшукують одного молодика, до якого Ланден підійшов був близько десятої години вечора в партері мюзик-холу

«Олімпія». Бачили, як вони вдвох зайшли в бар, де випили пляшку шампанського. Не було й одинадцятої, коли Ланден попросив рахунок. На бульварі він найняв карету під номером 2021 і запросив до компанії того молодика. Візник довів їх до Ланденового будинку, але не бачив, щоб вони зайшли туди обидва. Йому навіть здалося, що невідомий пішов далі сам-один. Прикмети його, подані візником, збігаються з прикметами, які повідомила білетерка мюзик-холу, що знала Ландена, й помітила молодика, з котрим він увійшов. Так само описав невідомого й кельнер бару. Одна лише панна Івелін Шабра, яка сиділа за столиком навпроти Ландена і його супутника, описала невідомого зовсім не так, як інші свідки. Розслідування ускладнюється тим, що воно ведеться в середовищі, де багато людей воліє мовчати. До того ж усі свідки одно-стайно запевняють, що розшукуваний не є завсідником «Олімпії», ніхто там не знає його в обличчя, і, можливо, зайшов він туди вперше».

В «Останніх новинах» подавалося свідчення консьержки, яке скерувало поліцію на інший слід. Вона сказала, ніби десь близько дев'ятої вечора до Ландена приходив якийсь тип, видно, він одімкнув двері ключем, що його дав йому сам господар. За її ж таки словами, Ланден вернувся додому біля одинадцятої вечора. Вона чула, як він на вулиці сказав комусь «бувайте», і той пішов геть.

П'єр одним духом вихилив склянку, зітхнув і озирнувся довкола. Ні, на нього ніхто не звертає уваги,— він, при-мруживши очі, пробурмотів молитву. Свідчення консьержки він перечитав разів п'ять-шість. Він урятований!

Може, написати слідчому? Ні. Це безглуздо. Мабуть, шукатимуть по всіх готелях Монмартра і площі Республіки, серед професіоналів. Нема жодної підстави гадати, ніби вони прийдуть і схоплять хлопця з порядної сім'ї, про якого статечні люди, хазяї, в яких він мешкає, можуть дати тільки добрий відгук... П'єр тинявся алеями Люксембурзького саду, чекаючи вечірніх газет. Там він не знайшов нових подробиць. Він провів ніч, третю після злочину, в ліжку, одягнений: раз по раз прокидався, схоплювався, тривожно прислухався і знову западав у темряву. О сьомій ранку, вислизнувши з дому, він метнувся до кіоска. Газети повідомляли, що Ланденового лакея довго допитувано. Про таємничого молодика, якого бачили в «Олімпії», і досі — ніяких вістей, хоча його свідчення дуже потрібні для подальшого слідства. Проте було мало-

Ймовірно, що він появиться доброхіть, бо вже виявилися «соромітні боки цієї справи».

Увесь день П'єр корився рефлексам самозахисту,— він змінив свій одяг на чорний і, зайшовши до перукарні, звелів постригти його якомога коротше. Він перебував у гнітючому стані, але вже не зі страху виправдовуватися перед слідчим, а з незбагненної певності, що він зіграв якусь роль у цій історії, що він став певною мірою причетний до неї, так ніби хтось змусив його супроводити нищу жертву якомога далі, до самісінької межі, за якою Ланденові не було порятунку — ні на землі, ні на небі. Господи! Газета, що її продають на кожному кроці за два су, давала в руку всім і кожному, не боячись назавжди кинути у відчай чисті душі, ключ до однієї з численних брам людського пекла, земного пекла, що, так само як і царство боже, знаходиться в нас самих.

Те, що завжди було для П'єра утяжливим і мучило його, набуло тепер певних форм, знайшло своє втілення. Диявол був би не такою вже й страшною потворою, якби не слугував могутньому духові зла. Навіщо говорити про якісь реформи, революцію? Все це ні до чого: голод і жадоба справедливості зіткнуться з іншою жадобою, з іншим голодом — із нищою хтивістю. Спершу треба взятися за те, що криється в самій людській природі, за ці пекучі болячки, думав П'єр. Але саме це людське убогство, самі болячки, які могли б скерувати релігійну натуру молодого Костадо в містичному напрямку, відвернули його від цього шляху; він не був таким уже досвідченим теологом, щоб задовольнитися міркуваннями, які б виправдали створителя в створенні усякої погані. Пізніше в житті йому завдяки молитві кілька разів ніби щастило уникнути сумнівів, але вони були пов'язані з однаковим душевним станом, якого він не міг створювати за власним бажанням. Тим-то його часто мордувала ця внутрішня боротьба, і вона аж ніяк не була цариною абстрактних міркувань для П'єра Костадо, останнього супутника, який провів Луї Ландена до берега вічності і образ якого був останнім перед Ланденовими очима,— адже потім цей неборак бачив лише хижий вираз у погляді свого вбивці. Випадок, звичайно, винятковий, проте він відбиває справжнє становище, буденну дійсність у її розмаїтих формах із часу, відколи існує людство. Одвічне пекло починається саме тут, на землі, з народження тих, кого, на думку теологів, проклято ще до появи на світ. Дорога,

якою прямував молодий поет, поглинутий образами Кібели й Аттіса, несподівано звела його з Ланденовою долею, привела до моря вмерлих.

Кілька тижнів П'єр тинявся, як очманілий. Він ходив на сповіді і там вислуховував то формальні відповіді, заяложені фрази, де розв'язувалися всі сумніви, то невизначені, туманні вислови стомлених людей, яким до смерті остогидло мудрування скептиків; проте, бувало, чув він і заклики до щиросердої віри та любові,— і він падав у палкій молитві на коліна, як тоді в каплиці Пречистої діви, в соборі Сен-Сюльпіс.

Він вичерпався. Настала хвилина, коли доля юнака з його вдачею залежала від випадкової зустрічі. Для нього була необхідна зустріч із людиною, яка скерувала б його в певному напрямку. Таким зустрічним став не хтось із його товаришів, не панотець, не якась там свята людина, а повія.

В одному з перших паризьких автобусів із імперіалом, що ходили від Опери до Сен-Жермен-де-Пре, він помітив ту саму дівчину, з якою випало йому зустрітися в барі «Олімпії». П'єр сів поруч неї, але спочатку не впізнав її. Вони розговорилися і зійшли на першій зупинці. П'єрові кортіло виправдатися в очах цієї дівчини. «Невже ви думаєте, що я вас підозрювала? — вигукнула вона. — Та у вас же й лице не таке! Знаємо ми отих, чого там!» П'єр був зворушений тим, що вона дала поліції навмисне хибні прикмети. Вона служила в кафе по вулиці Ріволі.

Вирішальним для П'єра стало не так знайомство з цією дівчиною, як новий спосіб життя, що до нього він одразу призвичаївся, бо, дістаючи щомісяця грошевий переказ, міг ніде не працювати. І він поринув у гультьяське життя, в життя завсідника підозрілих кубел. Тепер він міг сказати про себе: «Я справжній Костадо». Адже й він ступив на ту саму життєву дорогу, котрою пішли обидва брати, і тим самим колись страшно обурили його. Але вони принаймні ніколи й не важили на душевну шляхетність і не судили інших з висоти власної досконалості, як це завжди робив П'єр; нині, як і старші його брати, він лежить у багні, терплячи ті самі напади низотної хіті. Може, його хтивість була ще важча, іще шаленіша. Але вона не зводилась, як у братів, до простого брутального потягу. Всі пахощі землі вливалися в нього, його кров струмувала в гармонії з земними соками, що підіймалися

в жилах рослин, і обличчя, й тіла людські відкривали йому одному грізну красу, якої не дано бачити іншим.

П'єр відчував цю нездоланну владу всього створеного над собою і водночас — своє цілковите безсилля покійно прийняти цю владу. Всі довкола нього йшли за вічними законами й не бачили нічого трагічного в задоволенні свого шалу. Їм не було соромно за своє падіння, їх не пригнужувала власна розбещеність. А П'єр відчував, що він йде на дно. І ніякі розумні докази не могли похитнути певності, що такі втіхи — смерть для душі. Брудна вода затоплювала йому душу, проникаючи крізь очі, ніздрі, вуха, рот. Яке страждання! Він не міг терпіти життя, що минало в тих самих насолодах, які стали йому необхідніші за хліб і воду.

П'єрові життя було осоружне, а проте він і гадки не мав покінчити з ним. Навпаки, йому дух забивало від жадаби власного існування. Навіть, якби йому викололи очі, все одно він би міцно тримався цього світу, аби тільки слухати пороціння по листю грозового дощу, відчувати пахощі вогкого земного лона, коли над ним підіймається пара. Якби навіть у нього відмерли всі органи чуття, однак залишилася б жадаба жити, цікавість до власного серця, увага до кожного його стуку.

Але він боявся того невідомого, що чекало на нього по смерті. Він вірив у все, що йому втовкмачили в голову з дитинства. Інші поволі звільнялися від того, струшували з плечей тягар забобонів, але найдрібніші зерна, заронені йому в душу, проросли. Йдучи слідами, що їх залишили на густих весняних травах Аттіс і Кібела, він чув безугавні ангельські співи в гіллі дерев, бачив крізь прочинені двері хліва, встеленого пахучою соломою, молоду діву, яка сиділа там, тримаючи на руках дитя, що його буде розп'ято. Ще в колежі кожний стовп, що підтримував у шкільному дворі навіс над майданчиком для ігор, здавався йому зведеним хрестом, з якого, поникнувши головою, дивився на нього розп'ятий, а в класі рами великих вікон на тлі платанового листя, в якому цвірінчали зграї горобців, здавалися тією ж таки шибеницею, яка, однак, не заступала йому земної краси.

Не менше лякала цього молодого язичника й перспектива зречення земних утіх. Досі він завжди уникав священників, хоча й шанував їх. Він страхався цих божих мисливців і їхніх тенет, якими ловлено людські душі. А тепер він шастав довкола них, немов молода лисиця,

яка помирає з голоду і водночас добре знає, що під лагоминкою заховано пастку. Аж якогось дня випадково попалась йому недавно видана книжка Ренадового¹ внука, а також «Містерія милосердя Жанни д'Арк», яку написав Пегі².

На схилі життя нам важко повірити, що на нашу долю змогла б вплинути якась книжка. А проте це істина, повсякденна істина. П'єр запевнив себе, що поєднання хреста і меча ввійшли в його життя ззовні,— тоді як він носив їх у собі, так само як майже вся молодь його часів і його натури; не треба глибоко копати...

Він дійшов простого висновку. В такому віці людину п'янить жадаба розв'язати всі життєві суперечності єдиним розчерком пера. Він підпишеться — і з минулим буде покінчено: з Парижем, з коханкою, з оцим осоружним животінням, із сім'єю (він вїде, не попросившись ні з ким, навіть із матір'ю). Він поставив свій підпис, і тепер уже все залежало від інших і від іншого, хто якось уночі привів його в «Олімпію», хто не без таємного наміру поставив його на останньому повороті шляху людини, приреченої на смерть. П'єр вірив, що ці зустрічі посилає нам доля: вони мають потаємне значення, яке нам належить розгадати.

Який спокій приносить свідомість того, що тобі залишається віддатися на волю інших! На волю інших — до кінця випробування... до весни 1915 року, коли йому міне двадцять три роки, і він звільниться від військової служби, і, — так йому здавалося, — відкриє нарешті, хоч і дорогим коштом, таємницю: як на цьому світі досягнутися радості.

XIX

Під час хвороби матері й до того грудневого дня, коли вона померла, Жюльєна, другого хворого в домі, майже не доглядали. Він скорився цьому і вдовольнявся недбалим піклуванням Марії Кавельге. Та відтоді, як матері не стало, він відновив свої права тяжко хворого. Хоча у нього

---

¹ Ернест Псікарі (1883—1914) — французький письменник, внук філософа й історика християнства Ернеста Рена (1823—1892). Йдеться, очевидно, про твір «Голоси, що волають у пустелі».

² Шарль Пегі (1873—1914) — французький поет і публіцист.

не був ушкоджений ні один орган, він пеймовірно схуд. Проте він не потребував особливого догляду; Роза могла обходити брата й водночас робити те, що було єдиною розрадою її невеселого життя: вести бухгалтерські книги. А що господарство в Леоньяні щодень зростало, то ставало чимраз складніше й рахівництво.

Хоча Жюльєн ніколи не виходив зі своєї кімнати й нікого не бачив, крім Марії Кавельге та Луї Ларпа (поява його в домі Револю була живим свідченням відновленого достатку), він щодня передавав сестрі хроніку тутешніх подій, не приховуючи від неї нічого, що стосувалося особистого життя Дені, який оселився у флігелі Кавельге. Жюльєн анітрохи не сумнівався, що менший брат уже давно кохається з дочкою управителя. Недарма ж вона відлежала цілий місяць; увесь Леоньян знає, що вона згубила дитину. Батенько чекає лиш, коли хлопцеві виповниться двадцять років і мине рекрутська загроза, а там він оженить його з дочкою. Дені вузькогрудий, отже, Кавельге докладе всіх зусиль, щоб залагодити справу, — знайомств йому для цього не бракує.

Роза, вдаючи, ніби не йме віри Жюльєновим пліткам, слухала їх із мовчазним роздратуванням. Через те, що Дені тепер не жив у домі, вони зустрічалися зрідка і говорили тільки про господарчі справи. З часом атмосфера взаємної відчуженості згустилася. Дені завжди заклопотаний і якийсь млявий, здавалося, був поглинутий господарською діяльністю, проте порався автоматично, ніби сновида.

Незабаром по смерті матері, на початку весни, в Жюльєсна на губі вискочив прищик. Роза не надала цьому ніякого значення. Така вже доля хворих, назавжди прикутих до ліжка, — на їхній стогін не дуже зважають. Але невдовзі бідолашному Жюльєнові так рознесло губи, що рот його став подібний до свинячого рила. Він невимовно мучився, з великою мужністю терпів пекучий біль і гідно зустрів страдницьку смерть. Цей страшний, несподіваний кінець пригломшив сестру й брата, і перші дні, здавалося, вони глибоко страждали. А насправді на них війнуло холодом власного небуття.

Дуже швидко Роза помітила, що ці часті похорони не дуже її зворушують; стоячи перед батьковою труною, а потім і перед труною матері, вона страждала за свою байдужість, а цього разу її палив сором. По трьох роках вона нарешті збагнула, що заподіяв їй вікчемний молодик

того сумного дня, коли від грозового дощу в міському сквері струмували ручаї. Ще довго після того вона залишалася ніжним і палким дівчам, могла молитися й віддавати на жертву власне життя; але душевні рани загоювалися поволі, й непомітно для неї вичерпалась і та ніжність, і той сердечний шал.

Минуло три роки, а як вони висушили, як спустошили їй душу! Три роки була служницею матері, а потім нянькою старшого брата, не знавши ніякої радості, крім одної — бачити відновлений достаток сім'ї. Але цей добробут дістався коштом братової долі: Дені став заложником Кавельге, який узяв борг натурою.

Роза не знала, як назвати почуття, що будила в ній сім'я Кавельге, надто Ірен, — вона тепер стала повнощогою, у неї високо здіймалися пишні груди, очі запухли. Роза не признавалася сама собі: «Це говорить у мені ненависть!» Ми ніколи не придивляємося до наших пристрастей, не називаємо їх справжнім ім'ям.

Не те, щоб у ній говорила заздрість, чуттєва злість покинутої дівчини. Вона не відала ні жалю, ані бажання. На похороні Жюльєна, коли Роза вперше за три роки побачила Робера Костадо, вона вже не відчула нічого, крім болісної цікавості. Під час «складання дарів», коли патови витягся в ряд і треба було довго чекати своєї черги, вона, користуючись із нагоди, роздивлялася його обличчя. Робер помітно обважнів. Він уже почав лисіти з лоба; лоб став вищий, але це не надавало йому шляхетності. Довгі вії порідшали і вже не притіняли й досі гарних очей. Повіки були червоні.

«Це через нього я страждала, — думала Роза, — через нього поламалося все моє життя». І вона розглядала Робера зі страхом та якоюсь дивною пошаною.

Увечері Роза спитала Дені, який обідав разом із нею:

— Ти житимеш тут, у домі? Не залишиш мене саму? Він одказав, що це неможливо.

— Мушу признатися тобі, Розо... Чи простиш ти мене?.. (Він говорив, схиливши голову). Ми побралися — я й Ірен. Нам довелося це зробити потай. Зрозумій мене... Вона чекає дитини. Пологи в серпні.

Роза не здивувалася. Вона давно знала, що цим закінчиться. Спочатку вона говорила спокійно, але мало-помалу запалилася. Кричала на мамин манір: «Отакої! Я день

при дні до знемоги клопочу для блага братів, а ти в цей час он чим займаєшся з мовчазної згоди батька й матінки Кавельге!»

Дені несміливо перебив її і взявся захищати сім'ю Кавельге.

— Ми тільки їм зобов'язані сьогоднішнім добробутом. Три роки тому Кавельге-батько задля нас ризикував своїм добром; приморозки чи град — і все, що він трудом набув протягом усього життя, пішло б прахом. Нам, правда, поталанило... Ти, дарма що ведеш розрахункові книги, не зрозуміла, скільки зробив Кавельге за ці три роки...

Роза мовчала, і брат, не підводячи голови, додав:

— Звичайно, я не нав'язуватиму тобі присутності моєї дружини — ми й далі будемо жити у флігелі, в Кавельге. Тобі залишиться весь будинок, не рахуючи належної частки з прибутків. Тільки так! А ти думала, що я тебе примушу жити разом з Ірен?

Дені засміявся на саму тільки думку, що Роза могла підозрювати його в таких намірах. І Розі стало ніяково, що брат ставить її так високо. Гнів її враз охолов, і душу опанував мир та спокій. Раптом вона рішуче сказала:

— І ти гадаєш, що я допустила б, щоб ви з дитиною жили у флігелі? Забудь моє роздратування, Дені. Місце твоєї дружини в цьому домі — він такий великий, що всі ми житимемо в ньому, не заважаючи одне одному. Двох великих кімнат для мене досить.

— Ні, ні! Тобі буде важко.

Що більше Дені заперечував, то дужче Розі хотілося піти на цю жертву і менше вона її лякала. Їй спало на думку, що, можливо, Ірен не погодиться, вигідає якісь причини.

— Хе! — гукнув, сміючись, Дені.— Ірен не схоче! Та вона буде щаслива!

— Ну і як ти міг, Дені? — мовила Роза з ніжним докором.

— Вона чи інша... Однаково... — відповів Дені стиха.

Роза прикинулася, ніби не розібрала, що він сказав, і, сама дивуючись, не відчула неприязні до Ірен. Вона піддалася пориву великодушності і, скинувши з себе тягар лихих почуттів, відчула на душі велику полегкість.

Луї Ларц, одягнений у фрак, розчинив обидві половинки дверей:

— Папно, стіл накрито.

Брат і сестра лице в лице сіли до столу в парадній їдальні, де в каміні яскравим полум'ям палали виноградні лози. На скатерці блищало масивне фамільне срібло. За вікном у холодних кущах бузку тьохкав соловейко. Заносилось на приморозки. Дені сказав, що все це через молодий місяць. Вночі палитимуть солому, щоб обкурити димом виноградні лози й фруктові дерева. Брат помітив, що Роза уважно поглядає на серветку, яку він ріжком заткнув за виріз жилета, — так само робив і Кавельге. Хлопець почервонів і, висмикнувши серветку, поклав на коліна. Ну й звички перейняв він! Сестра, як колись у дитинстві, робила йому зауваження: «Не стукай ложкою по дну тарілки... Дені, приймай лікті!»

Брат і сестра гомоніли про Жюльєна, про батька, про матір і дивувалися, що розмовляють про те спокійно, що сидять самі в тій їдальні, де недавно царював Оскар Револю. Всі вони повмирили. Вогонь у величезному каміні пригас; переплетені звуглілі лози обернулися на клубок вогнених змій. Крижана весна обступила дім небезпечною ніччю. Вряди-годи то Роза, то Дені ронили в розмові якесь ім'я — П'єра чи вбитого Ландена, і вже не існувало тем, які треба було б обминати. Нарешті Роза встала.

— Я проведу тебе і поговорю з Кавельге. Краще буде не зволікати...

Як легко здавалося їй виявити великодушність! Вона поцілує Ірен. Їй не терпілося зробити цей красивий жест. Дені пильно подивився в її широко розкриті, як у нічного птаха, очі, що наповнилися слізьми. Він узяв сестру за руку, але не поцілував її. Вони вийшли в сад. Уперше Роза почула нічне кування зозулі: три відрубні ноти, а за ними якесь ніби злісне шипіння.

XX

— Ірен, ви тепер будете повноправною господинею білизняної кімнати.

Вперше Роза побачила, як червоне, похмуре лице Ірен проясніло. Стоси простирадел і серветок, складених у величезній шафі, заворожили дочку Марії Кавельге. Молода породілля всього кілька днів як перебралася до замку.

Отже, Роза відмовилась від свого останнього привілею. Зробила це з легким серцем: для неї важливо одне — виявити до Ірен якнайщирішу увагу й великодушність. Вона

й не подумала спитати себе, чому їй такі легкі ці жертви: мабуть, вона була менше прив'язана до речей, ніж їй здавалося.

— Оці простирадла виткано в леоньянському мастку в ті часи, коли моя і ваша, Ірен, прабабки сиділи поруч із своїми куделями біля каміна.

— Атож, рід Кавельге — давній, — відказала Ірен.

— І давній, і славний рід, — додала Роза, подумавши: «Ну, нарешті вона приручилася».

Молода господиня взяла ключі, замкнула шафу і стала розстігати кофтинку, сказавши, що дитина, певно, вже згодніла.

— Стривайте, Ірен. Хіба ви забули, що казав лікар? Треба дати Полеві пляшечку з рисовим відваром. У нього вранці знову був пронос.

— То, по-вашому, я повинна його морити голодом?

— Ви завдасте Дені прикрості, — заперечила Роза. — Та воно може й завадити малому в отаку спеку.

Ірен відтяла, що вона, мовляв, не зобов'язана зважати на Дені.

— Крім того, скажу вам — із завтрашнього дня я почну підготовувати Поля супом, — зухвало мовила вона.

Роза роздратовано гукнула:

— Ну, то ми ще побачимо!

— Пхе! Можна подумати, що це не моя дитина, а ваша! — ущипливо мовила Ірен.

— Це син мого брата, прізвище його Револю, і я не дозволю...

Ірен, не дослухавши, вийшла з кімнати й грюкнула дверима. Роза стояла посеред білизняної кімнати, сповненої важкої задухи. Ні, не вистачить у неї терпіння чекати, поки вернеться Дені. Вона поїде трамваєм у Бордо і знайде його в тенісному клубі, куди він заходить передихнути, закінчивши справи в конторі («Ферма Леоньян» недавно відкрила контору й склади на вулиці Сен-Жан). Додому привезе її Дені в новому автомобілі марки «дар-рак». На цьому ж тижні треба знайти няньку — адже йдеться про здоров'я, а може, й про життя дитини.

Зайшовши до себе в кімнату, Роза одягла солом'яного капелюшка, в якому голова її здавалася зовсім маленькою. Дівчина підійшла до дзеркала. Чи досить жалобне на ній вбрання? Білий шовк до цієї сукні не пасує, падо блищить, краще б матовий. Вона відшпилила від пояса трояндовий пуп'янок. Спека їй не страшна. Під блідим

небом вона довго чекала трамвая на тій самій зупинці, де колись виглядала його щоранку, тільки-но починало світати. Сюрчав самотній коник, забившись десь під запилюченим берестом, із якого осипалося майже все листя. Довго до появи трамвая вона почула його гримотіння.

Ще з учорашнього дня в її сумочці лежав нерозпечатаний лист П'єра Костадо. Роза розірвала конверт, прочитала кілька рядків: «П'ятдесят градусів... це здається тобі неймовірним? А я терплю цю жаринь досить спокійно. Зараз, коли я пишу тобі, довкола мертво безгоміння. Проте ніхто не спить...» Вона перегорнула сторінку: «Все, що я розповідаю, мабуть, видасться тобі безглуздим. Я і щасливий, і водночас страждаю. Нікому душу відкрити, хоча тутешні люди люблять мене і сповнені тієї підсвідомої доброти, що йде від серця. Я найслабший з-поміж усіх, і вони щиро намагаються мені допомогти».

Роза поклала листа в сумочку й припудрила розпашілі щоки. Була шоста вечора, але косе проміння сонця палило її крізь полотняні штори на вікнах. Вона зійшла з трамвая і найняла ландо, на якому добралася до клубу. Розкрита парасолька затуляла їй обличчя. Однак Дені впізнав сестру і, залишивши гурт тенісистів, підійшов до неї. Дені ще не починав гри. Він сказав, що вони зараз-таки й поїдуть; іще вистачить часу трохи покататися вечірним холодком.

Роза не наважилася почати мову про те, що Полеві потрібно взяти няньку, звернувшись до контори по найму. Краще зараз не дратувати Дені. Він поїхав як був — у білих штанах і тенісних туфлях. Коли він вів машину, лице його ставало якимсь дивним, безвиразним, совині очі дивилися ніби в вічність. Він їхав мовчки. І хоча здавалося, що він спить, Розі не було страшно. Прокльони й лайки, що летіли їм услід, також не дошкуляли їй, — вона залишалася байдужою до всього. Позад них у куряві тонував увесь світ. А смерть була зовсім близько — і її власна, і невидимого в клубах густої пилуки велосипедиста, якого вони випередили: Дені вдалося круто повернути вбік машину. Обличчя їхні вкрилися пилом.

— Пора вертатися додому, Дені. Ми запізнимося до обіду.

— Я візьму навпростець через Маршпрім.

Кавельге й Марія вечеряли біля дверей флігеля при світлі садового ліхтаря.

— І я з вами поїм,— сказала Ірен.— Вони й досі не вернулися.

— Зажди на них. Якось воно негаразд вийде.

Ірен покрутила головою: вона не ждатиме. Поїсть супу, а потім погодує дитину й ляже спати. Марія принесла тарілку й подала дочці. Вони тримали тепер наймичку, але Кавельге казав, що не може їсти, коли та дівка крутиться коло столу.

Давно вже настала ніч, коли Ірен нарешті помітила світло фар, що зненацька вихоплювало з темряви дерева вздовж путівця. Вона похашцем роздягнулася й, коли ввійшов Дені, вдала, ніби спить.

— Ти спиш, Ірен? Ти що, нездорова?

Вона нічого не відповіла, замкнувшись у своїй злості. Дені ледь розрізняв на ліжку її масивне тіло, що відстовбурчувало ковдру. Він не відступав: може, вона зійде допизу разом із ними попоїсти? Ірен уперто мовчала. Тоді він сказав:

— Ну й вечір! Духота просто жахлива! Я ляжу в кабінеті на дивані. Разом не заснути.

Він узяв піжаму і зійшов у ту кімнату, де колись уночі Ланден розмовляв із тінню свого господаря. Тоді пішов у їдальню. Луї Ларп, одягнений по-зимовому в суконний фрак, чекав, стоячи за Розиним стільцем.

— Я виніс один прибор,— сказав Луї. Він уперто не хотів говорити «прибор пані».

Ввійшла Роза. Вона вже переодяглась. До столу було подано біле холодне вино; аромат розрізаної дині заповнював їдальню, де, б'ючись у меблі, стіни, літали засліплені яскравим світлом нічні метелики. Здалеку долиняло приглушене гуркотіння грому.

— Полеві покращало, але вона його обгодовує. Крім того, не хоче потримати на самому рисовому відварі.

— Стривай. Геть випало з голови... Я бачив у клубі Луїзу Піфер, їй уже не потрібна нялька. Кажуть — нялька чудова. Луїза має прислати її до нас на цьому тижні. Поставимо Ірен перед фактом.

Роза насилу вгамувала почуття лихої втіхи. Вони сиділи мовчки. Сумна, гуркітлива серпнева ніч приспала світ довкола їдальні, повної тріпотливих крилець, що їх вабило яскраве світло. Дені й Роза повставали.

— Якщо вона й надалі коверзуватиме,— заявив Дені,— я спатиму в кабінеті.

— Ні, ні! Треба набратися терпіння, треба бути ласкавішим. Це твій обов'язок.

Вона говорила так через те, що їй було соромно за свою таємну втіху.

— Я вийду подихати свіжим повітрям,— додала Роза.

Вона сіла на лаву і, закинувши голову, дивилася, як було у дитинстві, на летючі зорі. Повідчинювані вікна в спальні Ірен окреслювалися густішою темрявою. Роза чула сухий голос Дені, на який ніхто не озивався. Тоді грюкнули двері. За якусь хвилину Дені також вийшов надвір і сів на лаву поруч із сестрою.

— Вона й досі сердиться. Я не наважився говорити з нею про няньку.

Роза сказала, що цього вечора багато летючих зірок. Дені запалив сигарету.

— Чи пам'ятаєш П'єрові вірші про заблудлі метеори... І Дені, запинаючись, продекламував:

Сузір'я, зграї хвиль і гра їх таємнича,
Боліди, що з небес летять у вир морський,—
Це, Аттісе, ніщо. Є лиш твоє обличчя
Та очі, що на них цілунок мій гіркий.

— А далі? Я вже не пригадую!

— Стривай,— сказала Роза,— далі так:

Ти нищиш береги, бентежний океане...

— Ну, звичайно! От бовдур я. Геть забудь:

Смертельна страва ця, найзгубніша на світі;
Обличчя це бліде, рожеві ці уста —
То овоч, що в мої долоні впав відкриті.

— Я вчора отримала від нього листа,— помовчавши, сказала Роза.

— Як йому там ведеться? Здоровий?

— Так. Сподіваюся. Я ще не прочитала.

— Бідолашний хлопець! — сказав Дені.— Він так мене любив, а я був із ним брутальний. Коли повернеться — буду добрим, ласкавим до нього. Та йому до того байдуже,— він мене вже не любитиме.

Вони почули в себе над головами легкий шум. Видно, Ірен обіперлася на підвіконня. І Роза гукнула голосніше:

— Нарешті хоч подихати можна. Чи не так, Ірен?

У відповідь грюкнула віконниця. Роза попросила брата піднятися нагору.

— Присилуй себе, будь хороший.

Але Дені заперечив: він і так уже двічі умовляв її, а вона — ані пари з уст.

— Заробив же я хоч одну ніч спокійну. Ото вже посплю!

У Рози вихопилось: «Ох, Дені!» — і, вдаючи з себе лиху, вона придушила смішок.

У нежилых покоях потріскували меблі. Ірен заснула в сльозах і тихенько хропіла, тримаючись рукою за люльку. Роза уже з чверть години стояла на колінах, поклавши голову на ліжко; вона не могла зосередитись на молитві і раз у раз збивалася. Зате Дені, простягшись на дивані, вже без колищнього страху думав про те, що в цій самій кімнаті його батько наклав на себе руки. Шкіряні сидіння крісел і досі віддавали запах його улюблених сигар. Дені тепер уже не боявся небіжчиків. Яка втіха побути наодинці з собою! Із завтрашнього дня можна відправляти на продаж виноград. Головне, щоб сварка з Ірен не позначилася на взаєминах із Кавельге. Треба, щоб безглузда колотнеча не доходила до старого. А коли дитину довірять няньці й перестануть годувати супами, після першої ж сварки я перейду в окрему спальню. Цікаво, чи важко буде це зробити? Схоже на те, що Ірен таки любить його... А може, й ні — їй вражено самолюбство, та й тільки. Дені ніколи не вірив, що він може подобатися жінкам. Та він і сам відчував до себе якусь фізичну відразу. Ірен носить його прізвище, живе в замку, стала матір'ю Поля Револю... Чого їй ще може забагнутися? А яка терпляча Роза! Проте й вона покине все це, не витерпить такого життя... «Йй всього двадцять два роки... Нікого вона по-справжньому не кохає. А чого я такий певний, що нікого? Її самотність якась дивна. А проте інколи буває досить одної зустрічі... Яке ж у нашім житті все нетривке — просто жах! Усе плине, міняє форму, не зупинити й на хвилику часу, коли життя стало таке, що його можна терпіти.

Роза наслухала порошіння дощу по листю. Яка благодать! Дощик тихий — ні грози, ні граду. Тепер Полеві буде ліпше, бо мине виснажлива спека, а головне, він уже не буде страждати через оту селянську звичку матері — напихати дитині шлунок. А чи могла б Роза більше вболівати за власну дитину? Хто зна, адже її син не продовжував би роду Револю. Дивно, що вона раптом стала надавати цьому такої ваги. Мало-помалу її змагала дрімота, почало хилити на сон. Раптом думка,— вона й сама не могла

б сказати, де її вчитала,— протнула їй розум: «Для прятунку дитини жертвувати матір'ю». Ночами, коли йшов дощ, вона думала про близьких небіжчиків, але не тому, що тужила за ними; вона шкодувала, що їх поховано в склепах і тому позбавлено переваг, якими користуються бідняки: їхні останки приймає земля, і небесна волога крізь трави, коріння, пісок доходить до них.

— Ти підготувала її, сказала, що має приїхати нянька? — спитав Дені сестру, виходячи з автомобіля.

Роза відповіла, що не бачила невістки. Ірен веліла подати їй сніданок у спальню.

— Але я попросила її матір, щоб поговорила з дочкою. Марію неважко було схилити на наш бік,— вона й сама добре знає, що Ірен недосвідчена і нічиєї ради слухати не хоче.

Ірен вийшла до столу, трохи спізнившись, очі в неї були червоні й запухлі. Брат і сестра говорили про якихось не знайомих їй людей. Вона сиділа перед тарілкою насуплена, і Роза спитала, що з нею, чи, бува, не захворіла?

— Попоїжте хоч трошки — це необхідно для Поля.

Ірен вибухнула плачем і вибігла з їдальні. Роза подала братові знак вийти за нею. Він устав із страдницьким виглядом. «Нарешті почалася криза,— подумала Роза.— Ще трошки — і хвороба піде нанівець, усе буде гаразд». Брат не вертався; вийшовши східцями на площадку другого поверху, вона почула слова і хлипання.

— Я погоджуюсь, хай приходить нянька... Ти добре знаєш, я не через це плачу... Я зроблю все, що захочеш ти, ти, але не твоя сестра. Ну й чого вона не дбає про власне життя, а лізе в чуже? Чому не виходить заміж, як усі жінки? Чому стримить тут і нацьковує тебе проти мене? Хай тільки насмілиться відібрати в мене малого — я її вб'ю! Еге ж, наперед кажу тобі — вб'ю! Я накою тут лиха!..

Почувся голос Дені, на диво сумирний, тихий голос. Брат закликав до розважливості, просив угамуватися. А що вона розкричалася ще дужче, то Роза вернулася східцями вниз, вийшла на веранду і зупинилась там, прихилившись до стіни.

Година видалася похмура,— ніхто й не помітить цього вечора летючих зір. З відчиненого вікна над її головою долинали крики — справжня буря гніву й ненависті. Роза не могла розібрати слів, та вони для неї нічого й не ва-

жили; їй і так було ясно, що вона — причина того відчаю, вопа привід і джерело всіх чвар. Чому вона втрутилася? Захищала здоров'я дитини?.. Ні, вона гаразд розуміла, що йшлося не про здоров'я дитини. Це — боротьба між сестрою й дружиною за вплив, за правування. Це звичайна сутичка, яка трапляється у всякій родині, заспокоювала себе Роза. Але ж чому тоді цієї темної ночі, коли навіть не розгледіти примарних дерев, так заходиться їй серце? Як стискається воно, як воно ние! Коли б вистачило їй сили зробити бодай кілька кроків, вибратися звідси, загубитися на отій невиразній стежині; але вона не могла й ворухнутися, ніби тіло її прицвяховане до стіни, тільки тремтіли ноги.

— Ти тут, Розо?

Вона почула знайомий запах тютюну. Дені сказав:

— Нарешті вгамувалася. Я помітив, що вона, виплакавшись, спить як убита. Довелося витерпіти цю істерику. Ну, та дарма. Перемелеться. По суті, все залежить від виховання. Бракує елементарного виховання, і ось маєш — страшні вибухи. Але нас вони мало обходять. Ніби все це відбувається десь далеко. Мені дуже просто не помічати того всього, втекти в себе. Та й тобі також, я певен. А вона, ніби нещаспа муха, що б'ється в шибки зачиненого вікна, за якими той світ, де нам із тобою вільно дихається. Наш світ — це не лише наше дитинство, наші спомини. Та навіть якби ми жили нарізно, все одно кров у нас одна. Сердешна муха швидко стомиться й, переставши битись, покірно сяде на підвіконні. У неї будуть свої радощі. Понри всі прикрощі, їй наснився любий сон, і вона дістала більше, ніж могла сподіватися. Обіцяю тобі, Розо, — ти не знатимеш більше тривоги. Пора ж подумати й про тебе, про твоє щастя.

Роза відповіла стиха:

— Щастя вже не буде.

Брат гадав, що вона подумала про Робера Костадо, і спитав, чи любить вона його й досі. Сестра, зітхнувши, всміхнулась:

— О господи! Звичайно, ні!

Та вона вже й не любитиме нікого. Досить! Брат заперечив, але Роза похитала головою:

— Ні. Люди не існують для мене. Всі вони ніби з іншого краю, якісь безликі, та й мова їхня мені незрозуміла.

— Те саме відчуваю і я, — сказав Дені. — Весь день поруюся, сперечаюся, торгуюся, підписую папери... І ось —

шоста година вечора, я мчу в своєму авто і тоді стаю самим собою, і знову я — твій брат.

Ну й що важкого було в цих словах? Вони вже вимовлені, стихли, проте панують іще, ядучі. «Це безумство, — подумала Роза, — піддатися цьому жахові».

Дені озвався знову:

— Розо, я зараз скажу тобі дивну річ: цього вечора вперше за все своє життя відчуваю, що я щасливий. А вжеж, — повторив він, — я щасливий.

Вони почули, що хтось іде більярдною, натикаючись на меблі. На порозі скляних дверей з'явилася постать. Пролунав захриплий голос Ірен:

— Ти думаєш іти спати, Дені?

Він одказав, що трошки посидить. Роза з необережності почала стиха вмовляти Дені, щоб він ішов разом із дружиною.

— Не сичи, гадюко! — крикнула Ірен.

Дівчина завмерла, припавши до стіни. Її захищав залізний стіл. На неї ринув потік огидної лайки, що звучала приглушено, бо Дені затулив дружині долонею рота. Як вона насмілилась кричати? В чому ця навіжена звинувачувала Розу? Все це тривало якусь хвилину, але й короткий спалах блискавиці відкриває оку в нічній темряві безкраї простори. Отже, й Роза в цю коротку мить побачила шаленство, якого досі ще не знала, вгледіла безмежну пустелю, поорану кратерами вигаслих вулканів.

Життя більшості людей — мертва дорога, що веде в нікуди. А деякі з дитинства знають, що йдуть вони до незнаного моря. Ось уже їх дивує гіркота вітру, ось уже й присмак солі в них на губах — це аж поки перейдуть вони через останню дюну, а тоді розбурхана стихія шмагне їх піском і піною. І їм лишається або поринути в цю безодню, або вертати назад.

Дені, намагаючись вивести дружину, яка була дужча за нього, силоміць тяг її до східців; і тільки тому, що вона була майже непритомною і отямилася лише на сходинці, йому вдалося з нею впоратися. Він повів її аж до спальні. Ірен стогнала:

— Не покидай мене, не вертайся в сад. Підеш — я викинусь із вікна...

— Я залишаюся, ти ж бачиш. Зараз ляжу біля тебе.

— Ти залишишся на цілу ніч?

Атож, він залишиться на цілу ніч. Дені тримав її за руку. Йому здавалося, що крізь одчинене вікно долинає

Розине дихання. Ні, то легіт колише листя. Він почув, як гримнув засув,— видно, Роза замикала двері. Тепер вона вже в своїй кімнаті.

Роза непорушно сиділа на ліжку.

По цинковій покрівлі зрідка стукали важкі краплі дощу.

Вона візьме з собою тільки туалетне приладдя із золоченого срібла. Білизну купить у Бордо. Верхню одягу потім вишлють на подану адресу; де вона зупиниться — ще буде час подумати. Головне — геть звідсіль... Тікати. Хоч і світ за очі,— тільки б не залишатися тут. Тікати. Братові вона пошле на контору заспокійливого листа, мовляв, поїхала на короткий час. Яка вона безконечно далека від того шляху, що увижався їй три роки тому, того вечора, коли Дені провалився на іспитах. Вона сама ще не знає, як складеться її майбутнє, але треба шукати до нього дорозу. Роза не могла сказати, молитва то була чи ні. Певно, таки молитва, бо вона освітлювала перед нею те, що належало зробити зараз-таки, негайно. Думки її були прикуті лише до того, що мусила вона зробити в найближчий час. Роза знала— вийшовши з дому вранці, близько шостої години, вона піде путівцем до трамвайної зупинки і ждатиме, коли нарешті появиться вагон. О шостій, мабуть, уже розвидниться, і якщо туман розсіється, вона так і не побачить, як здалеку, щомить ростучи, заблимає вогненне циклопове око. Проте в ній самій це велетенське око палало, як і колись світанкової пори.

З М І С Т

Вагання, гнів і надії Франсуа Моріака <i>Тетяна Якимович</i>	5
ГАДЮЧНИК	21
ДОРОГА В НІКУДИ	163

ФРАНСУА МОРИАК

КЛУБОК ЗМЕЙ

ДОРОГА В НИКУДА

Перевод с французского Д. Ф. Паламарчука

Серия «Вершины мировой литературы»

Том 35

Издательство «Дніпро»

(На украинском языке)

Редактор Л. Н. Маєвська. Художник О. І. Хорунжий. Художній редактор В. А. Кононенко. Технічний редактор Т. А. Табаченко. Коректор О. С. Назаренко.

Информ. бланк № 1119

Здано до складання 18.06.80. Підписано до друку 16.10.80. Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 3. Гарнітура звичайна нова. Друк високий. Умовн. друк. арк. 16,8. Обл.-вид. арк. 18,272. Тираж 115 000. Зам. 253. Ціна 1 крб. 90 к.

Видавництво «Дніпро», 252601,
Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

Харківська книжкова фабрика імені М. В. Фрунзе республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 310057, Харків, Донець-Захаржевська, 6/8.

Моріак Ф.

М79 Гадючник : Роман; Дорога в нікуди : Роман.— Перекл. з франц. Д. Паламарчука; Передмова Т. Якимович.— К.: Дніпро, 1980.— 320 с., іл.— (Вершини світового письменства).

До книги увійшли соціально-психологічні романи відомого французького письменника Франсуа Моріака (1885—1970) — «Гадючник» і «Дорога в нікуди». В центрі творчої уваги художника — потворність людських взаємин в буржуазній родині, розклад якої відбиває кризу власницької моралі всього буржуазного суспільства.

М $\frac{79304-155}{M205(04)-80}$ 155.80. 4703000000

И (Фр)

1 крб. 90 к.

Вершини

світового

письменства